

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

MÂZENDERÂN (TABERİSTAN)

TARİHİ 1220-1392

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Aydın ÇELİK

Akif RENÇBER

2015

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MAZENDERAN (TABERİSTAN) TARİHİ (1220 – 1392)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Aydın ÇELİK

HAZIRLAYAN

Akif RENÇBER

Jürimiz 07/12/ 2012 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu
Doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Enver ÇAKAR
2. Prof. Dr. Muammer GÜL
3. Prof. Dr. Aydın ÇELİK
4. Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
5. Yrd. Doç. Dr. Taner YILDIRIM

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve
..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

MÂZENDERÂN (TABERİSTAN) TARİHİ 1220-1392

Akif RENÇBER

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Bilim Dalı
ELAZIĞ-2015, Sayfa: IX+224

İslamiyet’le tanıştığı süreçten itibaren coğrafi konumunun da etkisiyle güçlü geleneksel yapısını koruyan Mâzenderân (Taberistan) bölgesi, hâkim egemen gücün otoritesi altında yaşamak yerine genellikle Bâvendîler ve Padüspânîler gibi yerel hanedanların yönetiminde yaşamıştır. Bu vasfını Sâsânî döneminde de sürdüren bölge, bu özelliğiyle yerel özgünlüğünü uzun müddet muhafaza etme imkânına sahip olmuştur. Mâzenderân, Zeydîlerin bölgeye gelişiyle dinî anlamda Şîîliği kabul eden ilk İran ülkesi bölgelerinden biri olmuştur. Şîîlik zamanla bölgede temel dinî inanış olmuş ve Maraşî Seyyidleri ile beraber sûfî çerçevede kabul edilir hale gelmiştir. Çalışmamıza konu olan Moğol istilasından Timur’un bölgeye hâkim olmasına kadar geçen süreçte Mâzenderân, askerî seferlerin etkisiyle yıkımlar ve yeniden inşalar sürecinden geçmiştir. Özellikle Moğol istilasının ortaya çıkardığı yıkım, bölgenin uzun yıllar gerek siyasî ve gerek kültürel alanda durgun bir döneme girmesine neden olmuştur. Zaman zaman yerel hanedanların kendi içlerinde çekişmelerine sahne olan Mâzenderân, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı yerel hanedan mensuplarının iç çekişmeleri bir kenara bırakarak ortak düşmana karşı birlikte hareket edebildiği bir coğrafyadır. Bu münasebetle Mâzenderân, muhafazakâr ve dağlı insan tipini bünyesinde barındıran bir bölgedir.

Anahtar Kelimeler: Mâzenderân, Taberistan, Şîîlik, Moğol İstilas, Bâvendîler, Maraşîler, Timur.

ABSTRACT

Doctorate Thesis

HISTORY OF MAZANDARAN (TABARESTAN) 1220-1392

Akif RENÇBER

The University of Fırat
The Institute of Social Science
The Department of History
ELAZIĞ-2015, Page: IX+224

From the process by which met to Islam under the influence of the geographical Mazandaran protecting its strong traditional structures (Tabarestan), rather than live under the authority of the sovereign power is usually experienced in the management of local such as Bawandids and Padüspanids. The characteristic of the region maintained in the Sassanian period, therefore has had the opportunity to preserve the local specificity with this feature for a long time. Mazandaran, in the religious sense of the arrival of the Zaidi has been one of the first provinces that adopted the Iranian Shi'ism. Shi'ism became the main religious beliefs in the region along with the time and has become accepted in the Sufi Syed Maras frame. The subject of our study is that the Mongol invasion up to Timor's domination the region of Mazandaran have passed the demolition and reconstruction process under the influence of military expeditions. In particular, the destruction posed by the Mongol invasion, the region's political and the cultural field for many years has led to entry into a stagnant period. From time to time, the local dynasty Mazandaran the scene of contention among themselves, aside infighting of the local members of the dynasty sometimes is a geography that for against external hazards they act together against their common enemies. In this connection, Mazandaran is an area which incorporates the conservative type of people and highlanders.

Key Words: Mazandaran, Tabarestan, Shi'ism, Mongol Invasion, Bawandids, Marashies, Timor.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
HARİTA VE RESİMLER	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1.1. Kaynaklar ve Araştırmalar	4
BİRİNCİ BÖLÜM	10
MÂZENDERÂN'IN COĞRAFÎ KONUMU VE ESKİÇAĞLARDAN MOĞOL HÂKİMİYETİNE SİYASÎ TARİHİ	10
1. MÂZENDERÂN'IN İSİM MENŞEİ VE COĞRAFÎ KONUMU	10
2. ESKİÇAĞLARDAN MOĞOL HÂKİMİYETİNE MÂZENDERÂN	18
2.1. İslam Fethi Öncesi Mâzenderân	18
2.2. Müslüman Araplar Dönemi Mâzenderân	20
2.3. Zeydîlerin ve Deylemlîlerin Hâkimiyeti Döneminde Mâzenderân	26
2.4. Selçuklular ve Harezmşahlılar Döneminde Mâzenderân	29
2.5. Moğol İstilas Sürecinde Mâzenderân	36
İKİNCİ BÖLÜM	40
MOĞOL YÖNETİMİNDEN TİMUR'A MÂZENDERÂN'IN SİYASÎ TARİHİ (1220-1392)	40
1. MÂZENDERÂN'DA MOĞOL YÖNETİMİ	40
1.1. Bâvendîlerin (Kinhariyye) Hâkimiyetinde Mâzenderân ve İlhanlılarla İlişkiler	44
1.2. Mâzenderân'da İsmailîlerin (Nizarîler) Faaliyetleri ve İlhanlılar ile İlişkiler	55
2. PÂDÜSPÂNÎLER	63
3. CÜRCAN'DA (DOĞU MÂZENDERÂN) TOGA TİMUR'UN HÂKİMİYETİ	66
4. BAVENDİLER SONRASI MÂZENDERÂN'IN SİYASÎ DURUMU	68
4.1. Mâzenderân'da Çulabî Hâkimiyeti	68
4.2. Celalîlerin Faaliyetleri	76
5. MARAŞİLER (SEYYİDLER) DÖNEMİ MÂZENDERÂN	78
5.1. Maraşî-Celalî Mücadelesi	82
5.2. Maraşî- Padüspanî İlişkileri	89
5.3. Maraşîlerin Emir Veli İle İlişkileri	92
5.4. Maraşî Timur Mücadelesi ve Timur'un Mâzenderân'ı Ele Geçirmesi	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	107
MÂZENDERÂN'DA DİNÎ, İÇTİMAÎ, İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT	107
1. DİNÎ HAYAT	107
2. İÇTİMAÎ HAYAT	129
3. İLMÎ HAYAT	135

3.1. Mâzenderân Bölgesi Âlimleri	135
4. EDEBİYAT VE DİL	149
4.1. Edebiyat	149
4.1.1. Mâzenderân Edebiyatçıları	151
4.2. Dil	153
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	155
MÂZENDERÂN'DA İKTİSADÎ, İDARÎ, MÎMARÎ HAYAT VE SANATSAL FAALİYETLER	155
1. İKTİSADÎ HAYAT	155
1.1. Tarım ve Sanayi	155
1.2. Ticaret Hayatı	161
1.3. Para	166
1.4. Vergi	187
2. İDARÎ YAPI	189
3. MÎMARÎ YAPI VE SANATSAL FAALİYETLER	193
3.1. Mimarî Yapı	193
3.2. Sanatsal Faaliyetler	197
SONUÇ	201
KAYNAKÇA	205
EKLER	221
ÖZGEÇMİŞ	224

HARİTA VE RESİMLER

Harita 1: Mâzenderân sınırlarının görünüm.....	14
Harita 2: Mâzenderân'ın Hazar denizi boyunca fizikî şartlarını gösteren ve bu açıdan bütünlük arz eden görünümü.....	16
Harita 3: Günümüzdeki İran coğrafi sınırları ve bu sınırlar dâhilinde Mâzenderân'ı gösteren harita.....	17
Harita 4: Nizârîlerin Mâzenderân bölgesindeki ve civarındaki kalelerinin görünümü.....	57
Harita 5: Mâzenderân'da Pâdüşpânî hanedanının hüküm sürdüğü Ruyan ve Rüstemdar bölgesinin görünümü.....	63
Harita 6: Mâraşîlerin en geniş sınırlarını gösteren harita.....	81
Harita 7: İpek Yolu güzergâhını gösterir bir harita.....	165
Resim 1: Sâsânîler dönemine ait Zerdüşî motifli bir para.....	167
Resim 2: İlhanlı hükümdarı Olcaytu dönemine ait Cürcan basımı gümüş bir para.....	177
Resim 3: Pirincin muhafazası için yapılan nefar adındaki bir çeşit yapı.....	194
Resim 4: Nefar adı verilen yapının dinî amaçlı kullanılan versiyonu.....	195
Resim 5: Maraşîlerin kurucusu Mir Kıvamüddin Maraşî'nin türbesi.....	196
Resim 6: Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü.....	198
Resim 7: Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü.....	199
Resim 8: Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü.....	200

ÖNSÖZ

Taberistan, diğer adıyla Mâzenderân bölgesi, İran'ın kendine has coğrafi yapısı ve halkıyla bir takım özelliklerinin ön plana çıktığı bir bölgedir. Sık ormanlar ve yüksek dağlarla çevrili bir coğrafya olan Mâzenderân için metnimizde Moğol istilasına kadar Taberistan ismini, sonrasında ise Mâzenderân ismini kullanmaya gayret ettik. Zira müellifler, Taberistan isminin Moğol istilasından sonrasında Mâzenderân'a yerini bıraktığı noktasında hem fikirdirler. Çalışmamızda bu ayrımı göz önüne alarak tarihsel isimlendirme esasını benimsedik.

Bölgelerin coğrafi hatları zaman zaman devletlerin uygulama esaslarına göre şekillenip değiştiği için tam bir tespit yapmak zorlaşmaktadır. Aynı durum Mâzenderân için de geçerlidir. Mâzenderân'ın sınırlarını daha doğru ve sağlıklı tespit edebilmek için; çalıştığımız zaman aralığında yazılmış olan, aynı zamanda İlhanlı devlet görevlisi Hamdullah Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulub* adlı eserinin esas alınması uygun görülmüştür. Bu münasebetle Müstevfi'nin çizdiği coğrafi hatlar ve tanımlamalar bölgenin siyasî, içtimaî, iktisadî ve dinî tarihî hakkında kayda değer veriler sunmaktadır.

Çalışmamız dört bölümden müteşekkil olup birinci bölümde, Mâzenderân'ın isim menşei üzerine tartışmalar ve coğrafi sınırlarının tespiti yapılmıştır. Bundan başka Eskiçağlardan Mâzenderân'da Moğol hâkimiyetine kadar geçen süre zarfında bölgenin siyasî hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, Moğol istilasından Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar geçen süreçte yaşanan siyasî olaylar ele alınmıştır. Bu çerçevede Mâzenderân'da Moğol hâkimiyeti, Bâvendîlerin Kinhariyye kolunun faaliyetleri, diğer bir yerel hanedan olan Rûyan ve Rüstemdâr'daki Pâdüşpânîler, Âmul, Sârî ve civarında bulunan Celalîler ve Çulabîlerin faaliyetleri, Maraşîlerin bölgeye gelişi ve Mâzenderân'a dinî/siyasî anlamda hâkim olmaları gibi meseleler üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda adı geçen bu devlet ve hanedanların kendi aralarında yaşadıkları problemler ve ilişkiler silsilesi değerlendirilmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Mâzenderân'da yukarıda belirttiğimiz zaman dilimi içinde dinî, sosyal, ilmî ve edebî hayatın değerlendirmesi yapılmıştır. İlmî hayatın nasıl şekillendiği, dinî yönden Mâzenderân halkının Şiîliği benimsemesinin nedenleri ve Tasavvufî-Şia anlayışının Maraşî hanedanı üzerinden bölgeye tesiri noktasında analizler yapılmaya

alışılmıştır. Dördüncü bölüm, Mâzenderân'ın iktisadî hayatının hangi sacayakları üzerinde durduğu hususu üzerine ayrılmıştır. Bu sebeple vergi, ticaret hayatı ve para konularında Mâzenderân'ın çalıştığımız zaman diliminde nasıl bir uygulamaya tabi tutulduğunu inceledik. Son olarak mimarî yapı ve sanatsal faaliyetler erevesinde seramik üretimi gibi konular hakkında bilgiler vermeye çalıştık.

Çalışmamızın vücuda getirilmesinde emeklerini esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Aydın ÇELİK'e ŗkranlarımı sunarken konunun belirlenmesinde ve çalışma aŗamasında katkılarının ve fikirlerinin yol göstericiliğinden istifade ettiğim Doç. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye de sonsuz teŗekkr ederim.

Ayrıca çalışmamızın daha olgun hale gelmesi ve redakte edilmesinde değerli zamanlarını harcayan çok kıymetli tarih bölümü ėretim yelerimiz Yrd. Doç. Dr. Musa GMŗ ve Yrd. Doç. Dr. Fariz FARZALİ'ye ŗkranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

bkz. Bakınız

c. Cilt

çev. Çeviren

ed. Editör

haz. Hazırlayan

hş. Hicri Şemsi

İSMMMO. İstanbul Serbest Muhasebeciler ve Malî Müşavirler Odası

S. Sayı

TDVİA. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

trhs. Tarihsiz

tsh. Tashih

TTK. Türk Tarih Kurumu

vd. ve diğerleri

yay. Yayınlayan

GİRİŞ

Tarihî süreçte her coğrafi bölge kendi kültürel dinamiklerini meydana getirir. Bu kültürel dinamikler; siyasî, içtimaî, dinî, edebî, iktisadî vs. hayatın yön vericisi ve şekillendiricisi olarak kabul edildiğinde özgül bir miras ortaya çıkar. İşte bu mirasın tarihî perspektiften analizi ve değerlendirmesi kayda değer önemli bilgilerin varlığına işaret ettiğinden, şehirler bütününden oluşan coğrafi bölgelerin çalışılmaya değer yönlerinin var olduğunu belirtebiliriz. Çalışılmaya değer bu yönler ve hususların mikro tarihçilik kapsamında ele alınması, coğrafi bölgelerin tarihî değerini ön plana çıkarır. Bu bağlamda Mâzenderân'ın siyasî, içtimaî, dinî ve iktisadî yapılanmasının boyutları ve sınırlarının tespiti, önemli bilgiler ortaya çıkaracaktır.

Bölge tarihî üzerine yapılan çalışmalar; mikro tarihçilik kapsamına girmekle beraber bir veya bir kaç hususiyetine binaen idarî bir toprak parçasını temsil eden yerleşim birimlerini toplamının içtimaî, iktisadî, dinî ve kültürel meyvelerinin tamamını ihtiva eder. Bu bağlamda herhangi bir bölgenin diğerinden birçok yönden farklılıkları bulunduğunu pekâlâ söyleyebiliriz. Bu farklılıkların tam olarak tespiti ve analizinin yapılabilmesi için ülke topraklarının tamamına bütüncül yaklaşmak yerine o ülkenin bir bölgesini irdelemek ayrıntılarda gizli olan bazı hususiyetlerin ortaya çıkmasını sağlayabilir.

İnsanı şekillendiren coğrafi çevre ve hususiyetler, toplumun özgül bir karakter kazanmasını sağlar. Bu durum zamanla coğrafyaya uygun idare biçimi şeklinde tezahür edebilir. Aynı zamanda coğrafi zorluklar bölgelerin kapalı bir kültürel yapılanma içine girmelerine neden olabilmektedir. Böylece muhafazakâr inanç ve kültürlerin doğmasına zemin oluşur. Coğrafi çevre sadece siyasî, idarî ve kültürel hafızayı etkilemez, bununla birlikte dinî anlama ve hayata tatbik etme noktasında da etkilidir. Toplumların dinî anlama ve yaşama seviyeleri coğrafi çevrenin etkilerinden nasibini alacak, imkânlar nisbetinde inanç yapısı şekillenecektir. Bu cümleden hareketle coğrafi hususiyetler, yaşamın her alanında insanlığın hayatını etkileyen bir neden olarak ileri sürülebilir.¹

Bununla beraber bölgelerin doğal engellerden kaynaklı istilalara çok veya az maruz kalması durumu başat olarak muhafaza ettiği değerlerin korunma ve yaşatılma süresini etkiler. Bu bağlamda başka kültürlerle münasebet hızı ve etkileşiminin boyutları, birinci derecede doğal engellere bağlı olmakla beraber elbette tek neden bu

¹ Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 18-19.

değildir. Sadece doğal nedenlere indirgenemeyecek ve tanımlanamayacak olan bu durumun mikro tarihçilik kapsamında gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir.

Doğal engeller derken dağlara ayrı bir parantez açmak icab eder. Zira Dağlar, siyasî ve kültürel hafızanın korunmasında önemli bir etken olarak değerlendirilmelidir. Mâzenderân özelinde dağların bu anlamda belirleyici doğal engel olduğunun belirtilmesi gerekir. Ayrıca ifade etmek gerekirse; Dağların fırkaların, mezheplerin, ideolojilerin sığınağı hatta üssü haline geldiği gerçeği,² tarihî süreçte Mâzenderân'da oldukça fazla karşılık bulmuştur.

Bütün bu nedenler bölge tarihçiliğini üzerinde durulması gereken önemli bir hususiyet olarak karşımıza çıkarmaktadır. Meseleyi bu bağlamda ele aldığımızda Mâzenderân özelinde birçok üstü kapalı kalmış özelliğin tarihî perspektiften açığa kavuşturulması ve ilim dünyasına kazandırılması önem arz etmektedir. Bu münasebetle yukarıda belittiğimiz nedenlerden dolayı bölge tarihçiliği bizce oldukça önemlidir.

Bütün bunları belirttikten sonra Mâzenderân'ın önemi hakkında birkaç kelam etmek yerinde olacaktır. Mâzenderân'ın coğrafi sınırları, tarihî mirası, eskiçağlardan beri yerel hanedanlar tarafından yönetiliyor olması, egemen güçlerin bölge üzerindeki nüfuzunun siyasî boyutun ötesine geçmemesi gibi daha çok fazla sayabileceğimiz nedenler, Mâzenderân'ın diğer İran coğrafyalarına göre farklı bir konumda olmasını sağlamıştır. Örneğin Müslüman Araplar İran'ı fethettiklerinde İslam bu coğrafyaya girmişken Mâzenderân'a iki yüz yıl sonra girebilmiştir. Öte yandan bu süreçte diğer İran coğrafyalarında Müslüman Arap etkisinin boyutu oldukça fazla iken Mâzenderân'daki paralarda hâlâ Pehlevî hattı ve Zerdüş motifleri bulunmaktadır. Bundan başka, çeşitli isyan hareketlerine doğal müttefik olan bölge yerel hanedanları, aynı zamanda isyancıların hamisi olmuşlardır. Mâzenderân'daki güçlü geleneksel yapı, yeni oluşumların bölgeye girişini zorlaştırmış veya engellemiştir. Bu bağlamda siyasî hayat üzerinden yaşanan geleneksel yapılanma dinî ve içtimaî hayata tesir etmiştir.

Meseleye dinî perspektiften bakacak olursak; bölge yöneticileri ve halkının egemen anlayışı Sünnîlik iken neden Şiîliği seçtikleri mevzunun araştırılmaya değer olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca bölge uzun yıllar farklı etnik unsurlar ve devletlerin hâkimiyeti altına girmişse de mevcut egemen güçlerin Mâzenderân'a etkisi siyasî sınırın ötesine geçememiştir. Bunun nedenleri ve niçinlerinin tespitinin cezbedici olduğu

² Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, s. 30.

kanaatindeyiz. Bu ve bunun gibi birçok sebep, bu çalışmanın yapılmasına gerekçe olarak belirtilebilir.

Bu bilgiler ışığında Mâzenderân'ın kendine has coğrafi yapısı ve iklimsel özellikleriyle farklı bir İran coğrafyası olduğunu ve bununla beraber dağlı insan tabiatının tipik bir örneğini sergileyen bir bölge olduğunu belirtmek mümkündür. Eskiçağlardan itibaren bölgenin kendine has bazı özellikleri yukarıda belirttiğimiz durumun avantaja dönüştürülmesiyle bölge uzun yıllar kimliğini muhafaza edebilmiştir. Bu hususiyetlerin bütünü Mâzenderân'ı çalışılmaya değer bir coğrafi bölge olarak karşımıza çıkarır.

Bu çalışmayı yapmamızın ayrı bir nedeni ise bölge tarihî çalışmalarının ve özellikle İran coğrafyasına ait olan bölge tarihlerinin ülkemizde çokça çalışılmadığıdır. Bu bağlamda bölge tarihlerinin bir takım özelliklerinin ön plana çıktığı ve bölgesel bazda bunların tahlilinin ortaya çıkaracağı sonuçlar, bize çalışılmaya değer önemli bilgileri sunabilir. Mâzenderân özelinde değerlendirecek olursak; belkide bütün bir İran'ı etkileyen bazı gelişmelerin nüvelerini içinde barındıran bir bölgenin çalışılması, bizce önem arz etmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında özellikle şu husus nihaî olarak ifade edilebilir: Bilhassa kimlik ve din bağlamında, bölge bütün İran'a meşale olmuş direnci göstermiştir.

Moğol istilasıyla beraber bütün İran coğrafyasında olduğu gibi Mâzenderân'da da bir sükût devresi yaşanmış, uzunca bir süre bölgede siyasî, içtimaî, ilmî ve kültürel alanlarda kayda değer bir ilerleme ortaya çıkmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız kapsamında siyasî tarih anlatısı yeterli denilebilecek düzeyde iken kültür ve medeniyet anlatısı bazı mevzularda yetersiz kalmıştır. Bu sebeple kaynakların bazı konuların anlatımı ve aktarımında mahdud kalması tez çalışma sürecinde karşılaştığımız sorunlar olarak belirtilebilir. Ancak bir kez daha ifade etmek gerekirse bilgi eksikliği yeterince kaynak olmayışına bağlıdır.

Kültür ve medeniyet anlatısında bilgi azlığını Moğol istilasına bağlayışımızın izahı zaruri bir hal almaktadır. Zira Moğollar girdikleri coğrafyalarda insan ve toplum hayatı, mimarî ve kültürel yapılanma ve siyasî hayat düzenin bozulması gibi birçok açıdan ortaya çıkardıkları kargaşa ortamıyla hem psikolojik hem de maddî tesirler meydana getirmişlerdir. Bu münasebetle üç önemli kaynak eserin mutabık olduğu üzere; Moğol istilasından en fazla zarar gören İran coğrafyasının Mâzenderân olduğuna

dikkat çekmemiz, ne demek istediğimizi daha anlaşılır kılacaktır. Bu bağlamda Mâzenderân'daki siyasî ve kültürel hayatın Moğol istilasıyla bir yıkıma dönüşmesinin bölgeye ait tarihî bilgilerin de kayda geçmesine mani olmuştur.

Moğol istilasından önce oldukça hareketli ve canlı olan Mâzenderân, Moğolların bölgeye gelişi ve meydana getirdikleri tahribat nedeniyle durgunluk sürecine girdi. Moğol istilasından (1220) Timur'un bölgeye gelişine (1392) kadar geçen süreçte, bölge siyasî hayatında iniş-çıkışlı bir grafiğin olduğu ifade edebiliriz. Moğol istilası sonrası yeniden bir toparlanma sürecine giren Mâzenderân'ın 7/13-8/14. yüzyıllardaki siyasî ve kültürel hayatı, bu yüzyıllar öncesi ve sonrasına göre daha az bilinen ve sönük kalmış zaman aralığıdır. Bu zaman zarfında bölge, siyasî ve kültürel olarak yeniden toparlanma ve inşa sürecine girdi. Aynı zamanda dinî açıdan Şiîliğe ilave olarak tasavvufun da bölgedeki varlığı bu yüzyıllar aralığına denk gelmektedir. Tasavvuf ve Şia bu zaman aralığında Moğol istilasının da vermiş olduğu buhran ortamı nedeniyle bölgede kabul görmeye başladı. Aynı zamanda bölge, Moğol istilası öncesinde Taberistan ismi ile bilinirken, istila sonrasında tedrici olarak Mâzenderân ismiyle kayıtlara geçmeye başladı. Dolayısıyla bölgenin isminin dahi bu süreç ile değişmesi her alanda yeni bir inşa sürecinin varlığına işaret etmektedir. Buna göre bu yeniden inşa süreci; dinî anlamda İran kadim kimliği ve Şiîliğin aynı çatı altında provasının yapıldığı dönem olarak kabul edilmelidir. Bu sebeplerle Mâzenderân'ın unutulmaya yüz tutmuş olan 7/13-8/14. yüzyıllarının çalışılması uygun görülmüştür.

1.1.Kaynaklar ve Araştırmalar

Genel olarak bölge tarihleri ve genel tarihler kategorisinde değerlendirilebilecek olan kaynaklara ilave olarak özellikle kültür ve medeniyet kapsamında anlatımı yapılan başlıklara araştırma eserlerinden istifadeyle ulaşabildik. Malum olduğu üzere bölge tarihleri ve genel tarihlerde daha çok siyasî tarih anlatımı yapılmaktadır. Bu sebeple bu kısma ait bilgiler yerel tarih eserlerinden elde edildi. Bu kategoride olan eserlerin başında hiç kuşkusuz Zahirüddin Maraşî'nin *“Tarih-i Taberistan Rûyan ve Mâzenderân”*³ adlı eseri gelmektedir. Eserin Petersburg'da Almanca 1905 yılında yayınlanmış bir baskısı bulunmaktadır. Bu eserin müellifi Maraşî hanedanına mensup

³ Seyyid Zahirüddin b. Seyyid Nasirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan Rûyan ve Mâzenderân*, (tsh. Muhammed Hüseyin Tesbihi), Müessese-i Matbuat-i Şarkî, Tahran 1345.

olup 817/1414 yılında doğmuş 871/1466 yılında vefat etmiştir.⁴ Eserde bölgenin önemli iki şehri olan Âmul ve Sârî'nin inşa edilmesi sürecinden başlanılarak bir anlatım yapılmaktadır. Bu eserde, Moğol istilasının Mâzenderân'a yansımaları, Maraşîlerin Mâzenderân'daki fetih hareketleri ve Timur'un bölgeye girişi hususunda önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle Maraşîlerin Timur ile mücadele süreci oldukça detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Çalışmamızda istifade ettiğimiz kitap, Muhammed Hüseyin Tesbihî'nin tashih ettiği 1345 yılı basımı dili Farsça olan eserdir.

Çalışmamız açısından kayda değer bir diğer eser; Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar Âmulî'nin **“Tarih-i Taberistan”** adlı eseridir.⁵ Bu eserin hem Farsça hem de İngilizce yayınlanmış baskıları bulunmaktadır.⁶

İbn İsfendiyar, Harezmşahlılardan Tekiş ve Alâeddin Muhammed dönemlerinde yaşamış tarihçi ve şair vasfılarına sahip bir ilim adamıdır. Adı geçen müellif, Şiâ mezhebine mensup olmakla beraber muhtemelen Âmul şehrinde dünyaya gelmiştir.⁷ İbn İsfendiyar'ın hayatı hakkında tafsilatlı bilgiye sahip değiliz. Ancak onun Bâvendî hükümdarlarından Erdeşir ve Rüstem'in seçkin edip ve danışmanlarından biri olduğunu biliyoruz. Rey'de ikamet ettiği sırada Şahinşah Gazi Rüstem b. Ali b. Şehriyar medresesi kütüphanesinden bilgi toplamıştır.⁸ Bununla beraber onun Moğol istilası sırasında Harezm'de bulunduğu ve 617/1220-618/1221 yıllarında burada vefat ettiği ifade edilmektedir.⁹

Hayatından kısaca bahsettiğimiz İbn İsfendiyar'ın eserleri hakkında da bilgi vermek gerekirse; en önemli eseri bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz *Tarih-i Taberistan* adlı kitabıdır. Bu eserin öncesinde müellif Gilan, Rûyan, Rüstemdâr ve Mâzenderân'da hüküm süren Gil Gavbarganlarından bahsetmiştir. *Bavendname* adlı esere ilave yaparak müellif *Tarih-i Taberistan* adlı eserini yazmıştır. Bu eserden başka Sâsânî hükümdarı Erdeşir Babekan'ın Taberistan şahı Goşnasb'a yazdığı Tensername adlı mektup İbn İsfendiyar tarafından Arapça'dan Farsça'ya çevrilip İran tarihinde ilk

⁴ Ahmed Kesrevî, “Tevarih-i Taberistan ve Yaddaşthâ-yi Mâ”, *Çehil Makale-i Kesrevî*, (tsh. Yahya Zekâî), Ketabhane-i Taûrî, Tahran 1335, s. 16,41-42.

⁵ Bahaüddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I-II, (tsh. Abbas İkbâl), Tahran 1386.

⁶ Salih Purgâri, “Tarih-i Taberistan ve Name-yi ez Ahd-i Sâsânîyan”, *Ketab-ı Mah Tarih ve Coğrafya*, S. XLVI-XLVII, 1380, s. 37; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, (tsh. Muhammed Şükrî Fûmeşî), Neşr-i Resaneş, Tahran 1388, s. 799.

⁷ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, İntişarat-ı Şelfin, Sârî 1391, s. 33.

⁸ Salih Purgâri, *Tarih-i Taberistan ve Name-yi ez Ahd-i Sâsânîyan*, s. 37.

⁹ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 34.

kez *Tarih-i Taberistan*'ın mukaddimesinde kullanılmıştır.¹⁰ Eserin Farsça basımı Moğol istilasına öncesine kadar gelmektedir. Bu sebeple eserden daha çok birinci bölümün yazımında yararlanılmıştır. Özellikle Selçukluların inhitatı sonrası Oğuzların Taberistan'daki faaliyetleri, Harezmşahlılar ve Bâvendîlerin münasebetleri gibi kayda değer bilgilerden istifade edilmiştir. Eserin İngilizce basımı 1905 yılında Edward Brown tarafından yapılmıştır. Çalışmamızda her iki basımı da kullandık. Zira İngilizce basımı Moğol istilasını da kapsar hatta Olcaytu dönemine kadar tercüman tarafından özet bilgiler eklenmiştir.¹¹

Dikkate aldığımız bir diğer müellif Evliyaullah Âmulî'dir. Âmulî'nin doğum tarihî net olarak bilinmemektedir. Âmulî'de ikamet eden müellifin "*Tarih-i Rûyan*"¹² adlı eserinden çalışmamızda istifade edilmiştir. 764/1362 yılında tamamlanan eserin Müellifi, 805/1402 yılında vefat etmiştir.¹³

Âmulî'nin nüfûzlu ve söz sahibi bir ailenin mensubu olduğu belirtilmektedir. Mâzenderân'da devlet işlerinde görev alan Evliyaullah Âmulî hem Bâvendîlerin hem de Pâdüşpânîlerin hizmetinde bulunmuş devlet ve ilim adamı olarak zikredilir. 743/1342-750/1349 yılları arasında Fahrüddeve Hasan'ın divanda devlet işlerinde hizmet eden Evliyaullah, onun ölümü sonrası Âmulî'den Rüstemdâr'a giderek Pâdüşpânîlerin hizmetine girmiştir. *Tarih-i Rûyan* adlı eserini Rûyan'da Şah Gazi b. Ziyar Fahrüddeve'nin hizmetindeyken kaleme alan Mevlana Evliyaullah, eserinde hem İbn İsfendiyar'dan hem de Zahirüddin Maraşî'den oldukça fazla istifade etmiştir.¹⁴

Çalışmamızın muhtelif kısımlarında yararlandığımız araştırma eseri kabilinden olan Erdeşir Borzger'in "*Tarih-i Taberistan*" adlı eserini ayrıca zikretmek gerekir. Bu eser üç ciltten oluşmaktadır. Bu eserde Bâvendîler, Celalîler, Çulabîler ve Maraşîlerin Mâzenderân'daki faaliyetleri çalışmamızda istifade ettiğimiz mevzulardır. Bundan başka bölge ilim adamlarının ve edebî hayatının seyri ile ilgili bilgileri bu kitaptan yararlanarak tespit etmeye çalıştık.

¹⁰ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 801.

¹¹ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, (çev. Edward G. Browne), Leiden 1905, s. 257-274.

¹² Evliyaullah Âmulî, *Tarih-i Rûyan*, (tsh. Manuçehr Sütude), Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1368.

¹³ Seyyid Muhammed Tahirî Şehâb, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, c. I, Neşr-i Resaneş, (tsh. Zeynûlabidin Dergahî), Tahran 1381, s. 46-47; Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, Neşr-i Zehra, Sârî 1378, s. 823-824.

¹⁴ Yusuf İlahî, *Bidârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 28-29.

Erdeşir Borzger, 1894 yılında Barfuruş şehrinde dünyaya gelmiş, 1966 yılında vefat etmiştir. 1907 yılından itibaren tahsil hayatına başlayan Borzger, bu eserini 1950 yılından itibaren yayınlamaya başlamıştır. Müellifin Taberistan üzerine çalışmalarından başka Azerbaycan ve Kafkasya coğrafyasına ait eserleri de bulunmaktadır.¹⁵

Başlıca zikredilmesi gereken kaynaklar bunlardan ibaret olup bununla beraber talî konularda çalışmamızı ilgilendiren genel tarih kitapları da bulunmaktadır. Bu bağlamda Reşidüddin Fazlullah'ın "*Camîu't-Tevarih*" adlı eserinden yararlanıldı. Bu eserin hem Farsça olarak kaleme alınan basımları hem de Selçuklular ve İlhanlılar kısmının tercümelerinden istifade edildi. Ayrıca İbnü'l-Esir'in "*el-Kâmil fi't-Tarih*" adlı eserinin Türkçe tercümesi birinci bölüm için başvurduğumuz genel tarih kitaplarındandır.

Bu eserlerden başka siyasî tarih anlatısında İsmail Mehcuri'nin "*Tarih-i Mâzenderân*",¹⁶ Molla Şeyh Ali Gilanî'nin aynı isimli eseri "*Tarih-i Mâzenderân*"¹⁷ ve Muhammed Hasan İtimadüssaltana'nın "*et-Tedvin fi Ahval-i Cibal eş-Şervîn*"¹⁸ adlı eserleri zikredilebilir. İlhanlıların İsmailîler ile münasebetleri ve Moğolların ilk dönem Mâzenderân hâkimiyetleri hakkında muteber bilgilerin yer aldığı Cüveynî'nin "*Tarih-i Cihangüşa*"¹⁹ adlı kitabı istifade ettiğimiz diğer bir eserdir. Ayrıca Timur'u Mâzenderân'a hâkim olma sürecinde meydana gelen olaylar hakkında kayda değer bilgiler bulunduğu için Hondmir'in "*Tarih-i Habibü's-Siyer*"²⁰ adlı çalışması yararlanılan bir diğer kaynaktır.

Mâzenderân'daki tarım faaliyetlerine ait bilgilerin yer aldığı Reşidüddin, Fazlullah'ın bir diğer eseri "*Asarü'l-Ahya*"²¹ 'dan istifade edildi. Yine tarım mevzusunda bundan başka Petruşevsky'nin "*Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*"²² ve Hamdullah Müstevfî'nin, "*Nuzhat al-Qulub*"²³, adlı eserlerinden

¹⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 16-26.

¹⁶ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, İntişarat-ı Tus, Tahran 1380.

¹⁷ Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, (tsh. Manuçehr Sütüde), Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1352.

¹⁸ Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervîn*, (tsh. Mustafa Ahmedzâde), İntişarat-ı Fikr-i Ruz, Tahran 1373

¹⁹ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

²⁰ Gıyasüddin b. Hemadüddin Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, Tahran 1380.

²¹ Reşidüddin Fazlullah, *Asarü'l-Ahya*, (tsh. Menuçehr Sütüde, İrec Afşar), Müessese-i Mütalaat-ı İslamî Danişgah-ı McGill, Tahran 1368.

²² İlya Pavlovich Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, (çev. Yakup Ajend), İntişarat-ı İttılaat, Tahran 1366.

yararlanıldı. Para başlığına ait değerlendirmeler sınırlı olup daha çok Ömer Diler'in "*İlhanlılar*"²⁴ adlı eserinden, ilmî, edebî, ticarî hayat, vergi uygulamaları ve mimarî yapıya ait bilgilere ise daha çok araştırma eserleri kullanılarak ulaşıldı. Bu bağlamda edebî hayata ilişkin bilgilerden Nizamüddin Nuri'nin "*Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*", Zebinullah Safa'nın "*Tarih-i Edebiyat der İran*"²⁵ adlı eserlerinden istifade edildi. Mimarî yapıya ilişkin bilgilerden genel olarak Zehra Refîi'nin "*Revend-i Tehevvat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân*", ve Mihnaz Şayestefar'ın "*Tezvinat-ı Ketibe-i Buk'a Mir Kıvamüddin Maraşî der Âmul*", adlı makalelerden yararlanıldı. Bu eserlerden başka, Mâzenderân'da İlhanlı dönemi vergi uygulamalarının nasıl olduğuna ilişkin bilgiler kısıtlı olmakla beraber bu dönemde kaleme alınan "*Risale-i Felekiyye*"²⁶ de bulunmaktadır.

Mâzenderân dinî hayatının aydınlatılması için ağırlıklı olarak Ali Şeriatî'nin "*İran ve İslam*"²⁷, "*Ali Şiasî Sâfevî Şiasî*"²⁸ adlı eserleri ile Abdurrafi Hakikat'ın "*Tarih-i Conbiş-i Serbedârân*"²⁹ adlı eseri çalışmamız açısından ön plana çıkmaktadır.

Ayrıca batı dillerinde kaleme alınan çalışmamıza ilişkin bilgiler bu eserlerin Farsça tercümelerinden yararlanılarak elde edildi. Özellikle Petruşevsky'nin "*Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*"³⁰ ve "*Keşaverzi ve Münesebat-ı Arazi der İran*"³¹ adlı eserleri bu hususa örnek verilebilir. Bundan başka Pehlevî Hanedanı döneminin sonlarında kaleme alınan "*A Survey of Persian Art*" serisi de çalışmamızda bilhassa sanatsal faaliyetler ve mimari yapı mevzularında kullanıldı.

Son olarak coğrafi anlatıda; Ebu'l-Fida'nın "*Takvîmu'l-Büldan*"³², Makdisî'nin "*Ahsenü't-Tekâsim*"³³, Yakubî'nin "*Kitabu'l-Büldan*"³⁴, Müellifi bilinmeyen

²³ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhat al-Qulub*, (çev. Guy Le Strange), Leiden 1919.

²⁴ Ömer Diler, *İlhanlılar: İran Moğollarının Sikkeleri*, Mas Yayınları, İstanbul 2006.

²⁵ Zebinullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. I-II, İntişarat-ı Firdevs, Tahran 1378.

²⁶ Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye*, (çev. İsmail Otrar), İSMMMO Yayınları, İstanbul 2013.

²⁷ Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, (çev. Kenan Çamurcu), Fecr Yayınları, Ankara 2012.

²⁸ Ali Şeriatî, *Ali Şiasî Sâfevî Şiasî*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Fecr Yayınları, Ankara 2011.

²⁹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran ve Diğer Conbişha-yi İraniyan der Kurun-u Heştom Hicri*, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1363.

³⁰ İlya Pavlovich Petruşevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, (çev. Kerim Keşâverzi), İntişarat-ı Peyam, Tahran 1351.

³¹ İlya Pavlovich Petruşevsky, *Keşaverzi ve Münesebat-ı Arazi der İran*, c. I, (çev. Kerim Keşaverzi), İntişarat-ı Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai, Tahran 1344.

³² Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldan*, (çev. Abdü'l-Muhammed Ayetî), İntişarat-ı Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1349.

³³ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Marifetü'l-Ekâlim*, (çev. Alinakî Monzevî), Şirket-i Müellifan ve Müterciman-ı İran, Tahran 1361.

“*Hüdûdu’l-Âlem*”³⁵ ve Hamdullah Müstevfi’nin “*Nuzhatü’l-Qulub*” adlı eserleri kullanıldı. Ayrıca bu mevzuda İbn İsfendiyar’ın “*Tarih-i Taberistan*” ve Zahirüddin Maraşî’nin “*Tarih-i Taberistan Rûyan ve Mâzenderân*” adlı eserlerinde de istifade edildi.

Özetle söylemek gerekirse; Mâzenderân’a ait spesifik bilgiler daha çok yerel tarih kitaplarında bulunduğundan bölge tarihine ait eserlerden daha fazla istifade edildi

³⁴ Yâkubî, *Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

³⁵ V. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂZENDERÂN'IN COĞRAFÎ KONUMU VE ESKİÇAĞLARDAN MOĞOL HAKİMİYETİNE SİYASÎ TARİHİ

1. MÂZENDERÂN'IN İSİM MENŞEÎ VE COĞRAFÎ KONUMU

Kuzey güney istikametinde Hazar Denizi kıyısıyla Elburz dağları arasında, doğu batı istikametinde ise Cürcan'dan Deylem'e kadar uzanan bölgeye Taberistan (طبرستان) adı verilir.³⁶ Taberistan bölgesi tarihî süreçte birçok yerleşim yerinde olduğu gibi coğrafi şartları gereği veya buraya yerleşen kavimlere nispetle değişik isimler almıştır. Darmesteter'e göre Mâzenderân (مازندران) isminin aslı Mazana-Tara (مزنا ترا) şeklindeyken sonradan Mâzenderân'a dönüşmüştür.³⁷ İbn İsfendiyar'a göre Mâzenderân ismi Taberistan'dan daha sonra kullanılan bir isimdir. Bu yöre halkına mensup olanlara Mûz-u Enderûn (موز اندرون) denir. Muz dağı ile iç anlamına gelen derûn kelimesinin birleşmesi sonucu “dağın iç kısımları” şeklinde açıklayacağımız bir manada kullanılan bu ifade, Taberistan dağlarının yüksek kesimlerinde yaşayan insanların ikamet yerini tanımlar. Ayrıca İbn İsfendiyar Mâzenderân'ın Azerbaycan, Taberistan, Gilan, Deylem, Rey, Kumis ve Damgan'ı içine alan ve Furuşvâdger (فرشواد گر) olarak eskiden isimlendirilen bir bölgenin içinde olduğunu belirtilmektedir.³⁸

Ebu'l-Fida'ya göre Taberistan'ın ismi yoğun ormanlık alana sahip olması nedeniyle balta anlamına gelen “Teber” kelimesinden gelmekte, bundan dolayı Taberistan ifadesi “Balta Ülkesi” anlamını taşımaktadır.³⁹ Buna karşılık Guy Le Strange; Teber (طبر) kelimesinin yerli halkın dilinde dağ manasına geldiğini, dolayısıyla Taberistan ifadesinin dağlık yerleşim alanı manasında kullanıldığını ileri sürmektedir.⁴⁰

³⁶ Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldan*, s. 498; Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistan”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 322.

³⁷ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 8 (mukaddime).

³⁸ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 73-74; Nizamüddin Nuri, “Vech-i Tesmiye-i Taberistan ve Mâzenderân”, *Tahran Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. CLXXXIII, 1386, s. 194; Guy Le Strange, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, (çev. Mahmud İrfan), Şirket-i İntişarat-ı Ulum-u Ferhengi, Tahran 1377, s. 394; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 26.

³⁹ Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Büldan*, s. 498; Nizamüddin Nuri, *Vech-i Tesmiye-i Taberistan*, s. 199.

⁴⁰ Guy Le Strange, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, s. 394; Nizamüddin Nuri, *Vech-i Tesmiye-i Taberistan*, s. 199.

Maraşî'ye göre Mâzyâr⁴¹ Mâzenderân'ı fethettikten sonra bulunduğu bölgeyi koruma amaçlı bir duvar çekti. Daha sonra Bu duvara birkaç kapı ve nöbetçi ilave edildi. Bu duvara zamanla Mâz (مار) ismi verildi ve duvarın iç kısmı Mâzenderûn (مازندرون) olarak adlandırıldı.⁴² Bundan başka Mâzenderân'a Divsâr/Devsâr (دیوسار) isminin de verildiğini belirtebiliriz. Sebebi دیوان Divân (Devler) taifesinden olan Hz. Süleyman b. Davud'un Taberistan'ı mamur etmesi ve ardından buraya Divsâr ismini koymasıyla açıklanır.⁴³

Taberistan kelimesi “*Tapur*” (تپور) kelimesinden gelmekte bu kelime ise Farsçada “*Teber*” (تبر) kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kelimenin manası odun veya ağaç kesmek (kırmak) demektir. Buna ek olarak Sâsânîler döneminde ve Arapların İran'a girdiği ilk zamanlarda bölgede ele geçen sikkelerin yüzünde Tapuristan ifadesinin varlığı göze çarpar. Bu bağlamda bölgenin, bir dönem Tapuristan adıyla anıldığını söyleyebiliriz.⁴⁴ Bu durumda Taberistan kelimesinin “*odun kırılan ülke*” veya daha telif halde “*orman ülkesi*” şeklinde adlandırıldığını ve bölgenin ismini coğrafi konumu ile bitki örtüsünden aldığını ifade edebiliriz. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere gerek Taberistan gerekse Mâzenderân isimlerinin menşei meselesi değişik rivayetlerle anlatılarak bu konuda ortak genel bir görüş ortaya atılamamıştır. Her iki ismin de coğrafi unsurlar üzerine inşa edilmiş olması, en azından bu anlamda bir fikir birliğinden bahsetmemizi sağlar.

Zahirüddin Maraşî'nin eserinde geçen bir bilgiye göre Taberistan ve Mâzenderân kelimesinin çoğu zaman aynı anlamda kullanıldığını, fakat Taberistan isminin dağlık bölgeleri, Mâzenderân isminin ise Hazar denizinin güneydoğusundan Sefidrud deltasına kadar uzanan sahil şeridini tanımladığını ifade eder.⁴⁵

⁴¹ Mâzenderân'ın yerel hanedanlarından olan Kârinîlerin soyundan gelme hanedan mensubu.(Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 230.)

⁴² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 112 (mukaddime).

⁴³ Seyyid Muhammed Tâki Secadî, *Tarih-i Coğrafiya-yı Tarih-i Ramsor*, İntişarat-ı Muin, Tahran 1378, s. 33; Divsâr/Devsâr (دیوسار) kelimesini etimolojik olarak incelersek Div ve Sâr iki ayrı kelimenin birleşmesinden meydana geldiğini belirtebiliriz. İlk kelime Farsça dev demek olup ikincisi yer bildiren kelimeler türetmeye yarayan son ek olarak sözlüklerde geçmektedir. (Mehmet Kanar, *Farsça Dilbilgisi-Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 558.) Dolayısıyla devlerin yeri veya ülkesi anlamına geldiğini tespit ettiğimiz Divsâr kelimesi Taberistan'da efsanevi olarak Devler Ülkesi yakıştırmasının yapılmasına neden olmuştur.

⁴⁴ Nizamüddin Nuri, *Vech-i Tesmiye-i Taberistan*, s. 197-199; Salih Purgari, “Nigahi be Coğrafiya-yı Tarih-i Taberistan der Kurun-u Evvel-i Hicri”, *ez-Zehra Üniversitesi İnsani İlimler Araştırma ve İlim Dergisi*, S. XVII-XVIII, 1375, s. 34.

⁴⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 11 (mukaddime); Nizamüddin Nuri, *Vech-i Tesmiye-i Taberistan ve Mâzenderân*, s. 194; Guy Le Strange, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, s. 394.

Hicri yedinci asırda, Moğol istilasından sonra Taberistan isminin yerine Mâzenderân'ın kullanılmaya başlandığını belirtebiliriz.⁴⁶ Bu durum kaynak eserlerin fihristlerinin taranması yoluyla da açıkça kendini gösterir.⁴⁷ Moğol istilası sırasında ve sonrasında yaşanan tarihî olayların anlatımında artık Taberistan ismi, yerini Mâzenderân'a bırakmaya başlar.

Başka bir görüşe göre: Cürcan ve Gilan memleketleri arasında, Hazar denizi kıyısında yer alan bu memleket eski zamanlarda Mâzenderân, Taberistan zaman zaman da Rûyan ismiyle de tanımlanıyordu. Bölge, kesif ormanlık alana sahip olması nedeniyle kavimlerin saldırılarından büyük oranda korunmayı başardığı gibi bu özelliğiyle gizemli bir yerleşim alanı oluyordu.⁴⁸

Firdevsî'nin Şahnamesi'nde Mâzenderân ismi birkaç yerde geçmekte ve burası *"Devlerin Ülkesi"* ifadesiyle tasvir edilmektedir. *"... Mâzenderân'daki erkek devlerin ülkesine gittim... Ben o erkek devlerin ülkesine gittim. Ama görsen ne devler; onlar dev değil adeta birer savaş aslanı!"* şeklinde bir tanımlamayla Mâzenderân halkının savaşçı özellikleri, abartılı bir şekilde ön plana çıkarılmaktadır.⁴⁹

Eserin başka bir yerinde Mâzenderân şu şekilde tarif edilir: *"Bizim Mâzenderân şehrini an! Onun taşı toprağı her zaman mamur olsun! Onun bahçeleri her zaman gül; dağları da lale ve sümbüllerle doludur. Havası hoş toprakları yeşilliklerle süslüdür. Havası her zaman bahar gibidir; ne sıcaklığı vardır ne de soğuğu."*⁵⁰ Firdevsî, bilindiği üzere eserini Gazneli Mahmud'a sunmuş ancak beğenilmeyince Mâzenderân'a giderek buradaki yerel hanedan olan Bâvendî hükümdarına iltica etmiştir. Bu münasebetle Firdevsî'nin eserinde Mâzenderân'ın övülmesi ve abartılı bir dil kullanılması doğal karşılanabilir.

Mâzenderân dâhilinde yer alan ve Pâdüşpânîlere⁵¹ ev sahipliği yapan Rûyan ile ilgili de coğrafi bir tanımlama yapmak gerekir. Mâzenderân'ın batısında yer alan Rûyan hakkında İslam coğrafyacıları genel olarak şu tanımları yaparlar; Taberistan topraklarının

⁴⁶ Guy Le Strange, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, s. 394.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, (çev. Ahmet Ağırakça vd.), c. X, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

⁴⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 7 (mukaddime).

⁴⁹ Firdevsî, *Şahname*, (çev. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009, s. 191.

⁵⁰ Firdevsî, *Şahname*, s. 279.

⁵¹ Hazar Denizi bölgesindeki Pâdüşpânîlerin soyu ile ilgili kesin bir bulgu olmasa da Rûyan'ın ilk hâkimleri olan Dabuyîlerle bağlantılı oldukları sanılmaktadır. Selçukluların vasalı olan bu hanedan, Moğol ve Timur taaruzundan kurtulmuşsa da Safevî hükümdarı Şah Abbas tarafından ortadan kaldırılmıştır. (Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 276.)

batısı dağ ve ova ile çevrili; Çalus ve Kerec nehirleri arasında yer alan bir bölgedir. Natil, Çalus, Kellar Seyyidabad ve Kucur Rûyan'ın şehirlerini teşkil eder.⁵²

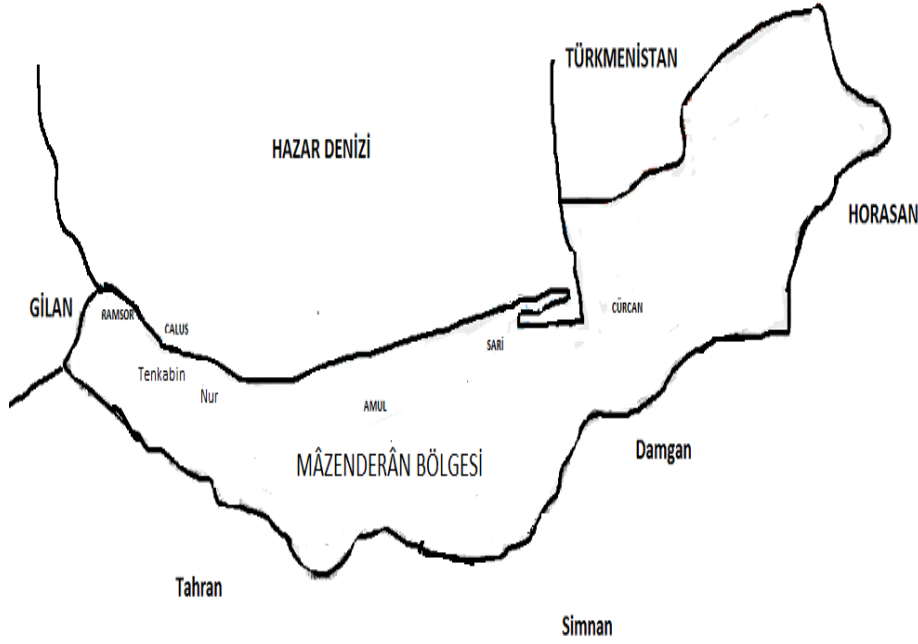
Coğrafi sınırların dönem dönem değişiklik gösterdiği bölgeler için sınırların tam anlamıyla tayini oldukça zordur. Ancak çalışılan zaman aralığında yaşamış ve bu konuda bir eser bırakmış olan coğrafyacıların kanaati, bu sorunun çözümüne büyük oranda yardımcı olmaktadır. Çalıştığımız zaman aralığında İlhanlı devlet adamı olan Hamdullah Müstevfi'nin coğrafi tanımlamasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde Mâzenderân ve Taberistan iki ayrı bölge olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Buna göre; Mâzenderân yedi bölgeden müteşekkildir. Cürcan, Mürüstak (موروستاق), Esterabâd, Âmul⁵³ ve Rüstemdâr, Dihistan, Ruğd (روغد) ve Sârîstan. Müstevfi, bu şehirlerin kimler tarafından kurulduğundan ve kısaca özelliklerinden bahsetmiştir. Taberistan ise Huvar, Damgan, Simnan, Bistam, Girdkûh, Demavend ve Firim'den oluşmaktadır.⁵⁴ Müstevfi'nin tanımlamasına göre Mâzenderân ve Taberistan iki ayrı bölge olmakla beraber günümüzdeki Mâzenderân eyaletinden daha geniş bir alanını kapsamaktadır. Ayrıca Taberistan dâhilinde sayılan şehirler dağlık ve ormanlık, Mâzenderân sınırlarından sayılan şehirler ise nispeten daha düzlük alanları kapsar.

⁵² Seyyid Muhammed Tâki Secadî, *Tarih-i Coğrafiya-yı Tarih-i Ramsor*, s. 6.

⁵³ Şehrin kuruluşu ile ilgili Zahirüddin Maraşî'nin eserinde hikayevari bir anlatım bulunmaktadır. Buna göre: Büyük olanı Yezdan, Küçük olanı ise Eştad isminde iki Deylemli kardeş bugünkü Âmul'e yakın bir yerde yerleştiler. Yezdan-ı Abad ve Eştad-ı Rustak isminde iki ayrı köy inşa ettirdiler. Burada Eştad'ın bir kızı dünyaya geldi. Bu kız Belh padişahı Firuz'un bir gece rüyasına girdi. Padişah sabah olduğunda Zerdüş rahipleri huzuruna çağırarak bu olayı anlattı. Zerdüş rahipler bir padişaha aşk olayının yakışmayacağını ileri sürerek bu işten vazgeçmesini salık verdiler. Padişah, özel askeri Mihrfiruz'a bu durumu anlatarak hizmetindeki bir grup sadık adamıyla Taberistan bölgesine yola koyuldu. Firuz muradına ererek kız ile evlendi. Kızdan bir dilekte bulunmasını istedi. O da bulundukları yerde bir şehir inşa edilmesini istedi. Kızın ismi Âmul'e (آمله) olduğu için yeni kurulan şehre kızın ismine atfen Âmul ismi verildi. (Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 1.)

⁵⁴ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 156-158; İbn İsfendiyar ise Taberistan şehirlerini ikiye ayırarak ormanlı ve ovalık alan şehirleri tasnifi yapar. Ormanlık kesimde yer alan şehirler Âmul, Sârî, Mamtır (مامطير), Rudbest (رودبست), Âram (آرم), Teriçe (تريچه), Mile (ميله), Mehrevân (مهروان), Ehlem (اهلم), Pâydeşt (پاي دشت), Nâtil (ناتل), Kenev (كنو), Şalûs (شالوس), Lerasek (لمراسك) ve Temişe şehirleridir. Dağlık kesimde yer alan şehirler ise Kellar, Rûyan, Nemar (نمار), Kecuye (كجويه), Vime (ويمه), Şelenbe (شلنبه), Vefad (وفاد), Şarmam (شارمام), Larican, Firim ve Hezargeri (هزارگري) şehirleridir. (İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 94-95.)

Harita 1 Mâzenderân sınırlarının görünümü.

Başka bir görüşe göre; Taberistan, bugünkü İran'ın kuzey eyaletlerinin tamamını içine alan bir büyüklükteydi. Yani Mâzenderân, Gilan, Gülistan, Simnan ve Tahrân eyaletleri Orta çağda Taberistan/Mâzenderân adıyla anılmaktaydı.⁵⁵

Mâzenderân 46456 km'lik alanıyla Hazar denizi kıyısında yer alır. Tam olarak ne zaman Mâzenderân ismini aldığı belli olmamakla beraber yukarıda bahsettiğimiz gibi 7/13-8/14. yüzyıllarda yani Moğol tahakkümünün vukû bulduğu zaman diliminde bu ismi aldığı belirtilmektedir. Mâzenderân, günümüzde Bihşehr, Sârî, Kaimşehr, Babil, Âmul, Nûr, Nûşehr ve Tenkabin şehristanlarından müteşekkildir.⁵⁶

Bölgenin isim geçmişi, coğrafi sınırları ve bölge ismi anlamı üzerine tartışmalara işaret ettikten sonra, bazı İslam coğrafyacılarının Taberistan hakkında aktardıkları bilgileri de belirtmekte fayda görüyoruz. Böylece Taberistan'ın sosyo-kültürel ve iktisadî hayatı hakkında muhtasar da olsa birtakım ön bilgilere ulaşmış oluruz.

Müellifi bilinmeyen *Hudûdü'l Âlem*'de Taberistan, Deyleman şehirleri arasında tarif edilmiştir; “Sınırı Çalus (Şalus)’tan Temişe’ye kadar uzanmaktadır, bol nimeti ve

⁵⁵ Mustafa Rüstemi, *Hüner-i Tabarestan*, İntişarat-i Müessesesi-i Amuzeş Alî-yi Marlik, Babilsor 1392, s. 15.

⁵⁶ Hüseyin Samedî, *Ketabnâme-i Mâzenderân*, c. I, *Sazman-ı Bername-i Ostan-ı Mâzenderân*, Sârî 1372/1956, s. 7 (Mukaddime); İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 19.

çok sayıdaki tüccarıyla mamur bir bölgedir. Yiyecekleri genellikle pirinç ekmeği ve balıktır. Evlerinin çatıları yaz kış sık yağmur yağmasından dolayı kırmızı tuğladandır.” Bu eserde Taberistan’ın Âmul, Sârî ve Temişe gibi şehirleri hakkında da ayrıca bilgi verilmiştir.⁵⁷

Yakubî’nin *Kitabu’l-Büldan*’ında Taberistan ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır; *“Taberistan tek başına bir belde olup görkemli ve güzeldir. Burası Mâzyâr’ın beldesidir. Halkı melik soyundan ve acem eşrafındandır. Ayrıca çevresinde vadiyi kesen çok sayıda kale duvarı bulunmaktadır. Haracı dört milyon dirhem olup Taberî kilimi ve kumaşı ile meşhurdur.”*⁵⁸

Hicri dördüncü yüzyıl eseri olan *Makdisî’nin Ahsenü’t-Tekâsim fî Marîfetü’l-Ekâmlim* adlı eserinde Taberistan ve Cürcan Deylem bölgesi başlığında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu eserde Taberistan; oldukça fazla yağış alan, pirinç üretiminin yapıldığı, balık ürünleri ve kuş çeşitleri bakımından zengin bir bölge olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca bu eserde; Salus (Çalus), Mile, Mamtir, Teriçe, Sârîye (Sârî) ve Temişe Taberistan’ın şehirleri olarak belirtilmektedir.⁵⁹

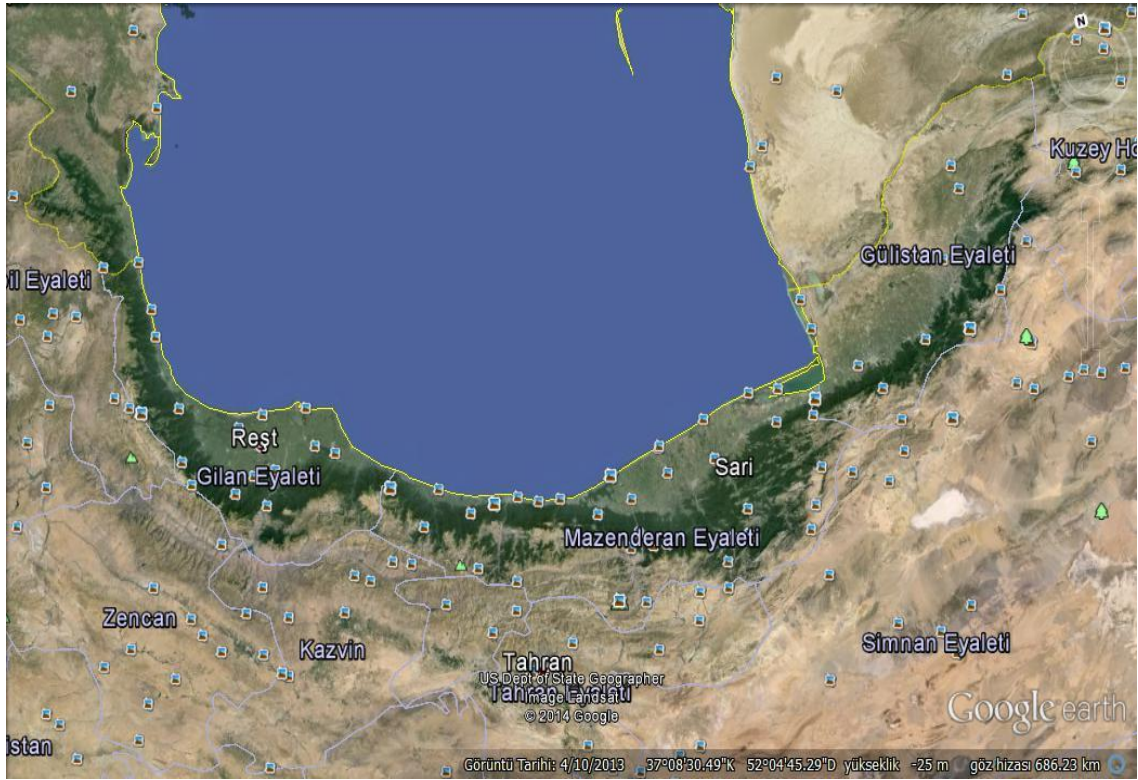
Bu bilgiler ışığında bir değerlendirme yapacak olursak şunları ifade etmemiz mümkündür; Kaynakların genel anlamda ittifak ettiği husus, Mâzenderân isminin sonradan ortaya çıktığı, öncesinde Taberistan isminin kullanıldığı yönündedir. Burada kanaatimizce yukarıda ifade edilen görüşün daha isabetli olduğunu belirtebiliriz. Zira adı geçen bölge kesif ormanlık alan ile sarp ve müstahkem dağlık alanların bir arada bulunduğu bir bölgedir. Tarihî süreçte coğrafi mekânlara verilen isimlerin daha çok coğrafi bölgenin özellikleri ile ilgili olduğu gerçeği hesaba katılırsa, ki Mezopotamya isminin ortaya çıkışı bu paraleldedir. Taberistan ve Mâzenderân’ın kendi içinde iki farklı bir bölge olduğu ancak genel anlamda ormanlık alan ile dağlık alanın iç içe bulunmasından dolayı bir arada değerlendirmesini yapabiliriz.

⁵⁷ V. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, s. 91-93.

⁵⁸ Yâkubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 58.

⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim fî Marîfetü’l-Ekâlim*, s. 517-519.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hamdullah Müstevfî'nin eserinde Gilan (Deylem) hariç diğer yerler Taberistan veya Mâzenderân olarak tanımlanmıştır. Bu coğrafi tanımlama, bölgenin bugünkü dar sınırlarından daha büyük bir coğrafyayı oluşturduğunu gösterir. Dolayısıyla çalışmamıza konu olan zaman dilimi esas alındığı için o dönemin coğrafi sınırlarını dikkate almamız gerekecektir. Bundan başka Hazar denizinin güney sahilleri harita üzerinden incelenecek olursa; fiziki şartların Gilan'dan Cürcan'a kadar bir bütünü temsil ettiği açıkça görülecektir. Genel olarak coğrafyacıların bölgenin batısını Deylem (Gilan) ismiyle tanımlamaları ve Hazar Denizi sahillerinde Mâzenderân'dan başka güneyde yer alan Cibâl bölgesini zikretmeleri hususunu dikkate aldığımızda Ortaçağlarda Hazar Denizi'nin doğusundan batısına Deylem (Gilan) ve Taberistan (Mâzenderân) bölgelerinin bulunduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca bu bölgeler için coğrafyacıların eserlerinde, Elburz dağlarının güney eteklerine kadar uzandığını bilgisi mevcuttur.

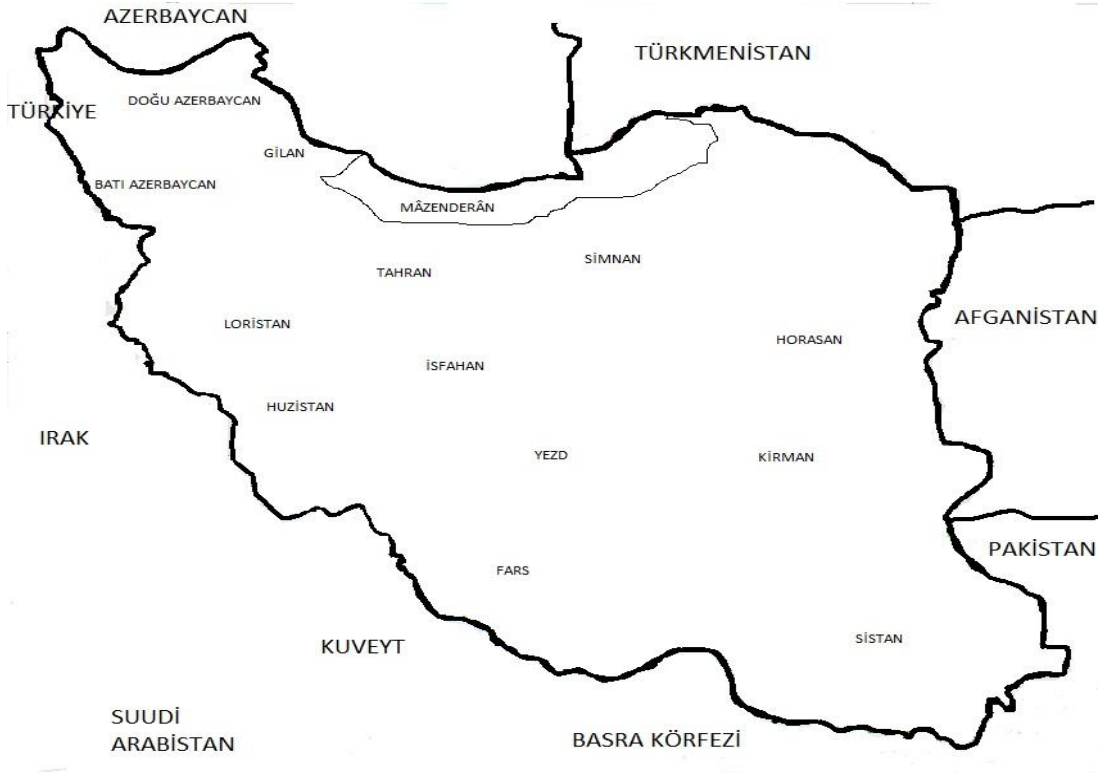

Harita 2 Mâzenderân'ın Hazar denizi boyunca fizikî şartlarını gösteren ve bu açıdan bütünlük arz eden görünümü (Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi 26/11/2014)

Zaman zaman Cürcan veya Esterabâd Horasan eyaleti dâhilinde zikredilmişse de coğrafi bütünlük açısından burası bölgenin doğu topraklarını temsil eder. Bununla beraber bazı coğrafyacıların eserlerinde ve Nüzhetü'l-Qulub'da burası Mâzenderân sınırları içinde zikredilmiştir. Coğrafi bütünlük noktasında bölgenin batı kesimi olan

Deylem (Gilan) topraklarının kanaatimizce dışarıda bırakılması, coğrafya kitaplarında Cürcan'a göre çok daha güçlü bir şekilde buranın ayrı bir bölge olduğunun zikredilmesi ile izah edilebilir.

Kısacası Mâzenderân bölgesinin çalışmamızın tarih aralığına denk gelen dönemde doğusunda Horasan, batısında Deylem, güneyinde Cibâl ve kuzeyinde Hazar denizinden ibaret bir coğrafi sınırları kapsamaktaydı. Kuzey-güney istikametinde dağ ve denizin olması doğal bir sınır hattı çizmektedir. Doğu-batı istikametinde ise tam olarak bir sınır hattı çizecek olursak şunları söylememiz mümkündür; batıda Sefîdrud deltası Deylem ile olan sınırı belirlerken, doğuda Cürcan'ında dâhil olduğu ve Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda doğru açılan fizikî hattı kapsayan toprak parçası yani Horasan bölgesi hududu, Mâzenderân'ın tam olarak sınırlarını belirler.

Harita 3 Günümüzdeki İran coğrafi sınırları ve bu sınırlar dâhilinde Mâzenderân'ı gösteren harita.

2. ESKİÇAĞLARDAN MOĞOL HÂKİMİYETİNE MÂZENDERÂN

2.1. İslam Fethi Öncesi Mâzenderân

Mâzenderân'a ait tarihî kayıtlar Hahamenişler dönemine kadar uzanmaktadır. Bölgede ele geçen insan kemiği buluntuları ise binlerce yıl öncesinde var olan yerleşimlere işaret etmektedir.⁶⁰

Mâzenderân ve civarında Paleolitik dönemde yaşam alanı tespit edilememiştir.⁶¹ Ancak İran'a yakın günümüzdeki ismiyle Irak Kürdistan'ında yaşamın bu dönemde var olduğu ileri sürülmektedir.⁶² Daha sonraki çağlarda Mâzenderân'ın Bihşehr kentinin beş km batısında yer alan arkeolojik kazı alanı Gohar Tepe'nin Orta Bronz Çağı boyunca on hektardan fazla bir alanı kapladığı, fakat Geç Bronz çağında terk edildiği tespit edilmiştir.⁶³ Görüldüğü üzere bölge, kadim bir yerleşim alanı olarak çok eski çağlardan bu yana varlığını devam ettiregelmiştir.

Mâzenderân'ın doğusunda yani Esterabâd'da M.Ö. 7. yüzyılın sonlarından 6. yüzyılın başlarına kadar hüküm süren Hirkaniler'in Partlar⁶⁴ ile yakın münasebetleri bulunuyordu. Öyle ki iki güç arasında bir ittifak vardı ve Herirud nehrinden ortak istifade ediyorlardı.⁶⁵

Kasitler,⁶⁶ (کاسیتها) Tapurîler (تپوریها) ve Amardlar'ın⁶⁷ (آماردها) Mâzenderân'ın bilinen ilk sâkinleri olduğu ileri sürülmektedir. Strabon'a göre Tapurîler

⁶⁰ Hüseyin Samedî, *Ketabnâme-i Mâzenderân*, c. I, s. 7.

⁶¹ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 9.

⁶² Tayyar Yazdanpenah Lemokî, *Tarih-i Mâzenderân-ı Bastan*, Neşr-i Çeşme, Tahran 1389, s. 14.

⁶³ Arkadiusz Soltsiyak-Ali Mahfrozzi, "Gohar Tepe and Goldar Tepe Seasoni 2006-2007", *Bioarchaeology of the Near East*, Yıl II, 2008, s. 71.

⁶⁴ Bu hanedanın isim kökeni İskitçe "sürgün" anlamına gelmektedir. İskitler, Farslılarla akrabalığı olan farklı bir kavim olarak bilinmektedir. M. Ö. 240'dan M. S. 226'ya kadar geçen zaman diliminde Ortadoğu'da hâkim güç olan Partlar, 470 yıl boyunca Fırat nehriyle Ceyhun nehri arasında kalan topraklarda hüküm sürmüşlerdir. (Ahmet Altungök, *Siyasî, İdarî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Açısından Sâsânî Devleti*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 21.)

⁶⁵ Tayyar Yazdanpenah Lemokî, *Tarih-i Mâzenderân-ı Bastan*, s. 111.

⁶⁶ Kasitler yetmiş yaşından büyük insanlarını aç bırakarak öldürür cesetlerinin çöllere atarlardı. Şayet akbabalar bu cesetleri götürürse onlar mesut ölümler olarak kabul edilirdi. Bu cesetleri, Akbabalar değil de başka yırtıcı kuşlar veya köpekler götürürse o ceset daha az talihli kabul edilirdi. Son olarak hiçbir yırtıcının götürmediği ve öylece kalan cesetler ise kötü talihliler olarak kabul edilirdi. Gömülmesi gereken bu cesetler, defnedilmeden önce kırmızı bir toprak veya kil ile kötü ruh ondan uzaklaşana kadar sıvazlanırlardı. Aynı zamanda bu topluluk çok tanrılı bir inanışa sahipti. (Sefer Yusûfî, "Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân", *Fıkıh ve Tarih-i Temeddun*, S. XVI, 1387, 172.). Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki Kasitler, yukarıda belirtilen kavimlerin en eskisidir. (Tayyar Yazdanpenah Lemokî, *Tarih-i Mâzenderân-ı Bastan*, s. 33.)

⁶⁷ Amardlar, savaşçı, otoriteye boyun eğmeyen ve başına buyruk bir topluluk olarak zikredilmektedir.

Medler onları tahkir etmek ve dışlamak maksadıyla (گيجر) tabirini kullanıyorlardı. (Tayyar Yazdanpenah Lemokî, *Tarih-i Mâzenderân-ı Bastan*, s. 136.)

siyah elbise giyer ve uzun saç bırakırlardı. Bunun aksine kadınlar ise kısa elbise ve saçla sahiptiler. Ayrıca diğerlerinden daha cesur olan kişiler her kadın ile evlenebilirlerdi. Tapurîler, Simnan'ın kuzeydoğusunda Amardlar ise Âmul şehri ve civarında ikamet etmekteydiler. M.Ö. 171'de Amardların göç etmesiyle bölgenin hâkimi olan Tapurîler'in adına nisbetle Tapuristan ya da Taberistan isminin kullanılmaya başlandığı ileri sürülmektedir.⁶⁸

Batılı tarihçilerin belirttiğine göre tarihî kayıtlarda ilk kez zikredilen bölge hâkimi, İskender'in Cürcan'da ikameti sırasında adı geçen *Autophradate/Ferhad* isimli hükümdardır. Tarihte tespit edilen ikinci hükümdar ise Eşkanilerin lideri ve Amardları bölgeden uzaklaştıran I. Tirdad'ın oğlu I. Orduvan (اردوان) dır.⁶⁹

Sâsânîler döneminde Taberistan, hem askerî hem de sivil yöneticilik vasfına sahip merzubanlar (Serhat valisi) tarafından yönetiliyordu. Bu merzubanlar savaş dönemlerinde İspehbudların (Başkomutan) emrinde hareket ediyorlardı.⁷⁰ Bununla beraber İslam öncesi İran'da Taberistan topraklarının bir kısmı ikta suretiyle kabile reisleri veya mahalli liderlere veriliyordu. Bunun karşılığında bazıları Sâsânîlere asker temininde bulunup ordu masraflarını karşılıyorlardı. Sâsânîler zaman zaman zayıf düştükleri dönemlerde Taberistan'da bulunan ikta sahipleri boyunduruk altından kurtulmak için isyan ediyorlardı. Bundan dolayı Sâsânîler, Taberistan üzerinde tam anlamıyla bir iktidar kuramıyor özellikle bölgenin batı kısımlarında bu hususta zayıf kalıyorlardı.⁷¹ Sâsânîlerin bölge topraklarının tamamında aynı statüde bir idarî uygulama gerçekleştiremediğini ifade edebiliriz. Bununla beraber merkezî yönetimin belirlediği idarî yapılanmada merzuban ifadesinin anlamından hareketle bölgenin güney kısımlarında sınırı teşkil eden yerlerde idare Sâsânîlerin uhdesinde, diğer kısımlarda yani daha yüksek yerlerde ise idare daha çok mahalli yöneticilerin denetimindedir. Aynı zamanda Taberistan'ın özellikle batı kısımlarında yani Reşt, Ramsor, Tenkabin ve Çalus'ta Sâsânî idaresi neredeyse hiç etkili olamıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Sâsânîlerin güçlü olmasına paralel bölgede merkezî idarenin etkisi azalıp artmaktaydı.

⁶⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 9 (mukaddime); Hasan Pirniya, *Tarih-i İran-i Bastan*, c. II, Dünya-yı Ketab, Tahran 1375, s. 1058; Salih Purkari, Nigahi be Coğrafya-yi Tarih-i Taberistan der Kurun-u Evvel-i Hicri, s. 34; Sefer Yusûfî, Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân, s. 172; Ebu'l-Kasım İsmail Pûr, "Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban", *Hüner-i Tabarestan*, (ed. Mustafa Rüstemi), İntişarat-i Müessese-i Amuzeş Ali-yi Marlik, Babilsor, 1392, s. 18.

⁶⁹ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 59.

⁷⁰ Arthur Kristensen, *İran der Zaman-ı Sâsânîyan*, (çev. Reşid Yasemî), Dünya Ketab, Tahran 1368, s. 203; Ahmet Altungök, *Siyasî, İdarî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, s. 122.

⁷¹ Salih Purgari, Nigahi be Coğrafya-yi Tarih-i Taberistan der Kurun-u Evvel-i Hicri, s. 42.

Sâsânî şehzadelerinin zaman zaman Taberistan'da idareci olarak görevlendirilmeleri durumu söz konusu olmaktadır. Buna göre: Taberistan, miladî 529-536 yılları arasında Sâsânî şehzadesi Keyus'un yönetimi altındaydı.⁷²

Bölgenin batı kısımlarında hemen hemen hiç etkili olamayan Sâsânîler, Mâzenderân'ın batısında bulunan Deylem (Gilan) halklarının akınlarından korunmak için serhat kalelerini ellerinde bulundurmak zorunluluğunun bilincinde olmuşlardı. Zira bu bölgeler güçlü, savaşçı ve başına buyruk hareket eden insanların meskûn olduğu yerlerdi.⁷³

Müslüman Arapların Taberistan'ı fetihlerinden önce bölge de Bâvendîlerin Keyusiyye kolu, Kârîniler, Camasb hanedanı ve Gilanşahlılar bulunmaktaydı. Bölgenin doğusundan batısına bu hanedanlar hüküm sürmekteydi. Bu bağlamda İslam öncesi dönemde Taberistan'da tamamen yerel hanedanların etkinliği söz konusuydu.⁷⁴

2.2. Müslüman Araplar Dönemi Mâzenderân

Taberistan, Arap hâkimiyetine geçtikten sonra bölgede bulunan yerel hanedanlar iktâ yönetimi seviyesinde Araplara bağlı olarak hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Araplar, onlara İran'ın Şahinşahlarından kalma miras hakkını tanıdılar. Buna karşılık belli bir miktar haraç ve lüzum olduğunda asker talep etme şartıyla anlaşmaya varıldı. Belki de bu yarı bağımsız statünün vermiş olduğu imtiyazla ilk dönemde Arap hâkimiyeti Taberistan'da pek de etkili olamadı. Ayrıca burası İran'da Arap tahakkümüne en son giren, dolayısıyla İslamiyet'le en son tanışan İran bölgesiydi. Hicri ikinci asrın ortalarına kadar Taberistan'da basılan sikkelerde Pehlevî hattı bulunuyordu ve halkı hâlâ büyük oranda Zerdüşî dinine inanıyordu.⁷⁵ Haliyle bu durum, İran milli kimliğinin varlığını devam ettirmesine olanak sağladı. Bu sayede Taberistan bölgesi eski anlayışta olan İran halkına ilham kaynağı oldu. Buna ilave olarak Taberistan'ın mevcut egemen anlayışa karşı, muhaliflerin konuşlanabileceği bir sığınak olma imkânını da sunduğunu belirtebiliriz.

⁷² Manuçehr Sütûde, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, c. III, Encomin-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1349, s. 15.

⁷³ Bernard Lewis, *Haşîşîler*, (çev. Ali Aktan), Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s. 36.

⁷⁴ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*, Published Tauris, New York 2008, s. 287-303.

⁷⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 18 (mukaddime); Guy Le Strange, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, s. 394.

İlk İslam fetihleri esnasında güçlü mukavemet ve başkaldırı merkezlerinden olan Taberistan, Cürcan ve Kuzey bölgelerinde ayaklanan kişilerin asil ailelerden olduğunu dile getiren Ali Şeriatî, asil aile kavramını ise şöyle açıklar; “İran birkaç bölgeye bölünmüştü, her bölgenin kendi bağımsız devleti vardı. Ve o bölgede yaşayan en iyi ve asil hanedan kendiliğinden o bölgenin reisi oluyordu. İran’ın tamamında ise şahların şahı adıyla bir padişah bulunuyordu. Bir padişahı -mesela Mâzenderân- tayin eden şahların şahı yoktu.”⁷⁶ İran’daki bu siyasî konjonktür İslam’ın gelişile değişime uğradığı için muhatapları nazarında kabullenilmesi pek âlâ zordu. Özellikle Mâzenderân gibi yerel hanedanlığın yönetiminde olan bölgelerde imtiyaz kaybı söz konusu olduğu için asil ailelerin olumsuz tavrı ile karşılaşıldı. Mâzenderân bölgesi için muhalif duruşun dayanak noktalarından biri olan imtiyaz kaybı meselesi, yerel hanedan mensuplarını Araplara ve onların şahsında İslam’a karşı tavır almaya itti. Bu ve bunun gibi birçok sebep, egemen güce karşı Taberistan’ın isyanların odak noktası ya da isyancıların sığınma merkezi olmasında etkili olan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Taberistan bölgesinin, mevcut otoritelere karşı isyan edenlerin sığınağı olması durumuna Emeviler döneminde Ömer b. Ebi’s-Salt’ın Rey şehrinde ayaklanıp başarısız olduktan sonra Taberistan’a kaçması, Bâvendî liderinin ona ve babasına izzet-i ikramda bulunarak onları barındırması örnek verilebilir.⁷⁷

⁷⁶ Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, s. 62.

⁷⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, c. IV, s. 173-174; Burada yeri gelmişken Arap-Fars çekişmesi meselesini kısaca ifade etmek yerinde olur kanaatindeyiz. İran eşrafının Arapların İran’a girişine nasıl baktığı meselesi aslında muhalifliğin kodlarını çözmek için başvurulması gereken bir diğer husustur. Kadim bir mesele olduğu iddia edilen bu sorun Farşlıların Araplara bakış açılarını anlamak için gereklidir. Birkaç örnekle bu durumu izah etmeye çalışacağız. Firdevsi eserinde İran’a giren Arap ordusuna hitaben “Çıplak ordunun çıplak komutanı” tabirini kullanarak Farşlıların Araplara karşı nasıl bir bakış açısı içinde olduklarını adeta haykırır. Bundan başka Firdevsi bir şiirinde Arapları küçümsemektedir.

“Deve sütü içip kertenkele yiye yiye
Arap gelmiş ki öyle bir yere
Kâinatın tacını arzu ediyor ya
Tüküreyim suratına ey kahpe felek, tüküreyim.”

Son olarak Hz. Ömer’in elçisinin Yezdigerd’in sarayına gitmesi meselesini belirtelim. Hz. Ömer’in elçisi Sâsânî şahının sarayına gittiğinde epey önceden sarayda süsleme ve şahın ne giyeceğinin hazırlıkları başlar. Yezdigerd elçiye karşı yönünü dönmez. Dönse bile yüzüne bakmaz. (Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, s. 65.) Bütün bu örneklerde açıkça görüldüğü gibi Farşlılar, Arapları küçümsemekte ve onların hâkimiyetlerini kabullenmediklerini ifade etmektedirler. Dolayısıyla bu düşünce üzerine sonraki dönemlerde Araplara karşı hep bir isyan içinde olmuşlardır.

İslam fethinden sonra Pehlevî dili ve yazısı Taberistan'da, İran'ın diğer yerleşim yerlerine göre daha kalıcı oldu. İran'ın tamamında sikkelerde Arapça hatt kullanılırken Taberistan'da yaklaşık iki yüz yıl daha Pehlevî hattının kullanılmasına devam edildi.⁷⁸

Taberistan'da, özellikle Bâvendîler⁷⁹ ve Dabuyiler⁸⁰ Sâsânî soyunu sahiplendiler. Nispeten onlardan daha büyük, ama yerellik statüsünden kurtulamayan Büveyhîler de Sâsânî soyunu sahiplenmeyi görev addetti.⁸¹ Taberistan bölgesinin yerel hanedanlarının hemen hemen hepsinin Sâsânî soyunu sahiplenmesinin bölgede meşruiyet kazanmak amacına yönelik bir eylem olduğunu söyleyebileceğimiz gibi Müslüman Araplara karşı muhaliflerin toplanma gayretinin bir ürünü olabileceğini de ifade edebiliriz. Netice her ne olursa olsun Müslüman Araplara karşı memnuniyetsiz bir durumun olduğu açıktır. Bundan dolayı Taberistan'da bir muhalif duruş portresi söz konusudur.

İran'ın merkez platolarından ayrılan özel bir konumda olması dolayısıyla Gilan ve Mâzenderân bölgeleri müstakil bir karaktere sahipti. Bu farklılığı, bölgenin fikirler ve insanlar için bir sığınma merkezi olmasını sağlamakla beraber etnik grupların, eski ya da batıl dinî inançların, eski diller, sosyal hayatlar gibi unsurların sığınağı haline gelmesini de sağladı. Bu bölgede yaşama imkânı bulan bu gibi unsurların etkisiyle İslam bölgeye geç ulaşabildi. Aynı zamanda Sâsânî soyundan olan pek çok küçük kavim bölgede hayatını devam ettirdi.⁸² Taberistan'ın bu kendine özgü durumu nedeniyle İran'a hâkim olan büyük devletler çoğunlukla bölgeyi doğrudan

⁷⁸ Hüseyin Mir Caferi, "Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşı", *İsfahan Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi Dergisi*, S. XXXVI-XXXVII (Bahar-Yaz) 1383, s. 20.

⁷⁹ Bâvendîler, 1/6. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi sahilinde hüküm süren ve diğer hanedanlara nazaran daha uzun ömürlü olan yerel bir hanedandır. Müslüman İran'ın yaşam biçimi etkisi altında kalmayıp, İslam dünyasında alışık olunmayan bir aile yapısının sürdürülmesine örnek teşkil etmektedir. Kökenlerinin Sâsânîlere dayandığını iddia eden Bâvendîler, ilk olarak Elburz dağ silsilesinin doğu kısmında bulunan Firim şehrini merkez edinmişlerdi. Kavusiyye, İspehbediyye ve Kinhariyye olmak üzere üç silsileye ayrılmaktadırlar. Bu silsileler birbirlerinin devamı şeklinde bölgede hüküm sürmüştür. Kuzey İran'ın kontrolü için Zeydîler, Ziyarîler ve Büveyhîlerle mücadelelere giren Bâvendîler, İspehbediyye kolu döneminde katı bir şekilde Şîî mezhebine bağlıydılar. Harezmşahlıların saldırısı ile ortadan kalkan bu Bâvendî kolu, Moğol istilasından tekrar toparlandı ve Kinhariyye kolu ile otuz yıllık bir fasıladan sonra bölgede faaliyet göstermeye başladılar. (Manuçehr Sütûde, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, c. III, s. 15; Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s.230)

⁸⁰ Dabuyîler, Sâsânî soyuna ve kültürüne sahip çıkan bu hanedan, Abbasi halifesi Mansur döneminde ortadan kaldırılmıştır. Bu hanedan yaklaşık olarak yüz yıl Cürcan, Rûyan ve Rüstendar'da hüküm sürmüştür. 40/660-144/761 yılları arasında Taberistan'da varlık göstermiştir. (Grigory Valerinnovich Melgunov, *Kerâneha-yi Cenubî Derya-yi Hazar*, (çev. Emir Huşeng Eminî), Ketab-ı Serâ, Tahran 1386, s. 82; Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s.229.)

⁸¹ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDVİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 496; Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 227-230.

⁸² Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 227.

yönetemediler. Mevcut yerel hanedanların itaatini sağlamak amacıyla, dolaylı yoldan onlar üzerinde bir hâkimiyet tesis ettiler. Dolayısıyla doğrudan müdahalenin olmadığı bir ortamda eski inançlar ve yaşayışlar neredeyse hiç bozulmadan varlığını sürdürmeye devam etti.

Hız. Ömer döneminde Sâsânîlerle yapılan Nihavent ve Kadisiye savaşları sonrasında İran coğrafyasının Müslüman Araplar tarafından fethi gerçekleşmeye başladı. İslam komutanlarından Nuaym b. Mukarrin, Rey'i fethettikten sonra gönderdiği orduyla Taberistan bölgesini de itaat altına almaya çalıştı. Taberistan bölgesi hanedanı olan Bâvendîler, Müslüman Arapların ordularına karşı koyamayacaklarının farkında olarak barış yapmayı uygun buldular. Yıllık beş yüz bin dirhem cizye vermek şartıyla antlaşma yapıldı. Ancak Müslümanlar gerektiğinde Bâvendîlerden asker talep ederse bu talep karşılanmayacaktı.⁸³ Tam anlamıyla bir başarı elde edilmese de Taberistan'ın itaat altına alındığını ifade edebiliriz. Bununla beraber Taberî'de bu fetih, ilk Taberistan fethi olarak zikredilirken Halife Tarihi'nde Taberistan'ın ilk fethi ile ilgili bilgi Hız. Osman döneminde Sad b. As ile geçmektedir.⁸⁴

Sâsânîlerin son hükümdarı Yezdigerd, İslam orduları karşısında devamlı surette mağlup olup yer değiştirmekteydi. Yezdigerd'in kaçıışı sırasında Taberistan meliki bölgesinin sarp olduğunu belirterek onu yanına davet etti.⁸⁵ 29/649'da gerçekleşen bu olay, Taberistan'ın çetin coğrafi şartlara sahip olduğunu ve hâkimlerine avantaj sağladığını ortaya koyan kayda değer bir örnektir. Bundan başka bu olay özelinde Taberistan melikinın İslam devletine karşı Sâsânîleri sahiplenmesini de vurgulamak gerekir.

Arapların İran'ı hâkimiyetleri altına almalarından sonra Sâsânîlerin ileri gelenlerinden birkaçı Taberistan, Rûyan ve Gilan'da bağımsız emirlikler teşekkül ettirerek Halifeye biat etmediler. Ayrıca Zerdüş dininde de sebat ettiler. Bu münasebetle III. Yezdigerd, Gavbargan hanedanına Taberistan, Rûyan ve Gil'i vererek onları himaye etti. Bu hanedan mensupları Sâsânî sikkeleri basıp ateşgedeleri muhafaza

⁸³ Muhammed b. Cerir Taberi, *Tarih-i Taberi*, c. III, (çev. Ebu'l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1385, s. 488; Şibli Numanî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. I, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, s. 274; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 66-67.

⁸⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, (çev. Abdülhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 211.

⁸⁵ Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 452.

etmekle beraber Yezdigerd'in ölümünden sonra Taberistan'da tamamen bağımsız oldular.⁸⁶

Hız. Osman döneminde Taberistan bölgesinde fetih hareketlerinde bulunan Said b. As, Cürcan sınırını ele geçirmiş, ancak Hız. Ali ve Muaviye arasında yaşanan ihtilaf sırasında birçok yerde olduğu gibi Taberistan, Rûyan ve Damgan tekrar eski statüsüne kavuşarak bağımsız olmuştur. Muaviye halife olduktan sonra Maskele b. Hubeyre b. Şeblül Sa'lebi eş-Şeybanî'yi Taberistan'a göndermişti. Ancak Taberistan'da tuzağa düşürülen Maskele ve ordusu hezimete uğramıştır.⁸⁷

Emevi Halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in Irak valisi Yezid b. Mühelleb 97/715'de Taberistan'ın fethi için harekete geçti. Yezid, Taberistan'a ulaştığında ağaçları kestirerek askerlerinin geçişi için yol yaptırdı. Dört bin kişilik öncü birliğin üzerine geldiğini haber alan Bâvendî lideri, Deylemlilerden yardım talebinde bulundu. Deylemliler on bin kişi ile Bâvendîlere yardıma gelince Yezid, yirmi bin kişilik bir kuvveti daha öncü birliğin arkasından yolladı. Emevi ordusuyla Bâvendîler arasında yapılan savaşta Müslümanlar bozguna uğrayıp kaçtılar. Bâvendîler galip olmasına rağmen üzerlerine gelecek ordunun daha teçhizatlı ve kalabalık olmasını göz önünde bulundurarak Emevilerle antlaşma yapmayı tercih ettiler.⁸⁸ Bu savaşta manidar olan Yezid'in yenilgi almasına rağmen bunu bir başarı olarak mektupla halifeye iletmesidir. Buna ek olarak mektupta Taberistan ile ilgili ifade edilenler, bölgenin ele geçirilmesinin ne kadar zor olduğuna delildir.

Taberistan melikleri ile Müslüman Araplar arasında Hız. Ömer döneminde başlamak üzere Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde de sorunlar devam etti. Müslüman Araplar ve Taberistan hâkimleri arasında akdedilen antlaşmaların zaman zaman bozulmasıyla bölgeye Müslümanlar tarafından müdahale edildi. Bu vakalardan biri Abbasi halifesi Mansur döneminde Bâvendîlerin antlaşmayı bozmalarıyla gerçekleşti. Buna göre Halife Mansur, Taberistan meliki ile yapılan antlaşmanın bozulması üzerine

⁸⁶ Çerağali Azimi Sengseri, *Gavbargan-ı Pâdüspânî*, Tahran 1354, s. 5; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 68.

⁸⁷ Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 481; Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 15 (mukaddime); İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. II, s. 596-597; Taberi, *Tarih-i Taberi*, c. V, s. 2116; Ebu'l-Kasım İsmail Pûr, *Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban*, s. 25.

⁸⁸ Taberi, *Tarih-i Taberi*, c. V, s. 306-310; Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 483-484; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*, s. 311-312; "Hak Teâlâ sana Taberistan kentini nasip etti. Öyle bir fetih ki henüz hiçbir padişaha müyesser olmamıştır. Hatta ne Şadur, ne Zülenkaf, ne Kudad, ne Hürmüz bu yerlerde zafer kazanmış değildi. Hem de ne Hız. Ömer, ne Hız. Osman ve onlardan sonra gelen halifelere de böyle zaferler nasip olmadı..." (Taberi, *Tarih-i Taberi*, c. V, s. 306-310.)

bölgeyi tekrar Abbasi itaatine almak için Hazım b. Huzeyme, Rahv b. Hatim ve azatlısı Merzuk Ebu'l-Hasib'i görevlendirdi. Abbasilerin Bâvendîler ile yaptığı savaşın uzaması üzerine bir hile tertip edildi. Dövülerek saç sakalı traş edilen Merzuk, Bâvendî liderinin yanına sığındı. Ona durumunu anlatarak kendisine yardım etmesi ve himayesine alması karşılığında düşmanlarının açıklarını anlatma teklifinde bulundu. Bâvendî meliki bu teklifi kabul ederek Merzuk'u himayesine aldığı gibi ona hilat giydirdi. Zamanla Bâvendî melikinin güvenini kazanarak kale ile ilgili edindiği gizli bilgileri Abbasi ordugâhına ileten Merzuk, bir süre sonra kale kapısını gizlice açmak suretiyle Müslümanların Taberistan'a girmelerini sağladı.⁸⁹ Böylece Müslüman Araplar ilk defa Taberistan'a fiili olarak girmeyi başarmışlardı. Ancak yine de tam anlamıyla egemen olduklarından söz edilemez.

Taberistan'ın ele geçirilmesinde gösterdiği başarı üzerine Merzuk'a halife tarafından bölgenin valiliği verildi. Fetihle birlikte İslamlaşma faaliyetleri de başladı. Sârî başkent yapıldı ve burada bir mescit inşa edildi.⁹⁰

Abbasi halifesi Memun döneminde Taberistan valisi olan Ömer b. el-Âlâ ile Kârinîler soyundan olan Mâzyâr b. Kârin Taberistan'da bulunan oldukça sarp kayalıklara sahip sık ağaçlık bir kesimi teşkil eden Servin dağına hâkimiyetleri altına aldılar. 211/826 yılında fethin ardından Mâzyâr b. Karin'e İspehbud unvanı verildi ve Taberistan'a vali tayin edildi.⁹¹ Halife Memun Anadolu seferindeyken Âmul şehrini ele geçiren Mâzyâr, Müslümanlığı kabul etmenin yanında Muhammed ismini de alarak bir süre Taberistan'da valilik yaptı. Daha sonra Mustasıbillah'ın halifeliği döneminde irtidat ederek atalarının dinine geri döndü. Bölgede giderek güçlenmeye başlayınca

⁸⁹ Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 486-487.

⁹⁰ İbn İsfendiyyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 196; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 87; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 27; Taberistan'ın ilk Arap valisi Ebu'l-Hasib Merzuk iki yıl görevde kaldıktan sonra onun yerine Ebu'l-Abbâs vali oldu. Ondan sonra Ruh b. Hatim b. Kesran b. Mühelleb 149'da Taberistan valisi oldu. Beş yıl kadar valilik yaptıktan sonra Halid b. Bermek vali oldu. Halid Mehrebân (مهربان) halkındandı. İspehbud Şervin Bâvendî ile anlaşarak dağlık bölgelere evler yapıp buraları imar etti. Âmul 'de kendine bir saray yaptırdı. Sonraki vali Ömer b. Âla dağlık bölgelere asker sevk ederek buraları viran etti. (İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 87-90)

⁹¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 24 (mukaddime); Mâzyâr b. Kârin'in mesup olduğu Kârinîler sülalesi, Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan tarafından Taberistan'ın dağlık bölgesine yerleştirilmiş, bir süre sonra bölgeye idareci olarak görevlendirilmişlerdir. Taberistan'ın Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra yerel yönetici vasıflarını korumuş olan bu sülale, merkezi yönetim zaafa düştüğü zamanlarda isyan etmekten geri durmamıştır. Öyleki Abbasi halifesi Mehdi zamanında Mâzyâr'ın dededi Vindad Hürmüz, halifeye karşı isyan edince üzerine gönderilen orduyu yenmiş ancak daha sonra Mehdi'nin oğlu Hadi önderliğindeki orduya karşı mağlup olmuştur. Halife Mehdi'nin ölüm haberi üzerine hilafet ordusu geri dönmek zorunda kalınca yerel hanedan mensupları bağımsız hareket etmeye devam etmiştir. (İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. V, s. 35-173.)

Horasan valisi Abdullah b. Tahir, durumdan duyduğu rahatsızlığı halifeye bildirdi. Mâzyâr, halifeye Abdullah b. Tahir tarafından jurnallendiğini öğrenince önce Horasan'a göndermekte olduğu vergiyi, daha sonra hilafet merkezine gönderdiği vergiyi kesti. Böylece Mâzyâr tâbi olduğu Abbasilere isyan etmiş oldu. Mâzyâr, bu adımdan sonra ikinci olarak hâkim olduğu topraklardaki muhalifleri sindirmek ve yok etmek için harekete geçti. Bu amaçla ilk olarak Taberistan'a yerleştirilmiş olan Araplar ve bölgenin zenginleri hedef seçildi. Daha sonra hudutlarda güvenlik önlemleri alındı. Köylü ve fakir tabakaya dayanarak isyan etmiş olan Mâzyâr onlar üzerindeki vergilerin yükünü de arttırdı. Hanedan mensuplarından Fuhyar (Kuhyar) b. Kârin gibi Taberistan halkı da onun icraatlarından memnun değildi. Fuhyar, Abbasi ordusuyla anlaşarak Mâzyâr'ın yakalanmasını sağlayınca Taberistan 225/840'da tekrar Abbasi itaatine girmiş oldu. Mâzyâr'ın bertaraf edilmesinden sonra Taberistan'ın idaresi Abbasi hilafetince Tahirîlere verildi.⁹²

Mâzyâr'ın ölümünden sonra Abdullah b. Tahir'in amcası Hasan b. Hüseyin, Taberistan'a vali tayin edildi. Yaklaşık üç yıl bölgeyi yönettikten sonra ölümü üzerine 228/843 yılında Abdullah b. Tahir'in oğlu Tahir b. Abdullah Taberistan valisi oldu. Onun Horasan valisi olmasından sonra Muhammed b. Abdullah bölgeye vali olarak atandı.⁹³

2.3. Zeydîlerin ve Deylemlilerin Hâkimiyeti Döneminde Mâzenderân

Taberistan yerel hanedanlarının devamlı bir surette izlediği muhalif politikalar, bölgede mevcut otoriteye karşı olan ideolojilerin barınmasına imkân sağlamaktaydı. Bunların en önemlisi bölgenin kaderini birinci derecede etkileyen ve sonraki dönemlerde muhalif duruşun temel dayanağı olan Şiîliğin bölgeye giriştir. Hz. Ali taraftarı olan Şia mensuplarının Arap liderleri ve Abbasiler tarafından Hicri ikinci ve üçüncü asırda maruz kaldıkları baskılar ve takibatlar onların İran taraflarına göç etmelerine neden oldu. Bunun sonucunda Taberistan ve Deylem bölgelerinde ilk Şia

⁹² Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 487-489; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. V, s. 520-529; Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 18 (mukaddime); Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, c. IV, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 225-227; Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 83-89; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 103-118.

⁹³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 124-126.

devleti kuruldu. Zeydîler adı verilen bu devlet, 3/9.-4/10. asırlar arasında Taberistan'dan Nişabur'a kadar bir bölgeye hâkim oldular.⁹⁴

Abbasiler döneminde Horasan'da isyana başlayan Zeydîler başarısız olup Taberistan'a çekildiler. Taberistan halkının onlara kucak açması, ortak düşman addedilen Abbasilere tepkinin ürünüydü. Böylece Zeydî lideri olan Hasan b. Zeyd, bölgeye gelmeden evvel Zeydîlik Taberistan'da tanınmış ve imamlarının tebliğiyle yayılmıştı. Hasan b. Zeyd Taberistan'a geldiğinde bölge, Tahirîlerin yönetimi altındaydı ve halk onlardan memnun değildi. Halife Müstainbillah'ın Tahirîlerden Muhammed b. Abdullah'a Rûyan köylülerinin kullandığı verimli devlet arazisini ikta etmesiyle isyan patlak verdi. Adı geçen arazinin idaresini yapan Muhammed b. Rüstem ve Cafer b. Rüstem Deylemlilerle isyan için anlaştı. Hareketin kabul görmüş bir lidere ihtiyaç duyması nedeniyle Ali evladından Muhammed b. İbrahim'e müracaat edildi. O da Hasan b. Zeyd'i adres gösterdi. Hasan b. Zeyd teklifi kabul ederek Rûyân'a geldi ve kendi adına halktan biat almaya başladı. Bâvendî lideri Karin b. Şehriyar hariç Taberistan İsbehbudları ona destek verdiklerini açıkladılar. Önce Âmul sonra Sârî şehirlerini ele geçiren Zeydîler, Tahirîlerin karşı koymasına rağmen 249/864'te bölgeye gelen Hasan b. Zeyd'in uhdesinde, 254/868' yılına kadar Taberistan'ın neredeyse tamamına hâkim oldular. Bu arada Firim'de bulunan Bâvendîler, Hasan b. Zeyd'e hiç destek vermedikleri gibi Tahirîlerden yana tavır aldılar.⁹⁵

Hasan b. Zeyd, Taberistan'da kısa sürede kabul görerek bölge yöneticisi olan Tahirîler karşısında başarı elde etti. Tahirîler zayıf düşüklerinden Zeydîlerin Taberistan'da yapılanmasına mani olamadılar. Bunun üzerine Abbasi halifesi Müstain, 255/869'da Musa b. Boğa'yı bölgeye gönderdi. Zeydî hareketinin ilerleyişini durdurmak üzere gönderilen ordu, Hasan b. Zeyd karşısında başarı elde edip Taberistan'ın bazı şehirlerini ele geçirdi. Ancak hilafet merkezinde karışıklıkların çıkması, Abbasi ordusunun geri çekilmesine neden oldu. Bu durumdan istifade eden

⁹⁴ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran ve Diger Conbişha-yi İraniyan der Kurun-u Heştom Hicri*, s. 98-99; Aydın Çelik, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydîler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010, s. 30.

⁹⁵ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, s. 66-80; Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 103-108; Aydın Çelik, *Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydîler*, s. 31-32.

Hasan b. Zeyd, Taberistan bölgesindeki faaliyetlerine devam etti.⁹⁶ Abbasiler Zeydîlerden bir ara Horasan valisi Rafî b. Herseme aracılığıyla Taberistan'ın idaresini aldı. Rafî, 275/889'de Muhammed b. Zeyd'i mağlup ederek Taberistan ve Cürcan'ı ele geçirdi.⁹⁷

Samaniler egemenlikleri altında olan Horasan'a olası Zeydî saldırısını önlemek maksadıyla, Muhammed b. Harun'u görevlendirdiler. Zeydîlere karşı elde edilen başarı üzerine Taberistan valiliğine atanan Harun, kısa bir süre sonra Samanilere isyan edince bölgede yeniden bir asayiş sorunu baş gösterdi. Ayrıca Deylemlilerin de bu süreçte bir isyanı vuku buldu ancak başarıya ulaşmadı.⁹⁸

Esfar b. Şireveyh, Zeydîlerin son imamı Hasan b. Kasım'ı 316/928'de öldürünce Taberistan, Deylemlilerin hâkimiyeti altına girdi. Bir süre sonra Esfar'ın komutanlarından olan yine bir diğer Deylem asıllı Merdaviç b. Ziyar ile Kazvin'de yaşananlardan dolayı arası açıldı. Komutanların Merdaviç'ten yana tavır koyması ve Esfar'ın zulmünden kurtulmak istemeleri üzerine Esfar, Merdaviç tarafından öldürüldü ve Taberistan'ın yeni hâkimi oldu.⁹⁹ Merdaviç, 320/932 yılında Taberistan ve Cürcan'ı idaresi altına aldıktan sonra Samanoğullarının tehdidine maruz kaldı. Zira onunla husumeti olan diğer bir Deylemli lider Mekan b. Kakî, Samanoğullarından Nasır b. Ahmed'e sığındı. Merdaviç bu tehdide karşılık veremeyeceğini fark edince derhal bir barış anlaşması imzalandı ve 321/933 yılında Cürcan, Samanoğullarının idaresine bırakıldı.¹⁰⁰

Bundan sonra Taberistan Selçukluların idaresine girinceye kadar Büveyhîler, Samanîler ve Ziyarîler arasındaki savaşlarda sürekli el değiştirdi. 360/971'de Ziyarîlerin

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VI, s. 87-88; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 123-128; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, c. IV, s. 302-303; Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 108-109.

⁹⁷ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, (çev. Edward G. Browne), Leiden 1905, s. 190-191; Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 100.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VI, s. 348-357; Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbasiler*, s. 288-289.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VI, s. 523; İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 317; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 167-169; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. I, S. I, 2012, s. 235.

¹⁰⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Kuzey İran'daki Küçük Hanedanlar", *DGBİT*, c. V, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 464.

idaresine girdikten sonra 370/981'de Büveyhî lideri Adudüddевle tarafından ele geçirildi.¹⁰¹

Büveyhiler zaman zaman bölge üzerinde hâkimiyetlerini pekiştirmek için Taberistan'a asker sevk ediyorlardı. Bu amaçla Büveyhî lideri Fahrüddевle'nin veziri Abbad 377/987'de Taberistan'a yönelerek birkaç kaleyi fethetti. Hatta Büveyhiler'in bölgede etkin olmak adına 378/988'de vezir Abbad aracılığıyla Cürcan'da altın sikke kestirdiğini belirtebiliriz.¹⁰²

2.4. Selçuklular ve Harezmşahlılar Döneminde Mâzenderân

426/1035'de Gazneli Mesud Âmul'e kadar gelerek Ziyarîlerin tasarrufunda olan Cürcan ve Taberistan'ı hâkimiyeti altına aldı.¹⁰³ Ancak bir müddet sonra Selçuklular, Gaznelileri mağlup ederek topraklarını ilhak etmek amacıyla harekete geçtiler. 433/1042 yılından yerel hâkim Enuşirvan'ın itaatini arz etmesi ve yüz bin dinar vergi vermesi şartıyla barış yapıldı. Böylece bölgenin bir kısmı Selçuklu idaresi altına girdi. Bununla beraber Pâdüşpânîler ve bazı yerel hanedanların bağımsızlıkları devam ediyordu.¹⁰⁴

Selçuklu Devleti Horasan coğrafyasında kurulduktan sonra yaşanan hızlı fetih hareketleriyle Taberistan'a kadar ulaşılmış, bu bağlamda Tuğrul Bey, Kutalmış'a Taberistan'ın fethi icazetini ve bölgenin idaresini tevdi etmiştir.¹⁰⁵

Selçuklu taht mücadelelerine zaman zaman Taberistan emirliğinin de müdahil olduğunu ifade edebiliriz. Bu sebeple Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesinde topladığı elli bin kişilik orduda Taberistan askerleri de bulunmaktaydı.¹⁰⁶

Muhammed Tapar döneminde yoğun olarak yürütülen Bâtınîlerle mücadele politikasında İsmailîlerin sığınak merkezlerinden olan Taberistan bölgesinin

¹⁰¹ Osman Gazi Özgüdenli, Taberistan, s. 322.

¹⁰² Gıyasüddin b. Hemadüddin Hondmir, *Düsturü'l-Vüzerâ*, (tsh. Said Nefisi), Tahran 2535 şehinşahî, s. 119.

¹⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 53-54; Reşidüddin Fazlallah, *Cami Al-Tavarih Selçuklular Tarihi*, (Yay. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 13; Azizullah Beyât, *Tarih-i Tatbiki-yi İran Ba Keşverha-yi Cihan*, Müessse-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1384, s. 247.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 94; Osman Gazi Özgüdenli, Taberistan, s. 322; Azizullah Beyât, *Tarih-i Tatbiki-yi İran Ba Keşverha-yi Cihan*, s. 260.

¹⁰⁵ Reşidüddin Fazlallah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev. Erkan Göksü-Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.

¹⁰⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 229.

Bâtınîlerden arındırılması adına Muhammed Tapar'ın Bâvendîler ile irtibata geçtiğini görüyoruz.

Muhammed Tapar 500/1106'da Bâvendî lideri Hüsamüddeve b. Karin'e Bâtınîleri imha etme hususunda kendisiyle işbirliği yapma teklifi sundu ancak bu teklif, sert bir üslupla iletildiği gerekçesiyle, Hüsamüddeve tarafından reddedildi. Bunun üzerine Sultan, Emir Sungur komutasında beş bin süvariye Mâzenderân'a yollamakla beraber Rûyan ve Amûl'deki valilere de Sungur ile ortak hareket etmeleri talimatını gönderdi. Sungur, Âmul'de ileri gelenlerce karşılandı. Yapılan istişare sonucu sahil yolundan Sârî'ye gidilmesi kararlaştırıldı. Bu arada, olan bitenden haberi olan Hüsamüddeve, kale onarımı ve gerekli diğer hazırlıkların tamamlanması için hızla harekete geçerek Sârî'ye doğru yola koyuldu. İki taraf arasında vukû bulan savaş kaybeden Sungur önce Cürcan oradan da Isfahan'a döndü. Bu yenilgi sonrasında Sungur'un Muhammed Tapar'a savaş yoluyla bölgede egemenlik kuramayacağı yönünde görüşünü belirtmesinden sonra savaş siyasetinden vazgeçildi.

Sultan, savaş yerine meseleyi siyasetle çözme yoluna giderek Hüsamüddeve'ye bir elçi yolladı. Emir Sungur'un talimatları dışına çıktığını belirterek, ondan oğullarından birini Isfahan'a, kendi yanına göndermesini istedi. Sultandan yeminli taahhüt alan Hüsamüddeve, küçük oğlu Alaüddeve Ali'yi sultana yolladı. Bin süvari ve iki bin piyade ile Isfahan'a giden Alaüddeve Ali, Sultan tarafından gayet iyi karşılandı. Sultanın amacı akrabalık tesis etmek olduğundan büyük oğul Necmüddeve'nin rızasının alınması yönünde bir karara varıldı ve Alaüddeve Ali Taberistan'a yollandı. Bâvendî liderinin büyük oğlu Necmüddeve, Muhammed Tapar'ın huzuruna vararak sultanın kız kardeşiyle evlendirildi. Böylece Bâvendîler ile Selçuklular arasında takriben 500/1106 yılında akrabalık kuruldu.¹⁰⁷

Irak Selçuklularında taht kavgaları yaşanırken Taberistan hâkimi olan Bâvendîler Selçuklulara tâbi bir devlet statüsündeydiler. Taht mücadelelerine müdahil olmayarak kendi konumlarını muhafaza ettikleri gibi aynı zamanda Selçuklulara karşı dostane bir siyaset takip ediyorlardı. Ancak Sultan Sencer Irak zaferinden sonra savaşa katılmamış olan Alaüddeve b. Hüsamüddeve'yi Horasan'a çağırdı. Alaüddeve hastalığı dolayısıyla yerine oğlu Şah Gazi Rüstem'i göndermek isteyince Sencer bu

¹⁰⁷ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. II, s. 35-36; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 86-88.

duruma hiddetlenerek Alaüddevle'nin kardeşi Behram'ın emrine bir ordu tahsis etti. Behram'ı Taberistan hâkimi sıfatıyla Bâvendîler üzerine yolladı. Bu savaşta Behram, Şah Gazi Rüstem'e yenilip öldürüldü. Bundan sonra Alaüddevle, Sencer'e karşı herhangi bir ittifak girişiminde bulunmayarak barışçıl bir yol izledi. Nitekim daha sonra Alaüddevle, Sencer'in müdahil olduğu Irak Selçuklularının taht mücadelelerine Şah Gazi Rüstem komutasında beş bin kişilik bir kuvvet yolladı.¹⁰⁸ Selçuklular ile Taberistan hâkimi olan Bâvendîlerin metbû-tâbi ilişkisini anlamak açısından bu olay kayda değerdir.

Selçuklu hanedan üyelerinin taht mücadelelerinde askerî destek temini ve yeniden toparlanmak için Taberistan'dan sürekli olarak istifade ettiklerini görüyoruz. Bunlardan biri Tuğrul ve Mesud'un Irak Selçuklu taht mücadelesidir. Tuğrul, Mesud'a yenilince Taberistan'a Alaüddevle Ali'nin yanına kaçmıştır. Alaüddevle Ali, Tuğrul ve maiyetini oldukça iyi karşılamış, Tuğrul kışı Mâzenderân'da geçirmiştir.¹⁰⁹

Selçuklular birçok kez Mâzenderân'dan askeri kuvvet temin etmiştir. Örneğin Sencer döneminde 535/1141 yılında göçebe Karluklulara karşı yapılan savaşta Mâzenderân'dan askeri kuvvet alınmıştır. Bunun yanında metbu devlet olan Selçukluların Mâzenderân'a yardıma gittiğini de görüyoruz. Bu bağlamda Mâzenderân'ı işgal eden Karlukluların Sencer'in karşı koymasıyla bölgeyi terk ettiklerini söyleyebiliriz.¹¹⁰ Bununla birlikte Katvan savaşı sonrasında Selçuklu otoritesi zayıfladığı için Taberistan gerçek anlamda bağımsızlığına kavuştu.¹¹¹

Taberistan bölgesinin coğrafi şartları bozguna uğrayan asi şehzadeler nazarında sığınılacak güvenli bir merkez konumundaydı. Bölgenin bu hususiyeti ile ilgili, Sancar'ın esir düşmesi sonrasında hükümdar varisi olan yeğeni Süleyman Şah'ın Taberistan'a kaçmasını örnek verilebiliriz.¹¹²

¹⁰⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 101-106; Hakkı Dursun Yıldız, "Harezmşahlar Devleti", *DGBİT*, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 20.

¹⁰⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, (haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 213-214; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nubhetü'l-Usra*, (çev. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 158; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2001, s. 135-136.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. IX, s. 155-158; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (çev. Ekber Necef- Ahmed Annaberdiyev), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 270; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınlar, Ankara 2000, s. 53.

¹¹¹ Sergey Agacanov, *Selçuklular*, s. 283.

¹¹² Muhammed b. Ali. B. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. II, (çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 255. Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, (haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 120; Sergey Agacanov, *Selçuklular*, s. 319-320.

Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde vukû bulan Oğuz isyanı sonrası Oğuz beylerinin Bâvendî lideri Şah Gazi Rüstem ile irtibata geçtiklerini ve hâkimiyet sahalarını genişletmek için onunla işbirliği teklifinde bulunduklarını görüyoruz. Bu münasebetle Oğuz liderleri Korkut ve Tuti Beyler Rüstem Gazi'ye bir mektup göndererek anlaşma teklif ettiler. Amaçları Taberistan topraklarını kullanarak Irak'ın fethini gerçekleştirmekti. Rüstem Gazi'ye Irak ve komşu eyaletlerden sağlanacak gelirleri paylaşma vaadinde bulunan Oğuz beyleri, aynı zamanda Horasan ganimetlerini de vaat ediyorlardı. Ancak Rüstem Gazi bu teklifi kabul etmedi.¹¹³

547/1153 Oğuz isyanı sonrasında Taberistan hâkimi Bâvendîler, etkili bir siyaset izlediler. Bölgelerinde meydana gelen otorite boşluğu ve birden fazla iktidar ortağının ortaya çıkması Bâvendîler için fırsat oldu. Zira Sancar'ın esir düşmesinden sonra Selçuklu toprakları Oğuzlardan başka Bâvendî lideri Rüstem Gazi'nin eline geçti. Rüstem Gazi'nin Oğuz beylerinin teklifini reddetmesinden birkaç yıl sonra Oğuzlar Cürcan civarından çekildiler. Cürcan'ın idaresi Rüstem Gazi tarafından, mevcut siyasî ortamdan istifadeyle ortaya çıkan feodal beylerden biri olan Emir İhtiyareddin Aytak'a verildi. Aytak, vassal sıfatıyla Rüstem Gazi'ye bağlandı. Oğuzlarla sürekli olarak çarpışan Bâvendîler 551/1157'de önce Aytak'ın Oğuzlara yenilmesi, ardında da Rüstem Gazi'nin kuvvetlerinin mağlubiyetiyle geri çekilmek zorunda kaldılar. Taberistan'dan taze kuvvetler toplayan Rüstem Gazi, tekrar Oğuzlar üzerine saldırdı ve bu defa onları Horasan'a kaçırmaya mecbur etti. Karışıklık ortamından faydalanarak ortaya çıkan bir diğer Oğuz beyi Yağmur Han'ın genişleme siyaseti ne Rüstem Gazi'yi, ne de onun müttefiki Harezmşah İl Arslan'ı memnun ediyordu. 554/1160'da Aytak'ın kışkırtmasıyla İl Arslan, Yağmur Han'a saldırdı. Geri çekilen Yağmur Han, topladığı kuvvetlerle işin esas sorumlusu olan Aytak üzerine yürüdü. Aytak derhal metbu Rüstem Gazi'den yardım talebinde bulundu. Ancak Oğuzlara karşı başarı elde edilemedi.¹¹⁴ Görüldüğü gibi, Bâvendîler Taberistan'dan sonra Cürcan'ı vassalı aracılığıyla ele geçirip bölgede etkin bir siyaset izlemeye başladılar. Birinci derecede Oğuzlar ile Taberistan ve civarının hâkimiyeti noktasında siyaset güden Bâvendîlerin kısmen başarılı olduğunu belirtmek gerekir.

¹¹³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 19; Sergey Agacanov, *Selçuklular*, s. 314; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 426; Harezmşah Atsız'ın Oğuz isyanı sonrası yaşanan karışıklıkta müttefik arayışı içinde olarak Taberistan meliki Rüstem Gazi'ye teklif götürmüştü. Oğuzların teklifinden önce olduğu anlaşılan bu istekte Atsız'ın başarılı olduğunu belirtebiliriz. (Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 19.)

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. X, s. 266-324; Sergey Agacanov, *Selçuklular*, s. 327.

Mâzenderân melikleri, bu süreçte çeşitli taht mücadeleleri ve iktidar kavgaları arasında kendi hâkimiyet sahalarını genişletmek ve mevcut durumdan istifade etmek için gayret sarf ettiler. Harezmşahlıların taht mücadelesinde Mâzenderân'a sığınan Sultanşah, Bâvendî lideri Alaüddevle Hasan tarafından gayet iyi karşılandı. Sultanşah, annesi ile beraber Temişe'ye gelerek Alaüddevle'ye haber yollayıp atalarının arasındaki dostluğa ve birlikteliğe vurgu yapmakla birlikte ondan yardım talebinde bulundu. Alaüddevle, derhal Temişe'ye asker sevk etmenin yanı sıra Sultanşah'ın maiyetinin iaşesini temin ve ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli meslek erbablarını Temişe'ye yolladı. Daha sonra Sultan Şah'ın Taberistan'a huzura getirilmesi için ekâbirden kimseler görevlendirildi. Bu arada Selçukluların çözülme sürecinde nüfûzu artan emirlerden biri olan Müeyyed Ayaba, Sultanşah'a Mâzenderân'a gitmemesi yönünde haber yolladı. Müeyyed, Sultanşah'ı ikna etmeyi başararak kendi yanına çekmekle beraber Mâzenderân'a düzenleyeceği seferlerde onun imtiyazını ve gücünü kullanma yoluna da gitti.¹¹⁵

Müeyyed, Horasan'dan topladığı ordunun yanı sıra Sultanşah'ın kuvvetleri ile beraber Temişe'yi kuşattı, ancak bozguna uğradı. Daha sonra Sârî'ye gelen Müeyyed, şehri tahrip etti. Bu arada Müeyyed'in kardeşi Kuştem'in Mâzenderân'da giriştiği savaşta mağlup olup Sârî'ye çekilmesinden sonra Müeyyed'de Temişe'ye ardından da Cürcan'a kaçtı. Bâvendî tahtında yaşanan değişiklikte başa geçen Hüsamüddevle Erdeşir, kardeşi Rüstem'i vekili olarak Müeyyed'e göndererek Nişabur'u kendisine vermesini istedi. Ancak Müeyyed tekrar Taberistan'a gelerek Esterabâd civarında Devini (د وینی) şehrinde bulunan Velin kalesini imar etti ve buraya bir miktar askeri kuvvet konuşlandırıp Nişabur'a geri döndü.¹¹⁶ Bu bilgiler ışığında, Bâvendîlerin hâkimiyet sahalarının zaman zaman daraldığını ifade etmek mümkündür.

Bâvendî lideri Hüsamüddevle Erdeşir ile Harezmşah Tekiş'in son derece iyi ilişkiler içinde olduğunu, iki devlet arasında elçi teatisinin yoğun bir şekilde yaşandığını ifade edebiliriz. Bu bağlamda Tekiş, Mâzenderân elçilerini memnun eder ve onlarla Taberistan'a muhtelif hediyeler, gulamlar ve atlar gönderirdi. Hüsamüddevle Erdeşir Tekiş'e mukabelede bulunarak elçiler vasıtasıyla muhtelif hediyeler gönderirdi. Hatta ilişkilerin samimiyeti iki hükümdar arasında sıhriyet bağıyla akrabalık kurulmasına kadar ilerledi. Hüsamüddevle, Tekiş'in kızına talip olunca Harezmşah, kızı Şah

¹¹⁵ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. II, s. 115-117.

¹¹⁶ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. II, s. 117-122.

Hatun'un küçük olduğu için bir müddet beklenilmesi cevabını verdi. Bundan birkaç yıl sonra 576-577/1181-1182'de Taberistan'dan bir heyet Şah Hatun'u almak üzere yüz bin Nişabur altını, çeşitli kumaşlar ve mücevherat ile beraber Cürcan'a gelip sekiz ay kadar kaldı. Şah Hatun, Taberistan'a getirilip dört ay boyunca şenlikler tertip edildi. Evlilik merasimi yaşanırken Türk beylerinden olan Melik Dinar yedi bin kişi ile Cürcan'a gelerek Hüsamüddele Erdeşir'e "*Size hizmet etmeye geldim. İzin verirsiniz hizmetinize gelir, ayağınızı öperim*" diyerek haber gönderdi. Melik Dinar'a bu hususta izin verilmesine ve geri dönmeyip Cürcan'da kalması şartı koşulmasına rağmen Melik Dinar itaatten vazgeçerek vilayetleri yağmaladı. Melik Dinar'ın zaman zaman Taberistan içlerine kadar ilerleyişinin önlenmesi için Erdeşir, Tekiş'ten yardım talep etti. Tekiş'in Cürcan'a gelmesinden önce Melik Dinar bölgeyi terk etmiş olmasına rağmen taciz akınlarının bir daha yaşanmaması için Erdeşir'in elçisine Cürcan'ın kendisine verilmesini talep eden Tekiş, buna ek olarak bir hisar inşa edilmesini istedi. Daha sonra Tekiş'in Karahitaylı Mengli ile mücadelesinde ona karşı yaptığı son seferde Hüsamüddele Erdeşir iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti.¹¹⁷ Her iki hükümdarın da birbirine güç dengesinde eşit olduğunu, ancak bu durumun tedrici olarak Tekiş lehine değiştiğini belirtmek gerekir. Zira Melik Dinar olayında Cürcan'ın kolayca ele geçirilmesi Hüsamüddele'nin hâkimiyet sahasının daralması anlamına geliyordu. Ayrıca Tekiş artık kayınpeder mevkiindeydi.

İki hükümdar arasındaki iyi ilişkiler giderek bozuldu ve Hüsamüddele, Tekiş'e karşı bu defa Irak Selçuklularından yana tavır koydu. Bundan dolayı Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul, Harezmsah Tekiş ile girdiği mücadelede Bâvendîlerle ittifak yaptı. 588/1193'de cereyan eden olayda Tuğrul, Bâvendî hükümdarı Hüsamüddele Erdeşir ile Cürcan ve çevresini Tekiş'e karşı korumak şartıyla anlaştı.¹¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Mâzenderân yerel hanedanları, güçlü oldukları dönemde Selçuklu Devleti'yle eşit siyasî şartlara sahiptiler. Ayrıca ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeleri söz konusudur. Ancak bölgede otorite boşluğunun olması ve hükümdarların hemen hemen birbirleriyle eşit güçte olmaları, Mâzenderân ve çevresinde ittifak arayışlarında sürekli manevra yapılmasına imkân sağlıyordu.

¹¹⁷ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. II, s. 136-138.

¹¹⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 114; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 121; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 315.

594/1198'de Horasan'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Mâzenderân'a geçen Tekiş, kendisine karşı yapılan ittifaklardan dolayı Bâvendîleri tedip etmeyi amaçlıyordu. Hüsamüddeve de müttefiki Tuğrul öldükten sonra tekrar Tekiş ile münasebete girmeye çalışarak oğlu Rükneddin'i ve bazı emirleri Tekiş'e gönderdi. Ancak Tekiş onlara iltifat etmedi ve emirlerine Taberistan'ın fethedilmesi talimatını verdi. Bu fetihler doğrultusunda başta Sârî olmak üzere Esterabâd yağmalandı. Hüsamüddeve'nin geri çekilmesiyle Firuzkûh ve Üstünavend kaleleri savaş yapılmaksızın Bâvendîlerden alındı. Tekiş'in ölümünde sonra Harezmşahlılarda yaşanan taht kavgaları ve Gurlularla mücadeleler, Bâvendîlerin Mâzenderân'da kaybettikleri kale ve şehirleri geri almalarını sağladı. Hüsamüddeve Erdeşir tekrar Mâzenderân'da hâkimiyet sahasını lehine genişletmeyi başarmasına rağmen ölümü üzerine Mâzenderân'da yaşanan iktidar kavgaları, Harezmşah Alâeddin Muhammed tarafından oldukça iyi kullanıldı. Sultan Muhammed Sârî, Âmul ve birçok kaleyi tahrip ettikten sonra Mâzenderân'ı naibi Alişah'a tevdi etti ve hutbe Mâzenderân'da İsbehubud Şemsü'l-Mülük'ün sığındığı Kura kalesi müstesna Harezmşahlılar adına okunmaya başlandı. Sultan Muhammed, Taberistan'ı büyük oranda ele geçirmiş ve itaat altına almış olsa da, çok geçmeden bölge tekrar bağımsızlığına kavuştu. Sultanın Karahitaylı Gürhan ile yaptığı savaşta yenilip kuvvetlerinin dağılmasından sonra kendisinden uzun süre haber alınamadı. Bu suretle Harezm'de yaşanan otorite boşluğundan istifade eden Bâvendîler tekrar bağımsız oldular.¹¹⁹

Sultan Muhammed'in zaman zaman Mâzenderân yerel yöneticileriyle iş birliği içinde olduğunu belirtmek gerekir. Terken Hatun'un akrabası olan Kezlik Han, Sultana karşı isyan ederek Torşiz şehrine gelince, Sultan o sırada Tus yakınlarında bulunan Kebûdcâme İsbehubud'undan şehri Kezlik'e karşı savunmasını istedi. İsbehubud, Kezlik'i mağlup ederek onun kaçmasını sağladı.¹²⁰

606/1209-1210 yılında III. Yezdigerd'in soyundan gelen Bâvendîlerin İspehpediyye kolunun son hükümdarı Nasirüddeve Şems'ül-Mülük Şah Gazi Rüstem Mâzenderân'da hüküm sürüyordu. Şah Gazi, Ebu Rıza adındaki komutanına geniş yetkiler vermenin yanında onu kız kardeşiyle evlendirmişti. Bu şöhretin ve gücün verdiği etkiyle Ebu Rıza, Şah Gazi'nin yönetimini ele geçirme arzusuna kapılarak harekete geçti. Şah Gazi'yi bir av merasimi sırasında öldürünce Mâzenderân'da

¹¹⁹ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. II, s. 140-172.

¹²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 55; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 171.

karışıklıklar vukû buldu. Şah Gazi'nin kız kardeşi Ebu Rıza'nın bu hareketini kabul etmeyerek onu öldürdü. Bu sırada Sultan Alâeddin Muhammed'in komutanlarından Mengli Mâzenderân'da yaşanan karışıklıklardan istifadeyle derhal bölgeye hareket ederek Şah Gazi'nin hazinelerini ele geçirdi. Şah Gazi'nin kız kardeşiyle evlenerek bölgede siyasî otoriteyi ele geçirmeyi planlayan Mengli, bu amacına ulaşamadı. Kendisini melike olarak tanıtan Şah Gazi'nin kız kardeşinin Sultan Alâeddin Muhammed'e bir elçi yollaması üzerine Alâeddin Muhammed bu davete kayıtsız kalmayarak Mâzenderân'ı devletin toprakları arasına dâhil etmek amacıyla harekete geçti. Naibler vasıtasıyla Melike, Harezm'e getirilerek sultanın emirlerinden biri ile evlendirildi. Böylece Mâzenderân savaş yapılmadan kolayca ele geçirilmiş oldu.¹²¹ Mâzenderân bölgesinde Harezmşah Devleti'nin idaresi çok uzun ömürlü olmamış yaklaşık on yıl sürmüştür.

Harezmşah hükümdarı Alâeddin Muhammed ile Moğol hükümdarı Cengiz Han arasında akdedilen antlaşma gereği karşılıklı sulh ve ticaret yapılacaktı. Bu antlaşma neticesinde Otrar'a gelen dört yüz elli-beş yüz kişilik Moğol tüccar heyetinin şehrin valisi İnalçık tarafından öldürülmesi Moğollar ile Harezmşahlılar arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Cengiz Han olaydan haberdar olunca Alâeddin Muhammed'den İnalçık'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak red cevabı alınca derhal Harezmşahlılar üzerine sefer tertip etti. Buhara ve Semerkant Moğollarca yağmalandı. Nişabur, Rey, Hemedan ardından da Mâzenderân'a kaçan Alâeddin Muhammed'i takip eden Moğol kuvvetleri, şehirleri yerle bir etmekten geri durmadılar.¹²²

2.5. Moğol İstilasası Sürecinde Mâzenderân

Cengiz Han ile Harezmşah Alâeddin Muhammed arasında yapılan ticaret antlaşması gereği Harezmşah topraklarında Moğol kafilesinin öldürülmesi sonucu ortaya çıkan Otrar olayı¹²³ tüm İslam âlemini ve Türk dünyasını olumsuz etkileyen

¹²¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 57-58; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, (tsh. Abdü'l-Hüseyn Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364, s. 490; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 37.

¹²² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. X, s. 220-221; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, c. IV, s. 482-486; İbrahim Kafesoğlu, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, s. 275-285; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.272-273; Jean Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 182-188.

¹²³ Moğolistan'da bütün göçebe boylarını biraraya getiren Cengiz Han, 1215 yılında yanına gelen Harezm heyetiyle bir barış ve dostluk anlaşması imzaladı. Buna ek olarak tüccarların kendi ülkelerinden

büyük bir olaya dönüştü. Bu olay bütün İran'ın özellikle Mâzenderân'ın Moğol istilasına maruz kalmasına neden oldu. Alâeddin Muhammed, Moğollar karşısında sürekli olarak geri çekilmek suretiyle güç kaybederken Moğollar bir o kadar güçleniyorlardı. Harezmşah sultanı bu kaçıışı sırasında belki de coğrafi konumu ve iklim şartları gereği saklanmanın en uygun yer olacağı Taberistan'ı son durak olarak seçti. Moğollar sürekli olarak takipte idiler. Cebe komutasında Cüveyn yolundan Taberistan'a giren Moğolların diğer askeri kuvveti de Sübetay komutasında Kumis tarafından bölgeye ilerliyordu. Bu takip esnasından özellikle Âmul şehri Moğollarca büyük bir tahribata uğratıldı. Sübetay ise Cebe gibi Moğol komutanları Simnan'da katliam yaparak çok sayıda insanı öldürdüler.¹²⁴ Böylece Moğollar Harezmşah topraklarından olan Mâzenderân bölgesinde gerçekleştirdikleri katliamlarla buranın mukavemetini kırdıkları gibi siyasi otoritelerini de bölgede kabul ettirmiş oluyorlardı. Her ne kadar asıl hedef Alâeddin Muhammed olsa da yeni topraklar elde etme ve buna paralel vergi kazanımı da bir anlamda Moğolların hedefine girmiştir diyebiliriz. Bu olay hiç kuşkusuz bütün İran'da olduğu gibi Taberistan bölgesinde de yeni bir sürecin başlamasına neden oldu. Ancak gerek Moğolların idari anlamda yönetimlerinin zayıflığı gerekse Taberistan'ın kendine has özel durumlarının etkisiyle İran'ın diğer bölgelerine nazaran Moğol etkisi daha kısıtlı oldu.

Moğol ilerleyişi devam ederken sultan Alâeddin Muhammed, maiyetinin Harezm'den Mâzenderân'a taşınması emrini vermişti.¹²⁵ Yukarıda belirttiğimiz gibi hem kendisi hem de ailesi adına bu bölgenin, korunmak ve saklanmak için daha güvenli bir yer olduğu kanaatindeydi. Ayrıca Sultan, bundan kendine bir avantaj elde etmek istiyordu. Zira Taberistan'ın kadimden gelen güçlü geleneği ve coğrafi konumunun

serbestçe geçiş yapabilmeleri için girişimlerde de bulundu. Cengiz Han, bu girişimin devamı ve kapsamlısını 1218 yılında gerçekleştirdi. Maverâünnehir ve Harezm bölgeleriyle ticaret yapmak, Moğol mallarının batıya, batıdan gelenlerin ise Moğol ülkesine taşınması amacıyla Alâeddin Muhammed ile bir ticaret anlaşması yaptı. Bu anlaşmaya müstenit önde gelen hanedan üyeleri ve ileri gelenlerin mallarından oluşan 400-450 kişilik bir heyeti Harezm ülkesine yolladı. Bu heyetin tamamı Müslümanlardan oluşuyordu. Fakat Otrar valisi bu kervanın mallarını yağmaladığı gibi tüccarların öldürdü. Bunun üzerine cengiz han Harezmşah Muhammed'den zararın tazmini ve Otrar valisini talep etti. Gelen olumsuz cevap üzerine Cengiz Han Harezm ülkesini istilaya girişti. (H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı*, İz Yayınları, İstanbul 2011, s. 135-145.)

¹²⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. I, s. 189; Abdül'l-Muhammed Ayetî, *Tarih-i Tahrir-i Vassaf*, Pejuheşgâh-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaaat-ı Ferhengî, Tahran 1383, s. 304; Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 32; Abbas İkbâl Aştıyanî, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, c. I, Tahran 1312, s. 39.

¹²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 85; Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafername*, c. I, (tsh. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Abdülhüseyin Nevaî,) Ketabhane-i Müze ve Merkez-i Esnad-ı Meclis-i Şura-yı İslam, Tahran 1387, s. 117; M. Baron D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Ekrem Kalan- Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 115.

vermiş olduğu avantajla Moğollara karşı bir direnç unsuru oluşturabileceği düşüncesinin sultanın zihninde canlanmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Sultan Muhammed'in aile efradı Mâzenderân'a Dehistan yolundan girerek Mâzenderân dağları içine, İlal kalesine sığındılar. İlal kalesi Nesevî'nin belirttiğine göre Mâzenderân'ın en müstehkem yeri idi. Buna rağmen kale, Moğollar tarafından kuşatıldı. Moğollar, müstehkem kale kuşatmalarında kullandıkları geceleri kapanıp gündüzleri açılan bir çeşit duvarı/seti bu kalenin muhasarasında da kullandılar. Bu arada sürekli yağmur yağan bir yer olması hasebiyle kale sâkinlerine avantaj sağlayan bu kale ve civarında Moğol kuşatması sırasında hiç yağmur yağmaması, savunucularını oldukça sıkıntıya soktu. Nihayetinde Sultan Muhammed'in aile efradı bu sarp dağların arasında oldukça muhkem bir mevkide bulunan kalede daha fazla direnemeyerek teslim oldular.¹²⁶ Böylece sultanın aile efradı Moğolların eline geçmiş oldu. Mâzenderân'ın korunaklı konumunun Moğolları durdurmaya kâfi gelmediğini vurgulamak gerekir.

Alâeddin Muhammed Moğol takibinden kaçarken Mâzenderân'a girmeden evvel ilk olarak Gilan'a ulaştı. Burada yedi gün kaldıktan sonra Rüstemdâr'a gitti. Mevcut hazinesini burada yitiren sultan, Dabu nahiyesine ulaşınca Âmul ileri gelenleri ve Mâzenderân emirleri tarafından çok iyi karşılandı. Mâzenderân emirlerinden güvendikleriyle görüşen Alâeddin Muhammed, saklanacak güvenli bir yer talebinde bulundu. Abeskun (Hazar) denizinin adalarından birine yerleştirildikten birkaç gün sonra başka bir adaya göçtü. Zira Moğollar Sultanı devamlı bir surette takip ediyorlardı. Sultan buradayken maiyyetinin bulunduğu kale kuşatılıp fethedilince kahrından öldü.¹²⁷

Sultan, adada kaldığı üç dört aylık zaman diliminde zaruri ihtiyaçlarını gidermek için Mâzenderânlı köylülerden gizlice yardım almakta, buna karşılık yardımda bulunan Mâzenderânlılara derebeylik beraatları, yüksek rütbelere ve memuriyetler

¹²⁶ Nesevî, *Celalüttin Harezemşah*, (çev. Necib Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 32-33; M. Baron D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 115-116; Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. I, İntişarât-Ârun, Tahran 1387, s. 250; Nesevî'de bu bilgilere ek olarak Türkan Hatun'un kaleden çıkışı esnasında yoğun bir şekilde yağmur yağdığı kayıtlıdır.

¹²⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 93-94; Abdü'l-Muhammed Ayetî, *Tarih-i Tahrir-i Vassaf*, s. 304-318; Nesevî, *Celalüttin Harezemşah*, s. 36-37; Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafername*, c. I, s. 137; Gregory Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1950, s. 514; İbrahim Kafesoğlu, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, s. 281-284; Sultan Alâeddin Muhammed adada öldüğü zaman kefen dahi bulunamamış orada bulunanlardan birinin gömleğine sarılarak defnedilmiştir. (Nesevî, *Celalüttin Harezemşah*, s. 37.)

vermekteydi.¹²⁸ Oğlu Celâleddin Mengüberti'nin bu vaatlerin hepsini yerine getirdiği belirtilmektedir.¹²⁹

Sultanın sığınmak için Mâzenderân'ı tercih etmesinde etrafındakilerin telkinlerinin de etkili olduğunu Semerkandî'nin ifadelerinden anlıyoruz. “*Sultan Nişabur’dan Rey’e hareket etti. Orada da Moğollara karşı koyamadı. Bazıları dediler ki Mâzenderân muhkem bir yerdir. Bir taraftan deniz, bir taraftan dağlar ve ormanlarla çevrilidir. Burası diğer taraftan da payitaht olan Harezm’e yakındır.*”¹³⁰

Sultan Alâeddin Muhammed'den sonra Harezmşahlıların başına geçen Celâleddin, babasının kemiklerinin defni için Isfahan'da bir türbe yapılmasını emretmişti. Bu sırada Celâleddin'in halası olan Tekiş'in kızı Şah Sultan, Mâzenderân'da bulunuyordu. Şah Sultan, Mâzenderân emirlerinin gözetiminde bizzat Alâeddin Muhammed'in öldüğü adaya giderek kemiklerinin taşınması işini üstlendi. Isfahan'daki türbe tamamlanana kadar Alâeddin Muhammed'in kemikleri Mâzenderân'ın güneyinde Dübavend yakınlarında muhkem ve sarp bir kale olan Erdehn kalesinde muhafaza edildi. Ancak Moğollar Celâleddin'in mağlup ettikten sonra Erdehn kalesini kuşatarak Sultan Muhammed'in kemiklerini gömülü olduğu yerden çıkarıp yaktı.¹³¹ Bu olay, Moğolların Sultan Muhammed'e olan öfkesinin boyutlarını açıkça ortaya koyar. Aynı zamanda Mâzenderân'ın bazı muhkem kalelerinin Moğolların eline ilk taarruzda geçmediğini de belirtmek gerekir.

Moğollar Alâeddin Muhammed'i takibe koyularak Mâzenderân'a kadar ulaştılar. Beklenenin aksine Mâzenderân'ı çok zorlanmadan ele geçiren Moğol kuvvetleri, halkın bir kısmını esir almakla beraber şehirleri yağmalamaktan geri durmadılar. Moğol istilası öncesinde Müslüman Araplar ve onlardan sonra gelen devletlerin hiç biri bölgeyi bu kadar kolay bir şekilde ele geçirmeyi başaramamışlardı.¹³²

¹²⁸ Nesevî, *Celalüddin Harezemşah*, s. 36; M. Baron D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 113.

¹²⁹ İbn Haldun, *el-İber- Tarih-i İbn Haldun*, c. IV, (çev. Abdülmuhammed Ayetî), Pejuheşgah-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaat-ı Ferhengî, Tahran 1383/2004, s. 225; Mâzenderân'da sultana yardım edenlere payelerin doğruluğunu ispat için verilen mendil, kılıç vs. eşyalar Celâleddin Mengüberti tarafından alınır ve onlara istediklerini bağışlanırdı. (Nesevî, *Celalüddin Harezemşah*, s. 37.)

¹³⁰ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-Şuara*, c. II, (çev. Necati Lugal), Kervan Yayınları, İstanbul 1977, s. 192.

¹³¹ Nesevî, *Siret-i Celâleddin Mengübernî*, (tsh. Mücteba Minovi), Şirket-i İntişarat-ı İlm-i Ferhengî, Tahran 1365, s. 207.

¹³² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. X, s. 224.

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL YÖNETİMİNDEN TİMUR'A MÂZENDERÂN'IN SİYASİ TARİHİ (1220-1392)

1. MÂZENDERÂN'DA MOĞOL YÖNETİMİ

Harezmşah hükümdarı Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra tam anlamıyla Mâzenderân'a hâkim olamayan Moğollar, idarî ve malî açıdan Mâzenderân ve Horasan'ı aynı statüde değerlendirmeye tabi tuttular. Moğol Kaanı Oktay (Ögeday)'ın tahta çıkışından hemen sonra 626/1231 yılında Cin Timur (Çin Temür) hem Horasan'a hem de Mâzenderân'a vergi toplama işi ve yönetici olarak tayin edildi. İran'ın emniyetinden ise Carmağun sorumluydu.¹³³ Moğolların bölgedeki hâkimiyetlerine rağmen Harezmşahlıların faaliyetlerine devam ettiğini ifade edebiliriz. Bu bağlamda Harezmşahlı Karaçi ve Sunkur adındaki iki komutan bölge halkını Moğollara karşı kışkırtarak bir isyan hareketinin başlamasına neden oldular. Carmağun'un askerlerinden ve emirlerinden bir kısmı bu isyan neticesinde öldü. Oktay Kaan bu haberi alır almaz Tayir Bahadur'u Horasan ve Mâzenderân üzerine sevk etti.¹³⁴

Cin Timur, Tayir Bahadur'un olası sert müdahalesine engel olup aldığı bazı önlemler sayesinde Mâzenderân emirlerinden bir kaçını isyandan vazgeçirdi. Mâzenderân'da idareyi kendi lehine çevirmeye çalışan Cin Timur, bu fırsatı değerlendirerek İspehbud Nusretüddin Kebûdcâme'yi¹³⁵ birkaç Moğol emiri ile beraber Oktay'a yolladı. Amacı Mâzenderân'da kendi lehine bir itaatin olduğunu gösterip Oktay Kaan'ın güvenini kazanmak olan Cin Timur, vekâleten atandığı Mâzenderân'a bu sayede Moğol sultanın emriyle asaleten atandı. Oktay Kaan, Mâzenderân İspehbud'una da bu görüşmeden sonra melik unvanı vererek Kebûdcâme (کیود جامه)'den¹³⁶ Esterabâd'a

¹³³ 626/1231-636/1241 yılları arasında İran valiliği yapmış Moğol komutanı. (Jean Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.580.)

¹³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 179-180; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 302; J. A. Boyle, "Dynastic And Political History Of The İlkhans", *The Cambridge History Of İran*, c. V, Cambridge Univesity Press, 1968, s. 336.

¹³⁵ Mâzenderân'da hüküm süren yerel hanedan mensuplarından biri.

¹³⁶ Hazar denizinin güneydoğusunda yer alan bu şehir günümüzde bulunmamaktadır. Coğrafi konum olarak günümüzdeki Bendersah şehri yakınlarında yer alır. Yani Hazar denizi kıyısındadır. (Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. VI, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1388, s. 1545.)

kadar olan Mâzenderân topraklarını verdi.¹³⁷ Görüldüğü üzere İspehbud'a verilen Mâzenderân toprakları bölgenin doğusunu teşkil etmektedir. Bölge toprakları göz önüne alındığında küçük bir toprak parçasının İspehbud unvanıyla Nusretüddin'in hâkimiyetinde olduğu söylenebilir.

Moğollar Mâzenderân'ın yönetiminin bir bölümünü Kebûdcâme'ye vermekle beraber bölge ile irtibatlarını tamamen kesmediler. İlhanlı Devleti kurulduktan sonra da Mâzenderân, tabi devletçik statüsünde Moğollara bağlı kaldı.

Cin Timur'un ölümü sonrası onun emrinde bulunan Moğol idarecileri, özellikle vergi toplamada yaptıkları usûlsüz uygulamalarla Horasan ve Mâzenderân halkını büyük sıkıntılara maruz bıraktılar. Damgan, Esterabâd ve Kebûdcâme bu anlamda en fazla zarar gören Mâzenderân şehirleriydi. Ağır vergiler dışında halka işkenceye varan olumsuz davranışlar, Moğollara karşı büyük bir nefretin ortaya çıkmasına neden oldu. Bununla beraber 633/1235'de Damgan'da yaşayan kadın erkek herkesin ağaçlara asılmak suretiyle büyük bir kıyımından geçirilmesi ve Moğolların tarım arazilerini tahrip etmeleri üzerine Damgan ileri gelenleri İsmailîlerden yardım talebinde bulundu. Bu bağlamda Damgan'a gelen İsmailîler şehirden bir grup insanı Girdkûh kalesine götürdüler.¹³⁸

683/1284'de İlhanlı tahtına oturan Argun Han, idarî bir takım düzenlemeler yaparak şehzade Gazan'ı Horasan, Kumis, Mâzenderân ve Rey'in idare ve muhafazasına görevlendirmişti.¹³⁹ Şehzade Gazan, Emir Novruz ile mücadelesinde Mâzenderân'dan asker talebinde bulunarak komutanlarından Kuncak'ı Mâzenderân'a yolladı.¹⁴⁰ Bu durum, bölgenin İlhanlılarla askerî ilişki açısından nasıl bir münasebette olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Ortaçağ devletlerinde metbu-tabî ilişkisi çerçevesinde taze kuvvet gereksinimi tabi yerel hanedan mensuplarından talep edilen askeri kuvvetlerle karşılanıyordu. Mâzenderân'da hüküm süren tabî hanedanlar için de bu durumun geçerli olduğunu görüyoruz.

Gazan Han, İlhanlı tahtına geçmek için saltanat mücadelesi verdiği sırada Damgan'dan Girdkûh'a oradan da Simnan'a geçmişti. Simnan'da iken bir miktar para

¹³⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 179-182; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 389; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 302.

¹³⁸ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 303.

¹³⁹ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 141.

¹⁴⁰ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 82-83.

ile Geyhatu'nun huzurundan gelen Buka'nın ordusuyla karşılaştı. Gazan, havası nemli olan Mâzenderân eyaletinde demir alet ve silahlar bile paslanırken kâğıt paranın nasıl kullanılacağını sorarak paraların yakılmasını emretti.¹⁴¹ Geyhatu döneminde kısa süreli tedavülde olan kâğıt para (çav) kabul görmediği için kaldırılmıştı. Mâzenderân bölgesinin kendine özgü iklim özelliğinin ön plana çıkarılarak Gazan tarafından bir değerlendirme yapıldığını görüyoruz. Bununla beraber kışlak olarak kullanıldığı için Moğol idarî yapısında önemli bir yerde bulunan Mâzenderân'ın Moğollarca pek de sevimli görülmediğini söylemek gerekir. Zira savaşçı kimlikleriyle ön plana çıkan bir milletin demir alet ve silahlarının dahî zarar gördüğü bir ortamda sürekli olarak bulunmak istemeyecekleri aşikârdır. Bu münasebetle sadece kışlak olarak dinlenme maksatlı kullanılmıştır.

Gazan Han, Geyhatu ile girdiği saltanat mücadelesinde daha önce şehzadeligi döneminde yönetimini üstlendiği Mâzenderân'ı daha sonra saltanat ortağı olarak idare etti. Gazan tahta oturunca Mâzenderân ve Horasan'ın idaresini 695/1295 yılında Nurin Aka'ya verdi.¹⁴² Daha önce olduğu gibi Mâzenderân ve Horasan'ın idarî yapılanmada birlikte değerlendirilmesine devam edildi.

İlhanlılarda reformist sultan olarak tanınan Gazan Han, tahta çıkmasında kısa bir süre sonra Çağataylılardan Barak oğlu Duva, Horasan ve Mâzenderân bölgesine yaklaşık yüz bin kişilik bir kuvvetle girerek bölgede yağma faaliyetinde bulundu.¹⁴³ Bu saldırı ile Çağataylılar bölge halkından iki yüz bin kişiyi esir alıp götürdü.¹⁴⁴ Buna karşılık Gazan onlarla mücadele etmek için Mâzenderân'dan askerî destek aldı.¹⁴⁵

Moğol saldırısının Mâzenderân'da bıraktığı izler ve Ortaçağ müelliflerince bu olayın nasıl değerlendirildiği mevzusuna da değinmek yerinde olur. Moğol saldırısı hiç şüphesiz Mâzenderân'da büyük bir yıkım meydana getirmişti. Bu hususta İbn İsfendiyar

¹⁴¹ Karl Jhan, *İran'da Kâğıt Para*, (çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 293. (Belleten'den Ayrı Basım); Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 82-83; Jhon Andrew Boyle, "Dynastic And Political History of the İl-Khans", *Cambridge History of Iran*, c. V, Cambridge 1968, s. 376-377.

¹⁴² Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejanı), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 258; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 87-111.

¹⁴³ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 254; Murtaza Ravendî, *Tarih-i İctimai-yi İran*, c. III, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1357, s. 142; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 113.

¹⁴⁴ İlya Pavlovich Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 10.

¹⁴⁵ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 68.

şunu belirtmektedir: “*Taberistan’ın sınırlarını teşkil eden Dinâr Cârî’den (دینار جاری) Malât’a (ملط) kadar dağlarla çevrili alanın yanında Rey ve Kumis’den deniz kenarına kadar mamur bulunan yerleşim yerleri bir anda harap olmuştur.*”¹⁴⁶ İbn İsfendiyar’dan başka 9/15. yüzyıl müelliflerinden Zahirüddin Maraşî de bu konuda değerlendirmede bulunmuştur. Maraşî eserinde Moğol ordusunun Esterabâd, Cürcan, Mâzenderân ve Rüstemdâr’a girdiğini ve buralarda katliam yaparak yerleşim birimlerini talan ettiklerini kaydeder. Maraşî, ayrıca bu talanın en fazla yaşandığı Âmul, Sârî ve Kucur şehirlerinde hâlâ da Moğol tahribatının izlerinin varlığından bahseder.¹⁴⁷ Hamdullah Müstevfî’nin bu paralelde Cürcan’da Moğol saldırısının izlerinin kendi dönemi için hâlâ devam ettiğinin belirtir.¹⁴⁸ 7/13. yüzyılda yaşanan bu istiladan 8/14. ve 9/15. yüzyıl müellifleri olarak bahseden Maraşî ve Müstevfî’nin kendi dönemlerinde hâlâ tahribatın izlerinin devam ettiğini söylemesi istilanın ne denli büyük olduğunu göstermekle beraber abartılı bir anlatımın yapıldığı izlenimini de verir. Bununla beraber müelliflerin ittifak ettiği nokta, Mâzenderân’ın Moğol istilasından en fazla etkilenen bölge olduğudur. Kanaatimizce Mâzenderân’ın bu saldırılardan en fazla zarar gören bölge olması Harezmşah Alâeddin Muhammed’in Moğollar önünden kaçarak son sığınağı olduğu bu bölgeye gelmesi ile izah edilebilir. Zira Otrar olayından sonra hiçbir yerde çok uzun süre duramayan Alâeddin Muhammed, sığınılacak emin bir bölge olarak gördüğü Mâzenderân’da daha uzun süre kalabildi. Aynı zamanda bölgenin müstahkem kalelerinden İlal kalesine aile efradının sığınması, Moğolların dikkatini bu bölgeye fazlasıyla çekmeye yetti. Alâeddin Muhammed, aynı zamanda Mâzenderân yerel hanedanları tarafından hiçbir yerde olmadığı kadar muhafaza edildi. Bölgenin saklanmak için gayet elverişli olması onun uzun süre burada kalmasını sağladığından Moğollar bölgede daha fazla zaman geçirdiler. Bütün bu olaylar, Moğol tahribatının bölgede oldukça fazla yaşanmasına neden oldu.

Moğol/İlhanlı hâkimiyeti bölgede tabi emirlerler aracılığıyla 1335’e kadar devam etmişti. Ancak Mâzenderânlılar Moğollara karşıydılar. Büyük oranda onların uyguladığı baskı politikasının ürünü olan bu karşı duruşa muhtelif örnekler vermek mümkündür. Örneğin İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said devrinde isyan eden Moğol

¹⁴⁶ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 74-75; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 68.

¹⁴⁷ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 118; İlya Pavlovich Petruşevsky, “İran Under The İlkhans”, *The Cambridge History Of İran*, c. V, Cambridge Univesity Press, 1968, s. 488.

¹⁴⁸ İlya Pavlovich Petruşevsky, *Keşaverzi ve Münesebat-ı Arazi der İran*, c. I, s. 120; Murtaza Ravendî, *Tarih-i İçtimaî-yi İran*, c. III, s. 130.

komutanı Yasavur, Mâzenderân'a taraftar toplamak üzere gelmiş olmasına rağmen halkın aksi davranması üzerine umduğunu bulamamıştı.¹⁴⁹

1.1. Bâvendîlerin (Kinhariyye) Hâkimiyetinde Mâzenderân ve İlhanlılarla İlişkiler

Moğolların bütün İran'ı ele geçirmesinden sonra Mâzenderân bölgesi de Moğol egemenliğine girdi. 1220'li yılların başından 1237'e kadar Moğollar bölgeyi genel olarak merkezden atadıkları valiler aracılığıyla yönettiler. Ancak Mâzenderân'ın geçmişten gelen iklim ve coğrafya yönünden hususi durumu bölgeye hâkim olan devletlerin bir süre sonra burayı valiler aracılığıyla yönetmesine neden oluyordu. Bölgede hüküm süren yerel hanedanlar merkezi devlete vergi vermek suretiyle iç işlerinde bağımsız bir statüde yönetiliyordu. Bu geleneğe Moğolların da uyduğunu görüyoruz. Neticede 1237'de Bâvendîlerin Kinhariyye kolu Mâzenderân'da tekrar yönetici olmayı başardı.

Kinhariyye sülalesi İlhanlıların valileri olarak bölgede hayatlarını devam ettirmekle beraber, hüküm sürdükleri toprakların hiçbir noktasında bağımsız değillerdi. Fakat Mâzenderânlılar, onların hükümdarlığı döneminde dingin bir konumdaydı.¹⁵⁰

Bâvendîler yeniden Mâzenderân'da yönetimi uhdelerine aldıkları sırada daha önceki başkentleri olan Sârî, Moğolların elinde olduğundan Bâvendî lideri Erdeşir, Âmul'u İslam'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi başkent yaptı. Bununla beraber meşruiyet kazanmak ve devletini güvenli hale getirmek maksadıyla hâkim güç olan Moğollara itaatini bildirdi.¹⁵¹ Hüsamüddele Erdeşir'in Moğol tahakkümünde olan Mâzenderân'da barış ve uyum politikası seçeneğinden başka bir manevra alanı olmadığı aşîkârdır. Zira Mâzenderân'da bağımsız ve serbest bir politika çizgisinde hareket söz konusu olamayacağı gibi Moğolların buna müsaade etmeyeceği malumdur. Ancak özenle belirtmek gerekirse Moğolların bölge üzerindeki hâkimiyetleri siyasî boyutuyla sınırlı kalmış, ötesine geçememiştir. Kültürel anlamda veya teşkilatlanma açısından Moğolların Mâzenderân'a nüfûzu neredeyse hiç gerçekleşmemiştir.

¹⁴⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 133-134.

¹⁵⁰ Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûküt-u Maraşî*, s. 21.

¹⁵¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 118; Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, (tsh. Mustafa Ahmedzâde), İntişarat-ı Fikr-i Ruz, Tahran 1373, s. 171; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 540-541; Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 50; Seyyid Kazım Ruhanî, "İnikâs-ı Nuzhet-i Serbedaran der Cihan-ı İslâm", *Keyan-ı Endişe*, S. XXX, 1369, s. 97.

647/1249'da Hüsamüddeve Erdeşir vefat edince yerine büyük oğlu Şemsü'l-Mülük Muhammed geçti. Onun döneminde 651/1253 yılında Mengü Kaan İsmailîleri (Nizârîler)¹⁵² ortadan kaldırmak amacıyla iki bin kişilik süvari ve piyadeden müteşekkil bir orduyla Boğa Noyan'ı görevlendirdi. Girdkûh (گردکوه) kalesi civarına gelen Moğol ordusu kaleyi kuşatma altına aldı. Kalenin son derece müstahkem bir mevkiye yer alması ve çok sayıda muhafızın varlığı, muhasaranın uzamasına neden olduğundan takviye kuvvet gereksinimi doğdu. Bu sebeple Rüstemdâr meliki ve merkezi Âmul olan Bâvendî hükümdarı İspehbud Muhammed yardıma çağırıldı. Damgan'da bulunan Girdkûh kalesindeki İsmailîler üzerine yapılan seferden hemen önce Pâdüşpânî liderinin şairi olan Kutb-u Rûyanî'nin söylediği bir şiirden etkilenen İstendar, Moğolların emrine uymayarak Rüstemdâr'a geri döndü. Bâvendî meliki Muhammed de onun ardından Âmul'e geri döndü. Böylece her ikisi de savaşa girişmeden geri çekilmiş oldular.¹⁵³

İspehbud ve İstendar'ın bu hareketi üzerine Emir Gazan, onları cezalandırma yoluna giderek süvari birliğiyle Mâzenderân'a yola koyuldu. Emir Gazan, Rudbar'da konakladığı sırada İstendar, Mâzenderân ve Rüstemdâr halkının İlhanlı emirinin gazabından kurtulması için Gazan'a itaatini bildirdi. Bunun üzerine bölge İlhanlı saldırısından korumuş oldu. Emir Gazan, İstendar'ın bu hareketine karşılık Mengü Kaan'ın verdiği emirden vazgeçerek onlara topraklarını bağışladı ve geri döndü. İspehbud Muhammed Âmul'de bir süre daha Abaka Han'ın itaati altında hüküm sürdü. Moğollar bu süre zarfında hem Muhammed'in hem de Mâzenderân topraklarının işlerine herhangi bir müdahalede bulunmadılar.¹⁵⁴ Bâvendîler en azından bir süreliğine Moğolların hâkimiyeti altında olmakla beraber iç işlerinde bağımsız bir statüde

¹⁵² İslam'da ayrılık, Şîî çatışmaları ve imamet sorunu nedeniyle ortaya çıkan İsmailîyye bu ismi, altıncı imam Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'i imam tayin etmesi ve İsmail'in Cafer'den önce ölmesi nedeniyle sonraki dönemlerde İsmail hakkında çıkan spekülasyonlardan dolayı almıştır. Bu mezhebin önceleri İran, daha sonra ise Suriye taraflarında kurulan oluşumuna Nizârîler denilmiştir. İsmailîyye mezhebinin günümüze kadar ulaşmış en önemli fırkası olan Nizârî doktrini, Fatımî Halifesi Muntansır Billah'ın halifelîği döneminde (427/1036-486/1094) ortaya çıkmıştır. Muntansır Billah'ın büyük oğlu Nizâr'ın imametini benimseyen bir topluluk bu dönemde neşet etmişti. Ancak Nizar kardeşi tarafından öldürüldü. Nizârî doktrini Mısır'da bu fikriyat ile tanışan Hasan Sabbah tarafından İran'a taşındı. Hasan Sabbah 483/1090 yılında Elburz dağları eteklerinde bulunan Kazvin şehri sınırlarındaki Alamut kalesini karargâh edinerek Nizârî fikriyatını buradan tüm İran coğrafyasına yaymaya başladı. Bu harekete "es-Sabbahiye", "Fedayün", "Talimiyye", "Haşîşiler" çok farklı isimler verilmiştir. (Mustafa Öz, "Nizariyye", *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 200; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 7-13.)

¹⁵³ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 258-259; Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 331; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 541-542; Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibâl-i Şervin*, s. 171; Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 50; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 304.

¹⁵⁴ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 331; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 542-543.

yönetilmişlerdir. Siyasî anlamda bağımsızlık, onların kültürel ve idarî açıdan dış müdahalelerden uzak kalmalarına neden olduğundan kendi kültürel yaşayışlarını muhafaza etmede oldukça yardımcı olmuştur diyebiliriz. Bütün bunlarla beraber Hüsamüddin Erdeşir ve oğlu Şemsü'l-Mülük Muhammed dönemi yaşanan gelişmeler, Moğol tahakkümünün Bâvendîler ve Mâzenderân üzerinde son derece şiddetli yaşandığı zaman dilimi olmuştur. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Mâzenderân yerel hanedanlığı tarihî süreçte en fazla Moğol tahakkümüne maruz kalmıştır. Buna rağmen Moğolların Mâzenderân'daki etkinliği siyasî sınırın ötesine geçememiştir.

663/1264'de Hülagu ölünce Moğollar o sırada Mâzenderân kışlağında bulunan Abaka Han'ı çağırarak saltanat tahtına oturtular.¹⁵⁵ Aynı yıl İspehbud Muhammed Şemsü'l-Mülük ve Pâdüşpânî lideri Şehragim İstendar arasında yaşanan ihtilaf sonucu vukua gelen savaşta Şemsü'l-Mülük yenildi. Âmul'den Abaka'nın ordugâhına gelerek burada bir ay kadar kaldı. Bu süre zarfında Moğol devlet adamlarından hiçbiri İspehbud'a ilgi ve alaka göstermediği gibi Abaka'nın nezdinde onu itibarsızlaştırma yoluna giderek zan altında bırakmaya çalışıyorlardı. Bu durumun etkisiyle Abaka İspehbud'u zindana attırıp Emir Kutluğ Boğa'yı Mâzenderân'ın yönetimine görevlendirdi.¹⁵⁶

Emir Kutluğ, Âmul'e ulaştığında Pâdüşpânîlerin lideri İstendar'ın huzuruna gelmesi için Rüstemdâr'a bir elçi göndermesine rağmen İstendar nezaketsiz bir karşılık vererek gelmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Kutluğ'un emrindeki Moğol ordusu Rüstemdâr ve Rûyan şehirlerini yağmaladı. Butün bu olanlardan Abaka'ya haber verilince zindanda bulunan İspehbud Muhammed Şemsü'l-Mülük derhal öldürüldü. 665/1266 yılında gerçekleşen bu olayla Kinhariyye'nin ikinci hükümdarı Moğollarca öldürülmüş oluyordu. İspehbud Muhammed'den sonra yerine kardeşi İspehbud Ali, Bâvendî lideri oldu. Onun döneminde (655/1266-675/1276) Moğollar Mâzenderân'da yönetimi tekrar ele geçirdiler. Ali döneminde Moğollar Mâzenderân'da tekrar şiddetli bir baskı politikası uygulamaya başladılar. İspehbud Ali, Pâdüşpânî hanedanlığına sığınmak zorunda kaldı. Moğollar Mâzenderân'a tamamen hâkim olma amacıyla oldukları için yaşanan bu çatışmalarda Bâvendîler daha zararlı çıkan taraf oldu. Birçok

¹⁵⁵ Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ*, c. V, Ketab Furuşî, Tahran 1339, s. 273.

¹⁵⁶ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 331; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 543.

Bâvendî bu savaşlarda hayatını yitirdi. İspehbud Ali 675/1276'da ölünce yerine kardeşinin oğlu İspehbud Yezdigerd Bâvendîlerin yeni lideri oldu.¹⁵⁷

Âmul'den Temişe'ye kadar olan Mâzenderân bölgesi topraklarını hâkimiyet alanına dâhil ederek bütün bu bölgede vergiyi tek elden alma başarısını gösteren Tacüddevlle Yezdigerd¹⁵⁸ Mâzenderân'da bir huzur ortamının yaşanmasını sağladı. Bu sebeple onun dönemi Bâvendîlerin Kınhariyye kolunun en parlak dönemi olarak gösterilmektedir. Sadece siyasî açıdan değil, ilmî ve kültürel açıdan da Mâzenderân bu dönemde önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu bağlamda Moğolların bölge üzerindeki emellerinde bir gevşemenin yaşandığını söylemek gerekir. İlhanlı siyaset merkezinde yaşanan iktidar çekişmeleri bu gevşemenin başlıca nedeni olarak ifade edilebilir. Zira Tacüddevlle Yezdigerd döneminde İlhanlı tahtı beş farklı hükümdar görmüştür. Bu durumdan istifadeyle Tacüddevlle Yezdigerd Mâzenderân'da hâkimiyet sınırlarını genişletmeye başlamış ve hanedanlığını güçlendirme yoluna gitmiştir.

İslam dinine ve atalarının geleneksel dinlerine bağlılık konusunda İspehbud Tacüddevlle Yezdigerd'den övgüyle bahsedilir. Aynı zamanda cesur, halkına sahip çıkan ve bu vasıflarıyla İspehbud Erdeşir'den sonra gelen ikinci Bâvendî lideri kabul edilir. Ülkesine tam anlamıyla hâkim olma hususunda otoriter olan Yezdigerd'in emirlerine karşı gelinememesi Mâzenderân'da bu dönemde tam anlamıyla bir asayişin sağlandığı şeklinde yorumlanır.¹⁵⁹ Dikkat çekici olan husus hem İslam dinine hem de atalarının eski geleneksel dinlerine bağlılık durumudur. Bölgede kabul görmüşlüğü halkın da beğenisi kazanmaktan geçtiği göz önüne aldığımızda, bu durumun sadece bir hükümdar vasfı değil, Mâzenderân'ın tamamında olması kuvvetle muhtemel bir anlayış olduğunu, söyleyebiliriz. Mâzenderân'da din bahsinde bu konuyu ele alacağımız için burada çok etraflıca mevzuuya değinmeyeceğiz.

Yezdigerd döneminde Âmul şehrinde yetmişden fazla müderris görev yapmaktaydı. Şehirde ayrıca her bir meslek erbabının müstakil olarak yer aldığı çarşılar bulunuyordu. Moğolların bölgeyi ele geçirdiği sırada büyük zarar gören Âmul şehri bu

¹⁵⁷ Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 172; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 544-545; Seyyid Kazım Ruhanî, *İnikâs-ı Nuzhet-i Serbedaran der Cihan-ı İslam*, s. 97; İspehbud Ali'nin saltanat süresi ihtilaflıdır. Evliyaullah Amulî, onun saltanat süresinin sadece dört ay olduğunu belirtirken, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*'de bu sürenin 664-675 yılları arasında olduğu kayıtlıdır. Muhtemelen bu farklılık Moğolların bölgeye direkt müdahale etmesi sonucu Bâvendîlerin hâkimiyetlerinde yaşanan inkıta ile alakalıdır.

¹⁵⁸ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 545.

¹⁵⁹ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 545.

dönemde yeniden inşa edildi.¹⁶⁰ Bu dönemde Âmul, şehir hayatının oldukça düzenli ve belli bir intizama göre şekillendiği bir yerleşim yeri olarak göze çarpar. Aynı zamanda Âmul'un ilim merkezi olduğunu söylemek gerekir. Tacüddevele Yezdigerd dönemi Mâzenderân'daki Moğol tahakkümünün kırılma noktasını teşkil eder. Zira yaklaşık altmış yıldır devam eden Moğol baskısı bu dönemde hissedilir derecede etkisizleşmiştir.

Yezdigerd döneminde Mâzenderân'da uygulanan bir diğer reform hareketi para ölçüsüyle oynanmaması talimatıydı.¹⁶¹ Onun kesin emriyle paranın değeri sabit tutulmuştu. Böylece tedavülde olan paranın değeri korunarak, bölgeye gelecek tacirlere güven aşılanacaktı. Aynı zamanda bu uygulamayla canlanacak olan ticaret hayatı sayesinde Mâzenderân'ın uzun yıllardan beri yaşadığı Moğol baskısının izleri silinebilecekti.

Yezdigerd döneminde Mâzenderân'da hâkimiyet sahası genişletilmesine rağmen Pâdüşpânî lideri İstendar Şah Gazi ile ilişkiler üst düzeyde tutulmuştur.¹⁶² Muhtemelen Moğol tehlikesine karşı müttefik arayışının gerekliliği, ilişkilerin iyi olmasını sağlamıştır. Bununla beraber zaman zaman Rüstemdâr'ın coğrafi açıdan daha korunaklı olması ve zor durumda buraya sığınılması durumu da iyi ilişkiler kurulması için geçerli neden olabilir. Zira yukarıda belirttiğimiz gibi İspehbud Ali, Moğolların baskısından kaçıp Pâdüşpânîlere sığınmak zorunda kalmıştı. Ayrıca bu genişleme siyaseti iki hanedan arasında olası bir problemin doğmadığını da gösterir.

Yezdigerd'in bir diğer uygulaması seyahat serbestiyetidir.¹⁶³ Mâzenderân'da seyahat edenlere kesin olarak zorluk çıkarılmaması talimatını veren Yezdigerd, kuvvetle muhtemel bu uygulamayla bölge ticaret hayatını güvenli bir zemine oturtmak istiyordu. Buna ek olarak Yezdigerd'in Mâzenderân'ın yaşanabilir bir memleket olduğunu ve emin bir şekilde herkesin seyahat edebileceğinin güvencesini verme gayesinde olduğunu ileri sürebiliriz. Bütün bu uygulamalarıyla Yezdigerd, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kinhariyye'nin en parlak dönemini yaşatmıştır.

Yezdigerd 697-698/1297-1298'de ölünce yerine oğlu İspehbud Şehriyar Nasirüddevele, Bâvendî lideri oldu. Onun dönemi babasının hükümdarlığı gibi parlak

¹⁶⁰ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 118-119; Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 172; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 546; Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 50; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 306.

¹⁶¹ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 306.

¹⁶² Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 172.

¹⁶³ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 306.

geçmedi. Zira Moğollar yavaş yavaş güçlerini bölgede hissettirir oldular. Bundan dolayı Bâvendîler kendi bölgelerinde rahatça hareket alanı bulamadılar. Nasırüddevle'nin on yedi yıllık saltanat dönemi 714-715/1314-1315'de son buldu.¹⁶⁴ İspehbud Hüsamüddevle Erdeşir'in hâkimiyet döneminden (635/1237-647/1249) İspehbud Şehriyar Nasırüddevle'nin hâkimiyetinin sonuna kadar Moğollar Mâzenderân'da hâkimiyetlerinin dozajını zaman zaman arttırmışlardır. Kısa süre önce yaşanan toparlanma yerini dağınıklığa bırakmış, Bâvendîler güçten düşmüştür. Bu bağlamda Bâvendîlerin Mâzenderân üzerindeki hâkimiyetleri genel anlamda istikrarsız bir karakter arz etmektedir.

Yezdigerd'in ölümünden sonra toparlanamayan Bâvendîler, bölge hâkimiyetini tekrar Moğollara kaptırdılar. Olcaytu, Moğol otoritesini Mâzenderân'da yeniden tesis etmek için komutanlarından Emir Me'mun'u bölgeye atadı. Emir Me'mun ise oğlu Kutluğ Şah'ı vekili olarak Mâzenderân'a yolladı. Yeni Bâvendî lideri Şah Keyhüsrev Rüknüddevle Sultan'ın emriyle Kutluğ'un huzuruna çıkarak İspehbud unvanıyla Mâzenderân tahtına oturdu.¹⁶⁵ Görüldüğü gibi Bâvendî hükümdarı kesin olarak İlhanlı hükümdarından cevaz alarak Mâzenderân tahtına oturabilmekte bu bağlamda Mâzenderân'da siyasî açıdan İlhanlı hâkimiyeti yaşanmaktadır. Bununla beraber şunu ifade edelim ki Olcaytu dönemi Mâzenderân'da İlhanlı hâkimiyetinin zirveye çıktığı dönemlerden biridir.

Şah Keyhüsrev'in kardeşi Muhammed Şemsü'l-Mülük bir süre Gilan'da kaldıktan sonra Mâzenderân'a geri döndü. Bu süre zarfında yaptığı faaliyetlerden olsa gerek, Şah Keyhüsrev kardeşinden şüphelenmeye başladı. Onu ve yeğeni Erdeşir'i işbirliği yaptıkları düşüncesiyle Erdeşirabâd yakınlarında öldürttü. Bu durum halk nezdine kabul görmedi ve Şah'ın itibarını sarstı. İlhanlı idarecisi Kutluğ ile Şah Keyhüsrev arasında yaşanan iktidar çatışmasında Keyhüsrev'in haksız infazlarına karşı ibre Kutluğ'dan yana dönmeye başladı. Kutluğ'un halkın da kendisine destek vermesinin etkisiyle, Şah Keyhüsrev'in hâkimiyetini ele geçirmek için fiili olarak harekete geçmesi üzerine, ikili arasında yaşanan sürtüşmeler savaşa dönüştü.

¹⁶⁴ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 119.

¹⁶⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 547.

Keyhüsrev'in iktidarı sağlam konumda değilken yaptığı bu stratejik hatayla belki de en önemli dayanağı olan Mâzenderân halkının desteğini yitirdi.¹⁶⁶

Şah Keyhüsrev derhal savaş hazırlıklarına başlayarak hane efradını Kelârustâk'a (کلا رستاق) gönderdi. Aile efradını güvenli bir yere yerleştirdikten sonra akrabalık bağı bulunan ve müttefiki olan Nasirüddeve Pâdüşpânî ile Âmul'e geldi. 717/1317'de Kutluğ ile yapılan savaş Âmul şehrine ait Serûdâr'da (سرودار) gerçekleşti. İlk çarpışma Moğolların zaferiyle sonuçlandı. İkinci çarpışma Âmul'e bir fersah mesafede bulunan Kelâte-i Litkûh'da (کلاته لیتکوه) yapıldı. Tarihe *Yasemin savaşı* olarak geçen bu savaşta Moğollar bu kez mağlup oldular. Bu savaş İlhanlıların Mâzenderân'daki hâkimiyetlerinin sekteye uğramasına, buna karşılık Bâvendîlerin bölgedeki etkinliğinin artmasına neden oldu. Nitekim Emir Kutluğ'un ölümünden sonra babası Emir Me'mun Âmul'e gelerek geçmişte yaşananları göz ardı ederek Şah Keyhüsrev ile barış yaptı.¹⁶⁷

Şah Keyhüsrev'in ölümüyle yerine oğlu İspehbud Şerefü'l-Mülük geçti. Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Şerefü'l-Mülük 728/1327-734/1333 yılları arasında hükümdarlık yaptı. Onun ölümünden sonra yerine son Bâvendî hükümdarı İspehbud Fahrüddeve Hasan hükümdar oldu. Fahrüddeve Hasan, Şah Keyhüsrev'in oğlu, Şerefü'l-Mülük'ün kardeşidir. 734/1333'de tahta geçmiştir. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han ölümü, onun hükümdarlığının ilk yıllarına denk gelmektedir. Bu durum İlhanlı hâkimiyeti altındaki toprakların akıbeti bakımından dönüm noktası oldu. İlhanlı Devleti'nin toprakları üzerinde küçük devletçikler ortaya çıkınca yeni iktidar mücadeleleri ve bölgesel bir takım güç dengeleri değişti. Bu bağlamda Mâzenderân bölgesi Serbedârîlerin¹⁶⁸ tehdidine maruz kaldı.¹⁶⁹

Serbedârîlerin ikinci lideri olan Emir Vecihüddin Mesud, 743/1343'de Mâzenderân, Rüstemdâr ve Firuzkûh'u almak amacıyla bölgeye asker sevkياتında bulundu.¹⁷⁰ Emir Mesud'un bölgeye asker sevkياتı Bâvendîlerin güçten düştüğü ve bölgede otoritelerini kaybettiklerinin bilinciyle yapılmaktaydı. Zira Mâzenderân bölgesinde sadece Bâvendîlerin değil diğer yerel hanedanların da etkinlikleri söz

¹⁶⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 548.

¹⁶⁷ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 548-549.

¹⁶⁸ Horasan'ın Beyhak (Sebzvar) şehrinde 1337-1386 yılları arasında hüküm süren Şîî hanedandır. Şeyh Halife Mâzenderânî'nin müridi Hasan Curî'nin desteklediği bu hanedan Moğol hükümdarlarından Toga Timur'a başkaldırıp devletini kurmuştur. (Erdoğan Merçil, "Serberdârîler", *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 549.)

¹⁶⁹ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 550.

¹⁷⁰ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 188.

konusuydu. Bu durum bölgede siyasî bir birlikteliğin yaşanmasına haliyle engel teşkil etmekteydi.

Emir Mesud'un bölgeye asker sevkياتının dinî gerekçesinin de bulunduğunu belirtebiliriz. Zira Serbedârî hareketinin fikrî lideri Şeyh Halife Mâzenderânî'nin ortaya çıkışı ve Mâzenderân'da önemli miktarda taraftar toplaması, Şia fikrî altyapısının bölgede mevcudiyeti ve kökleşmesi noktasında önem arz ediyordu. Bu propagandanın etkisiyle bu dönemde Mâzenderân'da çok sayıda şeyh bulunuyordu.¹⁷¹ Bu nedenle dinî bir bağ kurulduğu düşünülen Mâzenderân üzerinde Serbedârîlerin hak iddiasına girdiklerini belirtebiliriz. Zira Zeydîlerle başlayan, sonrasında halk nazarında giderek kanıksanan ve Serbedârîler ile devam eden bölgenin Şia merkezlerinden biri olma gerçeği, Serbedârîlerin bölgeyi ele geçirme arzularını kuvvetlendiriyordu.

Emir Mesud bu nedenlerden dolayı bölgenin zorlanmadan ele geçirileceği kanaatindeydi. Bu sırada Rüstemdâr meliki Celalüddeve İskender'in öncülüğünde Mâzenderân topraklarını savunmak için Bâvendîlerle bir istişare toplantısı yapıldı. Buna göre Mâzenderân'ın coğrafi yapısının verdiği avantaj kullanılarak Serbedârî tehdidine karşı konulacaktı.¹⁷²

Emir Mesud 738/1336'de kardeşi Emir Abdürrezzak Pehlevan'ı öldürüp tahta geçtikten sonra Toga Timur'un saltanat alanına doğru yöneldi. Bu sebeple onun kardeşi Emir Şeyh Ali Kâvun ile savaştı. Onu mağlup ederek Toga Timur'un Lârkasrân (قصران لار) şehrine kaçmasını sağladı. Emir Mesud daha sonra Cürcan, Esterabâd ve Kumis'i ele geçirdi. Bu dönemde Mâzenderân'da Celalîler hanedanı lideri olan Kiya¹⁷³ Ahmed Celal'in İspehbud Fahrüddeve ile araları iyi olmadığından Emir Mesud'u Fahrüddeve aleyhine kışkırtma yoluna gitti. Kardeşleriyle beraber Esterabâd'a giden Kiya Ahmed Celal, onun Sârî'ye gelmesini sağladı. Emir Mesud Sârî'deyken huzuruna çağırdığı Mâzenderân yerel hanedanı mensupları Fahrüddeve Hasan ve İskender Celalüddeve bu isteği reddedince Emir Mesud derhal savaş hazırlıklarına başladı.¹⁷⁴

Emir Mesud, 18 Zilkade 743/14 Nisan 1343'de Âmul şehrindeki Bûrân (بوران) meydanına ulaşarak burada otağını kurdurmuş ve bir miktar kuvveti de Herâz (هراز) (

¹⁷¹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 188.

¹⁷² Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 189.

¹⁷³ Padişah, Vali, Hâkim, Lider ve Sahip anlamlarına gelmektedir. (Mehmet Kanar, *Farsça Dilbilgisi-Sözlük*, s.726.)

¹⁷⁴ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 550/623-624.

nehri kenarına göndermişti. Bu sırada İspehbud Fahrüddeve sarayın etrafındaki surların boyunu yükselterek bir dizi hazırlık yaptı. Emir Mesud gelmeden evvel savaş hazırlıklarını tamamlayan Fahrüddeve Hasan, müttefiki İskender Celalüddeve ile Âmul yakınlarında buluştu. Öte yandan Celalî hanedanı lideri Kiya Ahmed Celalî ise Sârî'den savaşın yapılacağı civara geldi. Serbedârî ordusunun geçiş güzergâhı olan Temişe, Sârî ve Âmul yolunun Kiya Ahmed, tarafından kapatılması Emir Mesud için savaşın gidişatını gittikçe kötüleştirdi. Bundan başka Emir Mesud'un ordusundan bin kişilik bir askerî kuvvetin Fahrüddeve Hasan'ın tarafına geçmesi Emir Mesud açısından Mâzenderân savaşını iyice probleme dönüştürdü. İçinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtulmak için Emir Mesud savaş yapmadan Âmul'den çıkmanın yollarını aramaya başladı. Kiya Ahmed Celalî'den kendisini Âmul'den çıkarması için beş Hervar (هروار)¹⁷⁵ dirhem karşılığında yardım talebinde bulundu.

Emir Mesud, Kiya Ahmed Celalî'den aldığı yardımla 28 Zilkade 743/24 Nisan 1343'de savaşı devam ettirmek amacıyla Âmul'den Rüstemdâr'a gitti. Âmul'den bir fersah uzak mesafede Yasemin Kelate köyüne ulaşan Emir Mesud, hem Rüstemdâr hem de Mâzenderân ordusu arasında sıkıştı. İki ordu arasında adeta kapana kısılan Emir Mesud'un ordusu da savaşıma cesaretini yitirince yenilgi kaçınılmaz oldu. Emir Mesud yenilgi sonrasında yakınlarından birkaçıyla Rudbar yolundan Nur'a ulaşarak buradaki Yâlû (يالو) köyüne sığındı. Celalüddeve İskender'in oğlu Şerefüddeve'nin askerlerine yakalanacağı sırada onlardan kurtularak yine Nur şehri sınırları içindeki Evz (اوز) köyüne sığındı. Ancak burada Şerefüddeve'nin askerlerine yakalanarak Celalüddeve İskender'in huzuruna götürüldü. İki gün zindanda kaldıktan sonra öldürüldü.¹⁷⁶ Coğrafi şartlarını bilmediği ve güç bakımından Pâdüşpânî ve Bâvendîlere nazaran son derece zayıf olan Celalîlere bel bağladığı görülen Emir Mesud'un büyük bir hata içinde olduğunu fark etmesi geç olmuş bedelini hayatıyla ödemişti. Bu arada Pâdüşpânîler ve Bâvendîlerin ortak düşmana karşı beraberce hareket ettiğini ve gerektiğinde bölge yerel hanedanlarının birleşebileceğini ifade edebiliriz.

Bu savaşta üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise Celalî lideri Ahmed Celal'in oynadığı roldür. Zira Fahrüddeve Hasan ile arası iyi olmadığından Emir

¹⁷⁵ İran'da XIV. yüzyılın ortalarından beri Hervar 100 Menn yani 288 kg'a denk gelir. 300 kg'lık bir ağırlık olarak İran'da bugüne kalmıştır. (Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 17-18.

¹⁷⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 550-553/623-264; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 189.

Mesud'un Mâzenderân'a gelişini fırsat bilerek onu Fahrüddevle aleyhine kışkırtan Kiya Ahmed, diğer taraftan işin ciddiyetini kavradığı ya da istediğini Emir Mesud'dan almadığı zannettiğimiz nedenden dolayı saf değiştirerek Sârî'den Âmul'e gelmiş bu defa Mâzenderân'ın güvenliği noktasında Emir Mesud'ın karşısında yer almıştır. Daha sonra bir miktar maddi menfaat karşılığında tekrar Emir Mesud ile ittifak yapmış ve onun Âmul'den çıkmasını sağlamıştır. Celâlîlerin bu savaşta bizzat savaş meydanında vuruşma yerine ikincil pozisyonda ancak kilit noktada yer aldıklarını belirtmek mümkündür. Bu savaşta muğlâk kalan nokta Sârî'den savaşın yapıldığı alana geri dönen Kiya Ahmed'in tam olarak neden saf değiştirdiği hususudur.

İskender Celalüddevle, Emir Mesud öldürüldükten sonra saçını traş edip başına Lamek adı verilen bir sarığı takarak eski bir Mâzenderân geleneğini gerçekleştirdi. Daha sonra şehrin diğer ileri gelenleri aynı şekilde yaparak bu merasime iştirak ettiler. Mezkûr gelenek zamanla şehrin tamamına yayıldı.¹⁷⁷ Bu uygulama, muhtemelen bela ya da sıkıntının atlatılması sonucu yapılan bir şükür göstergesiydi.

Fahrüddevle Hasan, Emir Mesud badiresi atlatıldıktan sonra Âmul'e geri döndü. Fakat kısa bir süre sonra bu kez daha büyük bir felaket ile karşı karşıya kaldı. Şehirde vuku bulan veba salgını dolayısıyla birçok Bâvendî hanedanı mensubu öldüğü gibi şehir halkının büyük bir kısmı da yaşamını yitirdi. Buna karşılık Fahrüddevle Hasan ve iki oğlu bu salgından sağ kurtulmayı başardılar. Ancak bu olay Bâvendîleri güçten düşürmeye yetti. Bu arada salgının yaşandığı zamanda Mâzenderân'da Bâvendîlerden başka Maraşî, Celâlî ve Çulabî hanedanları bulunuyordu. Adı geçen bu hanedanlar veba salgının ortaya çıkardığı karışıklıktan istifadeyle kendi güçlerini bölgede hâkim kılmanın çarelerini aramaya başladılar. Bu münasebetle uygun zamanı kollamaktaydılar. Çulabî hanedanı lideri Kiya Efrasiyab Çulabî, Fahrüddevle Hasan'ın bölgede kaybolan otoritesinin de kendi açısından artı gücüyle ilk harekete geçen isim oldu.

Fahrüddevle Hasan, Efrasiyab Çulabî'nin kız kardeşiyle evlenerek Çulabî hanedanıyla sıhriyet bağı kurdu. Muhtemelen bu yakınlığın verdiği meşruiyet ile Efrasiyab, Mâzenderân hâkimiyetini arzulamaktaydı. Bu sebeple beklenti içerisinde olan Efrasiyab'ın arzuladığı fırsat çok geçmeden gerçekleşti. Buna göre: Fahrüddevle

¹⁷⁷ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 332; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 627; Bu konunun ayrıntıları "Mâzenderân'da İctimaî Hayat" adlı başlıkta anlatılacaktır.

Hasan, hem onun kız kardeşiyle hem de bu kadının kızı ile evlenince gayr-i meşru bir evliliğin vuku bulduğu düşüncesi hâsıl oldu. Efrasiyab, derhal harekete geçerek Âmul ulemasından Fahrüddeve Hasan'ın öldürülmesine yönelik bir fetva almakla beraber bu işi bizzat üstlendi. Tertip edilen plan gereği oğulları Ali ve Muhammed aracılığıyla Fahrüddeve Hasan'ın katli gerçekleştirilecekti. Fahrüddeve Hasan, 27 Muharrem 750/17 Nisan 1349 tarihinde düzenli olarak gittiği hamamda serbine¹⁷⁸ (سرينه) adı verilen yerde Şahname okumaktaydı. Muhtemelen sürekli yanında taşıdığı hançerini de Şahnamenin arasında bulunduruyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Fahrüddeve Efrasiyab'ın iki oğluna Şahnameyi talim ettiriyor, beyit beyit, mısra mısra öğretiyordu. Bu talim muhtemelen mutad yapılan bir uygulama olduğu için infazın gerçekleşmesi için hamam seçilmişti. Bu sebeple Ali ve Muhammed planı uygulamaya koyarak harekete geçtiler. Bu arada Efrasiyab'da hamamda hazır bulunuyordu. Muhammed, bir fırsatını bularak Şahnamenin arasındaki hançeri Fahrüddeve'ye sapladı ve onu öldürdü.¹⁷⁹ Bu olay, Mâzenderân'ın siyasî anlamda dönüm noktalarından birini teşkil eder. Moğol baskısının bütün şiddetiyle yaşandığı bölgede veba salgını sonrası zaten istikrarsız bir görüntü sergileyen Bâvendîlerin siyasî durumun iyice kötüleşti. Denilebilir ki veba salgını, son bir darbe oldu. Böylece Moğol istilasası sonrası 1237'de Mâzenderân hâkimiyetini ele geçiren Bâvendîlerin Kinhariyye kolu son buldu. 1237-1349 yılları arasında zaman zaman bağımsız hareket etmeyi başarabilen Bâvendîler bazen de Moğolların valilerine boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak genel olarak bölgenin coğrafi şartlarının vermiş olduğu avantajın etkisiyle kısmen serbest bir yaşam sürdürdüklerini söylemek gerekir. Planlı bir şekilde yapılan katlin, fetva yoluyla kılıfına uydurulması, meşru idare zemininde dinin olmazsa olmaz olduğunu açıkça ortaya koyar. Ancak hem Mâzenderân emirlerinin hem de halkın nazarında Efrasiyab'ın bu tutumu olumsuz karşılandı ve onun gasıp olarak telakki edilmesine neden oldu.

Fahrüddeve Hasan'ın ölümü sonrası Mâzenderân'da kargaşa ortamı hâkim oldu. Zira Celalîler bölgede otorite güç olma telaşı içindeyken Çulabîler onlara karşı mücadeleye giriştiler. Bâvendîlere nazaran bölgede daha az nüfûza sahip bu iki hanedanın Mâzenderân'a hâkim olması bundan önce mümkün olmamıştı. Zaten Kiya Efrasiyab, Fahrüddeve Hasan'ı ulemadan aldığı fetva ile öldürmesine rağmen halkın

¹⁷⁸ Hamam içerisinde bir tür oturma ve dinlenme yeri.

¹⁷⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 120; Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 172-174; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 553-554; Seyyid Muhammed Ali Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, Çaphane-i Sitare, Tahran 1375, s. 120-122.

nezdinde itibar görmedi ve böylece meşru bir yönetici vasfına ulaşamadı. Hasan'ın ölümünden on yıl sonra bölgede siyasî bir rol üstlenen Mir Kıvamüddin Maraşî, halk tarafından çok çabuk kabul gördü. Onun halk tarafından kısa sürede kabul görmesi Kiya Efrasiyab'ın Mâzenderân'daki meşruiyetini iyice sorgular hale getirmekteydi.

1.2. Mâzenderân'da İsmailîlerin (Nizariler) Faaliyetleri ve İlhanlılar ile İlişkiler

İran coğrafyasına ideolojisini yaymak amacıyla gelmiş olan Hasan Sabbah, Kirman, Yezd, Huzistan gibi İran topraklarını dolaştıktan sonra dikkatini İran'ın kuzey kesimlerine yöneltti. Dağlık ve merkezi yönetimin etkinliğinin az olduğu kuzey kesimleri, özellikle Gilan ve Mâzenderân'da çalışmalarına hız vererek üç yıl boyunca Mâzenderân ve civarında ideolojisini yaymak amacıyla faaliyet gösterdi.¹⁸⁰ Hasan Sabbah'ın özellikle Mâzenderân'ı seçmiş olmasının nedeni, halkının savaşçı özelliklere sahip olmaları ve İslam'ı çok sonradan kabul etmeleriyle alakalıdır. Ayrıca Hasan Sabbah'ın elini güçlendiren nedenlerden biri, Mâzenderân yerel hanedanlarının ve halkının dinî bakımdan Ehl-i Sünnete muhalif olmalarıdır.¹⁸¹ Bu münasebetle Hasan Sabbah, gerçekleştirdiği propagandalar ile ideolojisini Taberistan ve Cürcan'da yaymayı başardı.¹⁸²

İsmailîlerin Bâvendî topraklarına saldırmalarına kadar iki güç arasında düşmanlık bulunmuyordu. Ancak İsmailî-Bâvendî mücadelesi İsmailîlerin Taberistan'ın batı kesiminin dağlık yerleşimlerinde yaptıkları propagandalar ve siyasî suikastler sonucu başlayacaktır. Özellikle vurgulamak gerekir ki İsmailîler ile barış halinin bozulması, Şah Gazi Rüstem dönemindeki dinî politikanının değişmesidir. Şah Gazi, siyasî meseleleri dinî politikaya irtikab ettirerek kendi yönetimini güçlendirmek için kullanıyordu. Bâvendî İsmailî mücadelesinin başlamasının diğer bir nedeni, bağımsız olma arzusuydu. Zira İsmailîler ile mücadele içinde olmak, Abbasi hilafeti nezdinde o dönem için yarı müstakil hükümetler adına ciddi bir imtiyaz sebebiydi. Bu dönemde genellikle mahalli hükümetler istiklallerini kazanma adına uğraş veriyorlardı ki

¹⁸⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 115-116; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 215; Bernard Lewis, *Haşîşiler*, s. 36; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, s. 32; Akif Rençber, *İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi*, s. 251.

¹⁸¹ Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, s. 32.

¹⁸² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 216.

Bâvendîler de bunlardan biriydi. Bu sebeple İsmailîler ile mücadele etme azminde oldular.¹⁸³

İki güç arasındaki ilişkinin kötüleşmesi, muhaliflerin sığınma talebi sonrası yaşandı. İsmailî lideri Nureddin Mahmud'un, Rudbar İsmailîlerinin Mâzenderân grubu ile ilişki kurması sonrası İsmailîler, Bâvendî lideri Hüsamüddevle Erdeşir'e isyan eden Rûyan hâkimi Bisutun'un Alamut'a sığınmasına izin verdiler. Buna karşılık İsmailîler, Mâzenderân içlerine doğru giriştikleri akınlarda II. Şah Gazi Rüstem'in kardeşi Kazrin'i öldürdüler.¹⁸⁴

Moğol istilası öncesinde Batı Taberistan'ın yüksek kesimlerinde yaşayan halkın, açık bir şekilde İsmailîlere meyletmesine Bâvendîlerin karşılığı sert oldu. Fakat bu iki gücün mücadelesi, ne Bâvendîlerin İsmailî fikirlerini kontrol altına almaya yetti, ne de İsmailîlerin bölgede ilerleyişine engel olabildi. Bununla beraber Hüsamüddevle Erdeşir'in ölümünden sonra bölgenin bir miktar toprağı İsmailîlerin eline geçti. Ancak kadim İran geleneğinin varlığı, İsmailîlerin tam anlamıyla buralarda etkili olmalarına mâni oldu.¹⁸⁵

İsmailîler Moğol istilası öncesinde İran coğrafyasının hemen her yerinde birçok kaleye sahiplerdi. Mâzenderân bölgesi açısından onların varlığı bölgenin sınırlarına çok yakın olan dağlık kesimlerde konuşlanmalarından ibaretti.¹⁸⁶ Hasan Sabbah'ın bölgeye gelişiyle İsmailîler ilk olarak Kazvin yakınlarındaki Alamut kalesini ele geçirmişlerdi. İsmailîler, daha sonra çevre kaleleri de zamanla ele geçirdiler. Bunlardan birisi de Mâzenderân'da bulunan Üstünavend (استون‌وند) kalesidir.¹⁸⁷

İsmailîlerin her ne kadar faal olarak Mâzenderân bölgesi dâhilinde olmasalar da ideolojik olarak bölgeyi etkileri altına aldıklarını ifade etmek mümkündür. Ayrıca bölgenin güneyindeki dağlık kesimlerini propaganda sahalarına almaları güvenlik açısından bölge ile irtibatta olduklarına işarettir.

¹⁸³ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, "Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî", *Pejuheşha-yi Tarih-i İran ve İslam*, S. VI, 1389, s. 91-92.

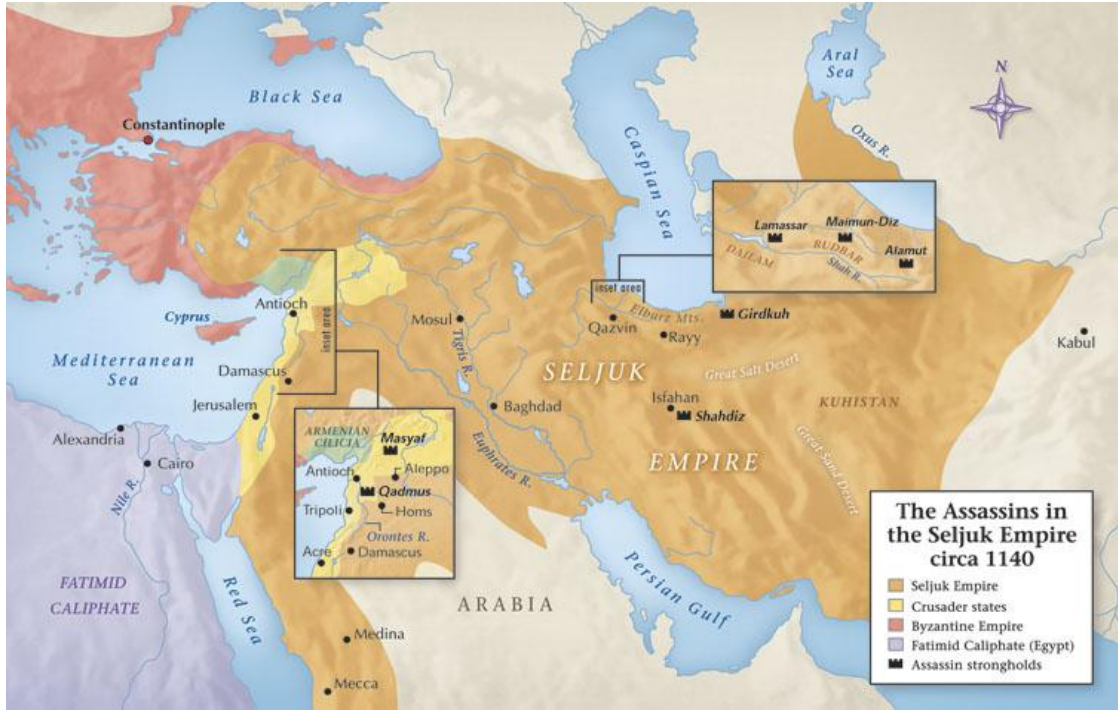
¹⁸⁴ Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, (çev. Ercüment Özkaya), Rastlantı Yayınları, Ankara 2001, s. 434-435; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, s. 32.

¹⁸⁵ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 93; İsmailî fikriyatının daha çok okur-yazar ve tüccar sınıfı arasında yaygın olduğu belirtilmektedir.

¹⁸⁶ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 92.

¹⁸⁷ Edward Brown, *Tarih-i Edebiyat-ı İran ez Firdevsi ta Saidi*, (çev. Fethullah Müçteba-Çulam Hüseyin Sadrı), c. I, Tahran 1367, s. 301; Zebinullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. II, s. 173.

Moğolların İran coğrafyasını fetih süreçlerinde, Mâzenderân bölgesinin güney kısmındaki Elburz dağlarının sarp bölgelerinde Nizârî İsmailîlerinin kaleleri bulunuyordu. Günümüzde adı geçen bu dağ Mâzenderân'ın sınırları dâhilinde yer almasa da Kazvinî'nin coğrafi tanımlamasında Elburz dağlarının hemen güneyindeki yerleşim yerleri de bölgeye dâhil edilmektedir. Bundan başka Elburz dağındaki Nizârî kalelerinin Mâzenderân'a hâkimiyet kurmak için kilit noktada yer aldıklarını belirtmek gerekir. Girdkûh, Üstünavend, Lamasar ve Meymundiz bu kalelerin başta gelenleridir. İsmailîlerin İran topraklarının değişik bölgelerinde kaleleri olmasına rağmen en dirençli olanları Mâzenderân ile Cibâl bölgesi arasında bulunan kalelerdi. Bu kaleler coğrafi yönden savunucularına avantaj teşkil ediyordu. İsmailîlerin İlhanlılarla münasebetlerinin bu kaleler vasıtasıyla gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

Harita 4 Nizârîlerin Mâzenderân bölgesindeki ve civarındaki kalelerinin görünümü (http://s1296.photobucket.com/user/Corwin_Ash/media/Assassins-MAP-LG_zps5847cae9.jpg.html) Erişim Tarihi 26/11/2014)

Mâzenderân ve civarındaki Nizârî varlığıyla İlhanlıların ilişkileri Rükneddin Hürşah döneminde gerçekleşmiş, 1256'dan 1270 yılına kadar süren İlhanlı-Nizârî mücadeleleri Mâzenderân ve civarında konuşlanan İsmailîlerin bölgeden uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanmıştır.

651/1253'de İlhanlılar, Nizârî İsmailîlerini İran topraklarından söküp atmak için harekete geçmesine rağmen hazırlık safhasının uzun sürmesi nedeniyle Nizârîler

üzerine yapılacak sefer 654/1256 yılının başlarında gerçekleşti. Bu durumdan haberdar olan Rükneddin Hürşah, Nizârîlerin lideri olunca Hemedan'daki Moğol valisi Yasavur Noyan'a bir elçi yollayarak Moğollara itaat edeceğini bildirdi.¹⁸⁸ Reşidüddin'in belirttiğine göre Hürşah'ın himayesinde bulunan aydınlar ve din adamları onun Hülagu'ya itaatini bildirmesi için meşveret yapmaktaydı. Böylece oluşan atmosfer gereği Hürşah, Hülagu'ya itaate davet edildi. Hürşah himayesindeki aydınların telkinleriyle ikna olarak elçi teâtisinin yapılmasını kabul etti. Bu sebeple küçük kardeşi Şehinşah ve Hâce Asileddin Zûzenî'yi Hülagu'ya gönderdi. Hülagu gönderdiği mesajında şayet itaat edecekse Hürşah'ın idaresi altındaki kaleleri yıktırıp bizzat huzura çıkmasını talep etti.¹⁸⁹

Bu arada Hülagu'nun başında bulunduğu Moğol ordusu, Mâzenderân dağlarındaki Nizârî kalelerine sefer yapmak üzere hareket halindeydi. Hürşah ile Hülagu arasında yapılan görüşmeler neticesinde birkaç önemsiz kale yıktırılırken, Alamut, Lamasar ve Meymundiz gibi önemli kalelerin sadece kapıları söküldü. Hürşah zaman kazanmaya çalışarak Hülagu'ya yanıtını bir heyet aracılığıyla bildirdi. Buna göre; Hülagu'dan huzuruna çıkmak için bir yıl müsaade istemekle beraber Alamut ve Lamasar kalelerinin tamamen yıkım emrinden muaf tutulmasını talep ediyordu. Aynı zamanda Girdkûh ve Kuhistan kalelerindeki temsilcilerine Hülagu'nun huzuruna çıkıp bağlılıklarını bildirmelerini istedi.¹⁹⁰

Hülagu, Hürşah'ın isteksiz ve oyalayıcı tavrına daha fazla tahammül edemeyerek harekete geçti. Şaban 654/Eylül 1256'da Bistam'daki ordugâhından hareketle Rudbar üzerine yürüdü. Demavend'e gelen Hülagu burada Hürşah'a bir mesaj göndererek hemen yanına gelmesini talep etti. Ayrıca Hülagu kardeşi Şahinşah'ı Hürşah'a göndererek Meymundiz kalesinin yıktırılmasını istedi. Bu arada Girdkûh'a gönderilen İsmailî veziri Şemşeddin Gilekî, kale yöneticisi Kadı Taceddin Merdanşah'ı Hülagu'nun huzuruna getirmişti. Hülagu ile Hürşah arasındaki muhaberat devam ederken Moğol orduları, Hürşah'ın ikamet ettiği Meymundiz kalesine saldırma kararı aldılar. Şevval 654/Kasım 1256 yılında Meymundiz kalesi önüne Moğollar,

¹⁸⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 152-153.

¹⁸⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 21-22.

¹⁹⁰ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, *Câmiu't-Tevarih: İsmailîyan*, (tsh. Muhammed Rûşen), Miras-ı Mektub, Tahran 1387, s. 182-184; Ebu'l-Kasım Kâşânî, *Tarih-i İsmailîyye*, (tsh. Muhammed Takî Danişpejuh), Danişgede-i Edebiyat-ı Tebriz, Tebriz 1343, s. 206-208; Marshall Hodgson, *Fırka-i İsmailîyye*, (çev. Feridun Bedrhayî), Ketabfuruş-i Tahran, Tahran 1968, s. 485.

ordugâhlarını konuşlandırdılar.¹⁹¹ Meymundiz kuşatmasından önce Hülagu, Hürşah'a teslim olması halinde onu affedeceğini bildiren bir mektup daha yollamıştı. Bu arada İsmailîlerin diğer kalelerinden gelen elçiler Hülagu'dan kaleleri yıktırmamasını, en eski kaleleri olan Alamut ve Lemeser'e dokunulmamasını talep ettiler. Bundan başka elçiler bu iki kale dışındaki kalelerin yıkılmasını ve ne emir verilirse onu uygulayacaklarını Hülagu'ya bildirdiler. İsmailîlerin bu girişiminden başka Girdkûh ve Kuhistan kaleleri batınî reisleri Hülagu'ya itaat ettiklerini bildiren bir ferman yolladılar. Böylece onlar Hülagu'nun kendilerine olan öfkesini azaltmaya çalıştılar.¹⁹²

Moğol askerleri Hürşah'ın ikamet ettiği Meymundiz kalesi önünde saldırı emrini beklerken Hülagu, acele etmeyerek Hürşah'a tekrar eman çağrısında bulundu. O, Rey'e bağlı Abbasabad'da iken Hürşah zaman kazanmaya yönelik bir manevra olarak kendi oğlu olmayan bir cariyeden doğma yedi-sekiz yaşlarında bir çocuğu bir grup İsmailî temsilcisiyle beraber Hülagu'ya göndermişti. Buna karşılık Hülagu, küçük yaşta olması dolayısıyla çocuğu geri göndererek daha önce huzuruna gelen Şehinşah dışında başka bir kardeşini huzura istedi. Hürşah bu isteğe kayıtsız kalamayarak diğer kardeşi Şirvanşah ve Asileddin Zûzenî'yi 5 Şevval 654/26 Ekim 1256'da Hülagu'nun huzuruna yolladı. Bu heyet birkaç gün Hülagu'nun huzurunda kaldıktan sonra aldıkları yarlığ ile geri döndüler. Hülagu, bu yarlıkta; İtaat edip boyun eğdikleri için onun babası ve yakınlarının suçunu bağışladığını, Rükneddin'den de babasının yerine oturduğu bu zaman zarfında bir suç sadır olmadığını bildirerek, kaleleri yıkması halinde kendi tarafından bir tehlike olmayacağını bildirdi. Buna rağmen Moğol askerleri, Meymundiz kalesi önünde harekete geçtiler. Hürşah onlara tabiyeti kabul ettiğini bildirerek harekete geçmelerinin gereksiz olduğunu ilettiler. Moğol komutanı Hürşah'a cevaben amaçlarının otlak bulmak olduğunu bildirdi.¹⁹³ Hürşah'ın Hülagu ile politik ilişkisine baktığımızda zaman kazanmaya yönelik bir takım manevralar içerisinde olduğunu ifade edebiliriz. Kendi oğlu olmayan ufak bir çocuğu huzura yollaması bu duruma örnek verilebilir. Bununla beraber Hülagu'nun onun bu tavrını kavradığını ve buna göre hareket ettiğini askerlerini kale önünde hazır bekleterek açıkça ortaya koymaktaydı. Hürşah her ne kadar zaman kazanmaya yönelik bir tutum içinde olsa da Hülagu'nun kararlı tavrı

¹⁹¹ Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih: İsmailîyan*, s. 185; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 153-155; Marshall Hodgson, *Fırka-i İsmailîyye*, s. 486.

¹⁹² Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 23.

¹⁹³ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 28; Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 23.

karşısında fazla dayanamadı. Meseleye Hülagu açısından bakacak olursak; ele geçirilmesi zor olan Mâzenderân dağlık kesiminin fırsatı yakalamışken kaybedilmemesi gerektiği düşüncesinde olduğunu ifade edebiliriz.

Rükneddin Hürşah, Hülagu'nun bu yarlığına “*Kale içindeki adamların korkusundan ve üzerime atılıp beni dışarı bırakmayacaklarını bildiğimden kaleden dışarı çıkamayacağım. Fakat ilk fırsatta hizmete geleceğim*” şeklinde bir cevapla mukabelede bulundu.¹⁹⁴

Bu arada Hülagu'nun emriyle ele geçirilen birçok İsmailî kalesinin bulunduğu, Mâzenderân bölgesindeki kalelere yoğunlaşan Moğolların, Şahdiz kalesini ele geçirdikleri bilgisi Ebu'l-Ferec'de kayıtlıdır.¹⁹⁵

Hülagu, Hürşah'a teslim olması için son bir çağrıda bulunmasına rağmen kale sakinleri Hürşah'ın kalede olmadığını ileri sürerek hem zaman kazanmak hem de hedef şaşırtmak istiyorlardı.¹⁹⁶ Hürşah'ın bu tavrı karşısında tahammülü kalmayan Hülagu, elinde esir bulunan üç yüz kişilik İsmailî heyetinin ölüm emrini verdi. Hülagu'nun bu hamlesine karşılık Hürşah, kısa sürede kaleden ineceğini taahhüt ederek ilk fırsatta bunu gerçekleştirmeye çalıştı. Ancak kaleden ineceğini fark eden Batinîler ona engel oldular. Hülagu ve Hürşah arasında bir kez daha kurulan kontak sonrası Hürşah, yaşanan çatışmaların verdiği hengâmeden istifadeyle kaleden tebdili kıyafet inerek derhal Hülagu'ya itaatini bildirdi.¹⁹⁷

Hürşah ile Hülagu arasındaki iletişim ve Hürşah'ın teslim olması meselesi Reşidüddin'de biraz daha farklı anlatılmaktadır. Sarp bir mevkide olması dolayısıyla savunucularına avantaj sağlayan Meymundiz kalesinin direnişinden etkilenen Hülagu, kuşatmanın uzun sürmesi ihtimali üzerine komutanlarıyla kuşatmayı baharda yapmak

¹⁹⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 28.

¹⁹⁵ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 27-28; Şahdiz (شاهدز) kalesi Mâzenderân'da bir kale olup İstendar Celalüddeve İskender tarafından 16 zilhicce 746/9 Nisan 1346 yılında inşa ettirilmiştir. Başka bir görüşe göre ise bu kale İsfahan yakınlarında yüksek bir dağ üzerine kurulu olduğu için bu adı almış olup Kazvinî'ye göre Melikşah tarafından 500/1106 yılında inşa ettirilmiştir. Son olarak bu kalenin nerede olduğuna dair diğer bir görüş ise 360/970 yılında Nasır b. Hüsrev Firuzan Deylemî tarafından Şehriyar dağında inşa ettirildiğine yöneliktir. (Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 509.) sözlük manası büyük ve yüksek kale anlamına gelen Şahdiz kelimesinin yaygın olarak kullanılma olasılığını göz önüne alırsak aynı isimle üç farklı kale inşa edildiğini ifade edebiliriz. Ortak noktası dağların yüksek kesimlerine inşa edilmesidir ki bu anlama gelen bir kavram ile ifade edilmiştir. Burada Hülagu'nun ele geçirdiği Şahdiz kalesinin Mâzenderân bölgesindeki kale olma olasılığı oldukça yüksektir.

¹⁹⁶ Reşidüddin, *Camii't-Tevarih: İsmailiyan*, s. 185-186.

¹⁹⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 28.

için istişarede bulundu. Ancak derhal yapılması gerektiği fikri ağır basınca kale kuşatmasına ara verilmeden devam edildi. Bununla beraber Hülagu, her zaman yaptığı gibi Hürşah'a bir kez daha elçi yollayarak kaleden beş gün içinde inmesini talep etti. Çatışmanın başlarında Nizârîler, İlhanlı ordusuna nazaran avantajlı bir mevkiye oldukları için başarılı oldular. Ancak İlhanlıların menzili daha uzun olan mancınıkları devreye sokmasıyla savaşın seyri değişti. Meymundiz kalesi yoğun bir kuşatma altına alındı. Nizârîler, bu yoğun mancınık atışlarından dolayı ateşkes isteme mecburiyetinde kaldılar. Hürşah, öncelikle kendisine serbest çıkış imkânı veren bir yarlıg talebinde bulunarak zaman kazanmaya çalıştı. Zira kış şartlarının yaklaşmasını fırsat bilerek yavaş hareket eden Hürşah, karın yağması durumunda kurtulacağını umut etmekteydi. Ancak beklediğinin tam aksine havanın soğumaması daha fazla direnmesine mani oldu. Moğol kuvvetleri Hürşah'ın her zamanki gibi zamana oynadığını fark ederek tekrar yoğun bir mancınık atışına başladılar. Bunun üzerine Hürşah karşı koyacak gücünün artık olmadığını farkında olarak kardeşi İranşehr, Hacı Nasirüddin Tusî ve birçok ileri gelen şahsiyeti değerli eşyalarla beraber 27 şevval 654/17 Kasım 1256'da Hülagu'nun huzuruna yolladı. Kendisi de üç gün sonra 30 Şevval 654/20 Kasım 1256'da teslim oldu. Onun teslim olmasında Hacı Nasirüddin Tusî, Hacı Asileddin Zuzenî, vezir Müeyyediddin ve onun oğulları Reşidüddin ve Muvaffakuddevle'nin iknaları da etkili oldu.¹⁹⁸ Kale savunucuları bu durum karşısında teslim olmak zorunda kaldılar.¹⁹⁹ Onun teslim olmasıyla tam anlamıyla Mâzenderân ve civarından uzaklaştırılamayan Nizârîlere önemli bir darbe vurulduğu açıktır. Nitekim İran Nizârîlerinin bilinen son lideri olan Hürşah'ın Moğolların eline geçmesiyle bölgedeki Nizârî hâkimiyeti neredeyse sonlandı. Ancak Lamasar ve Girdkûh kaleleri daha sonra ele geçirildi. Hürşah, teslim olduktan sonra civardaki kalelere elçiler yollayarak kırk kadar kalenin yıkılması emrini verdi. Onun emrine sadece Alamut ve Lamasar kalesi yöneticileri uymadılar ve Hülagu'dan bir müddet müsaade istediler.²⁰⁰

¹⁹⁸ Reşidüddin, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 24; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 155; Rene Grousset, *İmparatori Sohrânverdân*, (çev. Abdü'l-Hüseyn Meykede), İntişarat-ı Ulum-u Ferhengi, (trhs), s. 576; Farhad Daftary, *Muhaliğ İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, s. 453-454. Hülagu, Hürşah'ı oldukça iyi bir şekilde karşılamış ve akabinde onu Kuhistan, Rudbar ve Kumis'teki İsmailî kalelerinin teslimini gerçekleştirmek üzere Sadreddin Gileki ile beraber yollamıştır. Zikredilen bu yerlerdeki kale sayısı yüz civarındadır. Bu kaleler zahire ve silahlarıyla beraber teslim alınmıştır. Hürşah'ın bütün maiyeti Meymundiz kalesinden indirilmiştir. Büyük miktarda hazine, defineler ve değerli eşyalar Hülagu'ya teslim edilmiştir. (Reşidüddin, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 25.)

¹⁹⁹ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 29.

²⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 156; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevarih: İsmailîyan*, s. 187.

Öte yandan Nizârîlerle mücadeleye devam eden Hülâgu, Alamut kuşatmasını komutanlarından Belegay'a devrettikten sonra kendisi Lamasar'a doğru yola koyuldu. Lamasar kalesi kuşatması uzun sürdüğünden, kuşatmayı Teyir Buka komutasına veren Hülâgu buradan da ayrıldı. Lamasar kalesi savunucuları, Moğol kuşatmasına bir yıl dayanabildi. Kalede yaşanan kolera salgını büyük bir Nizârî topluluğunun ölmesiyle sonuçlanınca kale sakinleri teslim olmak zorunda kaldı.²⁰¹

Hürşah, bir süre sonra Moğol Kaanı Möngke'nin huzuruna gönderildi. Yolculuk esnasında hâlâ teslim olmayan Girdkûh kalesi yöneticisine teslim olmasını emreden Hürşah, öte yandan gizli olarak kaleden ayrılmamalarını da belirtmekteydi.²⁰²

Moğol komutanı Ketboğa beş bin kişiyle Girdkûh kalesini kuşattı. Kuşatma kuleleri ve gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra kuşatmanın liderliğini subaylarından Börü'ye devretti. Kuşatma kalenin sarp bir konumda olması dolayısıyla giderek uzuyordu. Aynı yılın Aralık ayında Nizârîler ani bir saldırıyla Börü ve yüzlerce Moğol askerini öldürdü. Ancak Moğollar kuşatmaya devam ettiler. Bu olaydan altı ay sonra kale savunucularını oldukça zor durumda bırakan kolera salgını gerçekleşti. Girdkûh kalesi tam düşecekken Alamut'tan gelen destek kuvvetleriyle Nizârîlerin durumu düzeldi. Girdkûh kalesi bu kuşatmadan tam on yedi yıl sonra 1270'de savunucularının sırtlarına giyecekleri elbiseleri bile kalmadığında teslim oldu. Bu açıdan Girdkûh uzun süreli kuşatmalara dayanıp kendi kaynaklarını kullanabilen önemli bir Nizârî kalesiydi.²⁰³ Mâzenderân'da Sarp kayalıklara kurulu olan Nizârî kaleleri bir taraftan savunucularına avantaj sağlarken, diğer taraftan Alamut kalesi tarzında kendi kendine uzun süreli kuşatmalara yetecek kapasitedeydi. Bu özellikleriyle Nizârî kaleleri Mâzenderân'ın güney kısmını kontrol altında tutuyordu. Zaman zaman Mâzenderân'ın iç bölgelerine de nüfûz eden Nizârîler, aynı zamanda bölgedeki iç anlaşmazlıklardan dolayı sığınılacak önemli bir merkez konumundaydı.

Nizârîler, Hülâgu komutasındaki Moğol orduları tarafından 1256'da ortadan kaldırıldıysa da tamamen yok edilemediler. Hayatta kalanlar Afganistan, İran'ın doğu

²⁰¹ Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih: İsmailîyan*, s. 187-188.

²⁰² Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. III, s. 160; Hülâgu'nun Hürşah'a eman vererek himayesi altına alması ele geçirilemeyen Suriye bölgesindeki İsmailî kalelerinin bu sayede teslimini sağlamak içindi. Bir süre yanında alıkoyduktan sonra büyük Kaan Möngke'nin huzuruna yolladı. Möngke'den gelen emir üzerine Hürşah ve bütün İsmailî bakiyeleri ortadan kaldırıldı. Asker toplamak bahanesiyle bir araya getirilen on iki bin İsmailî öldürüldü. Yüz yetmiş yedi yıl süren İsmailî hükümlanlığı böylece son buldu. (Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 26.)

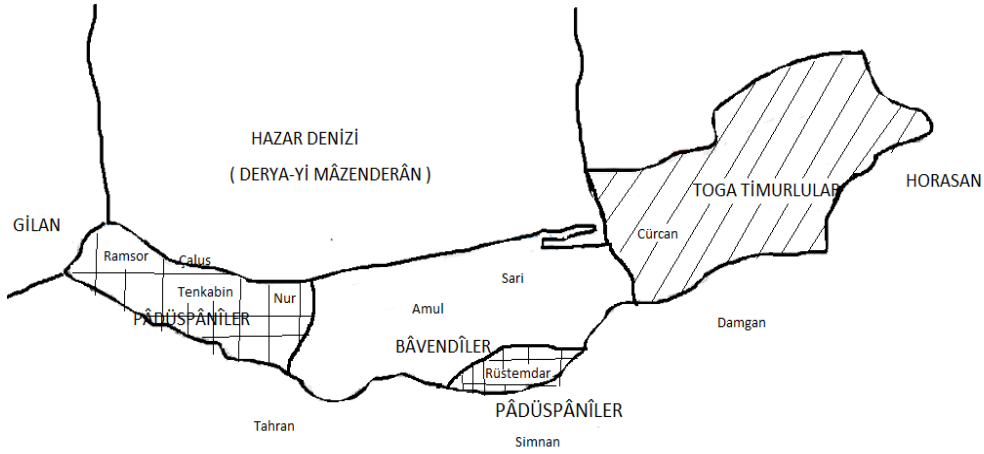
²⁰³ Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, s. 450-457.

toprakları ve Orta Asya'da Farsça konuşulan yerlerde yaşamlarına devam ettiler. Mâzenderân'ın batısında, Rudbar'da bulunan Nizârîler, bulundukları bölgeyi terk etmek yerine Moğol takibatından korunmak için gizli saklı bir hayatı tercih ettiler. Buna karşılık Mâzenderân'da ortaya çıktığı dönemden beri etkili olmaya çalışan ve zaman zaman bölgenin iç kısımlarına doğru nüfuz eden Nizârî fikriyatı ihtilalci karakterini Serbedârîler aracılığıyla bölgede devam ettirebildi.²⁰⁴

2. PÂDÜSPÂNÎLER

Rûyan'da 60/660-1006/1597 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Pâdüşpânîler zaman zaman hâkimiyet sahalarını Mâzenderân bölgesi dâhilinde olmak üzere genişletmişlerdir.²⁰⁵ Bu hanedan ile ilgili bilgiler kısıtlı ve kaynaklarda tekrardan ibaret olup Pâdüşpânîlerin Bâvendîler, İlhanlılar ve Maraşîler ile ilişkileri çalışmamızın muhtelif yerlerinde ele alındığından mükerrerlik olmaması adına bu başlıkta bahsi geçmeyen noktalara temas edilecektir.

Bu hanedanın soyu Sâsânîlere kadar dayanmaktadır. Pâdüşpânîlerin ilk merkezi Rûyan iken daha sonra Rüstemdâr'da hüküm sürmeye başlamışlardır.²⁰⁶ Bu hanedanın Rûyan ve Rüstemdâr'dan başka Nûr ve Kucur'da da hüküm sürdüğü bilinmektedir.²⁰⁷

Harita 5: Mâzenderân'da Pâdüşpânî hanedanının hüküm sürdüğü Ruyan ve Rüstemdâr bölgesinin görünümü.

²⁰⁴ Zahide Ay, *Alamut Sonrası Nizârî İsmaililiği (13-15. yüzyıllar)*, Özsöz Yayınları, İstanbul 2012, s. 57-93.

²⁰⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 615.

²⁰⁶ Abbas Zeryab, "Mûlahızat-ı Derbare-i Silsile-i Badüşpaniyan-ı Tabarestan", *Tahkikat-ı İslamî*, S. II, 1365, s. 79-80.

²⁰⁷ H.L. Robino, "Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman", (çev. Emir Hanî Bakır), *Danışgah-ı Edebiyat-ı Ulum-i İnsani*, S. LXII, 1341, s. 361.

Pâdüşpânî hanedanı mensupları başlangıçta İspehbud unvanını kullanırken daha sonra İstendar ve en sonunda melik unvanını kullanmışlardır. Hanedanın ilk hükümdarı Padüşpan b. Gil Gavbar b. Firûz b. Nersi b. Camasb b. Pirûz Sâsânî'dir.²⁰⁸ Hanedanın ilk liderinin şeceresinin Sâsanîlere dayandığını görmekteyiz. Bâvendîlerde olduğu gibi bu hanedanın da Sâsânî bakiyesi olduğunu, Sâsânî idarî yapısını, kültürel hayatını ve zihin kodlarını taşıdığını ifade edebiliriz.

Moğol istilasını vuku bulduğu sırada İstendar Bisûtun'un oğlu Namâver Fahrüddeve, Pâdüşpânîlerin hükümdarıydı. Babasının hükümdarlığı döneminde halka karşı baskıcı yönetim anlayışı, Pâdüşpânî ülkesinde huzursuz bir ortamın vukua gelmesine neden oldu. Halkın bu duruma isyan halinden olması dolayısıyla Mâzenderân bölgesinin Pâdüşpânî sahasında fiilî bir otoritesi bulunmamaktaydı. Böyle bir ortamda Alâaddin Muhammed Harezmşah, Pâdüşpânî yönetimini ele geçirdi. Bununla birlikte Fahrüddeve, Harezm'de bir yıl kadar ikamet etti. 626/1229 yılında birkaç bin askerle beraber Rûyan'a gelerek tekrar Pâdüşpânî tahtına oturdu. Çok geçmeden Harezmşahlıların saltanatı Moğollar tarafından yıkılınca Harezmşah şehzadelerinden biri bir süre Pâdüşpânî liderinin yanında kaldı. Bu sırada şehzade kendi kız kardeşini onunla evlendirdi.²⁰⁹ Pâdüşpânîlerin Moğol istilasını sonrası Harezmşahlılar ile siyasî evlilikler yoluyla bağ kurmaya çalışması, Moğol istilasına karşı bir ittifak arayışı olarak kabul edilebilir. Moğolların bölgeye gelmesinden önce Harezmşahlıların kısa süreli idaresi altında yaşayan Pâdüşpânîler, istila sonrası yine bir yıl kadar süren bir Harezmşahlı idaresi ve fetret dönemi yaşadı. Buna göre Pâdüşpânîler'in Harezmşahlıları Moğollara tercih ettiklerini belirtebiliriz.

Zahirüddin Maraşî, Moğol istilasının yaşandığı sırada Pâdüşpânîlerin liderini Şerefüddeve Bisûtun b. Zerrin Kemer olarak zikretmektedir.²¹⁰ Robino'ya göre Şerefüddeve Bisûtun b. Zerrin Kemer'den sonra tahta geçen hükümdar, Namâver Fahrüddeve'dir. 620/1223-640/1242 yılları arasında Pâdüşpânîlerin liderliğini yapmıştır. İsmailîlerin saldırısı sonucu Celalüddeve Mengüberti'ye sığınan Fahrüddeve bir süre burada kalmıştır. Dolaylı olarak Celalüddeve Mangüberti bu süre zarfında Pâdüşpânîlerin topraklarında hâkimiyet kurmuştur. Bu süre çok kısa olup

²⁰⁸ H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 362.

²⁰⁹ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 615.

²¹⁰ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 79-80/146; H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 371.

Celalüddevle Mangüberti'nin Mâzenderân'da Pâdüşpânî toprakları üzerindeki hâkimiyeti 646/1248 yılında gerçekleşmiştir. Pâdüşpânîler açısından kısa süren fetret dönemi Fahrüddeve'nin Rûyan'a geri dönerek idareyi uhdesine almasıyla son bulmuştur.²¹¹ Şerefüddeve Bisûtun ile Namâver Fahrüddeve'nin tahta çıkış tarihleri ard arda olup²¹² Moğol istilasının yaşandığı döneme denk gelmektedir. Müellifler arasındaki bu ihtilafın nedeni, iki hükümdarın taht değişikliğinin istilanın vukua geldiği zaman zarfında yaşanmış olmasıyla izah edilebilir. Fahrüddeve Namâver'den sonra Hüsamüddeve Erdeşir b. Namâver tahta geçmiştir. Maraşî'nin ifade ettiğine göre, Rûyan'da bulunan Kedir (کدير) mescidinde onun ismi minbere nakşedilmiştir.²¹³ Mescid minberine hükümdarın adının nakşedilmesi hükümdarlık alameti olarak değerlendirilebilir.

Hüsamüddeve Erdeşir b. Namâver'den sonra kardeşi Fahrüddeve Şehrâgim b. Namâver tahta geçti. Rûyan'da 640/1242-670/1272 yılları arasında hüküm süren Şehrâgim, Şah Gazi unvanıyla Pâdüşpânîlerin en bilinen hükümdarıdır. Aynı zamanda Bâvendîlerin Kınhariyye koluna en parlak zamanını yaşatan Tacüddeve Yezdigerd ile de çağdaştır. 670/1272'de Moğollara teslim olan Şehrâgim, 701/1301'de vefat etti. Fahrüddeve Şehrâgim b. Namâver'den sonra sırayla Şah Keyhüsrev b. Şehrâgim, Şemsü'l-Mülük Muhammed b. Keyhüsrev, Nasirüddin Şehriyar b. Şah Keyhüsrev tahta geçtiler.²¹⁴

Nasirüddin Şehriyar b. Şah Keyhüsrev'in hükümdarlığı döneminde Kellarustak şehri zirve dönemini yaşamış ve büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde Pâdüşpânî toprakları Mâzenderân'ın batısına doğru bir miktar genişletildi. Bâvendî lider Rüknüddeve Şah Keyhüsrev'in Moğolların hücumuna maruz kaldığı zaman ona yardım eden Nasirüddin Şehriyar, Bâvendîler ile güç birliği yaparak Moğollara karşı Mâzenderân'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalıştı. İlhanlı hükümdarı Olcaytu döneminde Mâzenderân'a gönderilen Emir Memun ve onun oğlu Kutluğşah'ın taarruzlarına karşı başarılı bir müdafaa gösteren Pâdüşpânî lideri, iktidarının sekizinci

²¹¹ H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 372.

²¹² Bosworth'un Pâdüşpânîler ile ilgili verdiği soy kütüğü ve hükümdarların tahta çıkış tarihleri listesinde 610/1213-620/1223 yılları arası Pâdüşpânî tahtında Bîsütûn b. Zerrin Kemer'in olduğu, ondan sonra tahta geçen ise Nâmâver b. Bîsütûn Fahrüddeve olduğu kayıtlıdır. (Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 275.)

²¹³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 148; H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 373.

²¹⁴ H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 374-375.

yılında kardeşi Tacüddeve Ziyar ile taht kavgasına tutuştu ve nihayetinde Tacüddeve'nin oğlu İskender tarafından 725/1320'de öldürüldü. Kardeşini öldürterek tahtı ele geçiren Tacüddeve Ziyar b. Şah Keyhüsrev'in saltanat süresi on yıldır.²¹⁵

Maraşîlerin Pâdüşpânî topraklarında idareyi uhdelerine almalarına kadar geçen süreçte İskender b. Ziyar Celalüddeve, Şah Gazi b. Ziyar Fahrüddeve ve Kubad b. Şah Gazi Adüddeve sırayla Pâdüşpânî tahtına geçtiler.²¹⁶

İskender b. Ziyar Celalüddeve, yirmi yedi yıl tahtta kalarak Rûyan'dan başka Rüstemdâr'da da hüküm sürdü. Bununla beraber Kazvin'den Simnan'a kadar dağlık kesimlerin tamamını ele geçiren İskender b. Ziyar Celalüddeve, Bâvendî lideri Fahrüddeve Hasan'ın çocuklarını himayesi altına aldı. Ondan sonra tahta geçen Şah Gazi b. Ziyar Fahrüddeve, yirmi beş yıl hüküm sürdü. Maraşîler onun döneminde Mâzenderân'da etkinliklerini arttırdılar. Oğlu Kubad b. Şah Gazi Adüddeve döneminde de Maraşîlerle mücadeleye devam edildi ve O, Maraşî liderlerinden Seyyid Fahrüddin tarafından öldürüldü.²¹⁷ Timur'un Mâzenderân'a girdiği yıl olan 1392 yılı ile aşağı yukarı aynı yıllarda iktidarda bulunan Kubad b. Şah Gazi Adüddeve, bu sebeple bu zaman diliminin ve çalışmamızın zaman aralığının son hükümdarıdır. Pâdüşpânîler bununla beraber 1006/1597 yılına kadar Mâzenderân'da varlıklarını devam ettirdiler.

3. CÜRCAN'DA (DOĞU MÂZENDERÂN) TOGA TİMUR'UN HÂKİMİYETİ

1305 yılında Olcaytu'nun himayesine giren ve Kıpçak hanı Özbek'in şikâyeti üzerine 1315'te idam edilen Bahadır Bey'in oğlu olan Toga Timur, Ebu Said Han'ın ölümünden sonra İlhanlı hanlığına çıkmış önemli bir tarihî şahsiyettir.²¹⁸ Aynı zamanda Toga Timur, Cengiz Han'ın kardeşlerinden birinin torunun çocuğudur.²¹⁹

İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said'in ölümüyle İran Moğollarının süratle dağılma sürecine girmesine ek olarak Ebu Said'in erkek evladının olmaması yaşanan karmaşayı iyice derinleştirdi. Hülagü'nün oğlu Mengü Timur'un torunlarından olan Muhammed Han kısa süreliğine İlhanlı tahtına geçtiyse de Anadolu'daki Moğol

²¹⁵ H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 375.

²¹⁶ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 275.

²¹⁷ H.L. Robino, *Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman*, s. 378-380.

²¹⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 146.

²¹⁹ Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 570.

emirleri İlhanlı tahtına talip olduğundan merkezde bulunan Moğol emirleri ile Anadolu'daki Moğol emiri Emir Şeyh Hasan İlkanî arasında husumet baş gösterdi. Şeyh Hasan'a karşı Moğol emirleri tarafından oluşturulan ittifaka diğer bir Moğol şehzadesi olan ve Mâzenderân'da ikamet eden Toga Timur'da katıldı. İlhanlıların yaşadığı bu buhranda Toga Timur Horasan, Kumis ve Cürcan'da İlhanlıları temsilen hüküm sürmeye başladı. Toga Timurlu hanedanı kurucusu olarak Mâzenderân'ın bir kısmı onun idaresine geçmiş oldu.²²⁰

Toga Timur'un idaresine geçen Mâzenderân'ın doğu toprakları, idarî açıdan Horasan'a bağlıydı. Ebu Said Bahadır Han, İlhanlı tahtına geçtikten sonra hâkimiyeti altında bulunan yerleri hanedan mensuplarına taksim etmişti. Bunlardan biri olan Toga Timur, şahsına bağlı askeri bir kuvvete de sahipti. Böylece özerk bir yapıya sahip olan Toga Timur, Mâzenderân'ın doğu kesiminde merkezi idareye vergi vermek suretiyle hâkimiyet sürüyordu. Bu sebeple Ebu Said'in ölümünden sonra Toga Timur, Moğolların varisi olduğu iddiasıyla İlhanlı tahtında söz sahibi olduğunu ileri sürdü.²²¹

738/1338'de Mâzenderân'ın bir kısmında İlhanlı hâkimiyetinin devam ettiğini ancak daha az çaplı bir gücün ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Grousset, Toga Timur'un Bistam'ı da içine alan topraklara yerleştiğini ve böylece Mâzenderân'a kadar hâkimiyet kurduğu belirtir.²²² Toga Timur, hükümdarlığı döneminde Âmul'de kendi adına sikke kesmiştir. Aynı zamanda Minorsky onu İlhanlılardan bağımsız olarak Toga Timurlu hükümdarı olarak kabul eder.²²³

754/1353 yılında Serbedârî hükümdarı Hâce Yahya Karabi'yi hizmetine çağırarak ondan bağlılık beyanı isteyen Toga Timur'un bu talebi olumsuz karşılık buldu. Toga Timur bu ilk girişimden sonra birkaç kez daha Hâce Yahya'ya aynı çağırışı yineledi ve nihayet Serbedârîlerden olumlu yanıt aldı. Ancak Hâce Yahya önderliğinde Serbedârîlerin asıl amacı Toga Timur'u öldürmektir. Bu bağlamda maiyetindeki altı yüz süvariyle Cürcan'dan yola koyulan Hâce Yahya, huzura çıktığında sözde itaatini bildirerek planı devreye soktu. Serbedârîler, Toga Timur'un ordusuna saldırmak üzere

²²⁰ Hafız Ebru, *Penç Risale-i Tarihi*, (tsh. Felix Tauer), Neşriyat-ı Ferhengistan-ı Ulum-u Çekoslovakı, Prag 1958, s. 5-6; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 146-147; Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Gelişmeler", *Türkler*, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 381.

²²¹ Hüseyin Muradî Neseb, "Devlet-i Sebedarân ve Tehvilat-ı Siyasî, İctimai ve Ferhengi der Kurun-u Heştom", *Tarih-i der Ayine-i Pejuheş*, S. IV, 1382, s. 144.

²²² Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (çev. Halil İnalcık), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 389.

²²³ V. Minorsky, "Toga Timur", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XII/I, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 480-481.

hazır beklerken uygun ortamın oluşması üzerine harekete geçtiler. Toga Timur'un kuvvetleri yenilgiye uğradı. Serbedârî suikastçısı Hafız Şoğanî, Toga Timur'un kafasına balta ile vurarak onu öldürdü. Böylece Mâzenderân, Cürcan ve Horasan'daki son Moğol bakiyesi Toga Timurlu saltanatı zayıfladı. Hâce Yahya elde ettiği bu zaferden sonra Mâzenderân'ın zaptıyla ilgilendi.²²⁴ 754/1353'de gerçekleşen bu olayla 1338'den beri Doğu Mâzenderân'da süre gelen Toga Timurlu hâkimiyeti böylece son buldu.

Matlaü's-Sadeyn'de Toga Timur'un suikast sonucu öldüğü belirtilmişse de Abdurrafi Hakikat'ın eserinde daha sonra öldüğü belirtilmiştir. Buna göre Serbedârîler, Toga Timur'un ordusunu bozguna uğrattınca Toga Timur'un Hazar Denizi kıyısında bir yere kaçtığı ve böylece Esterabâd'ın Serbedârîlerin ikinci merkezi olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber Serbedârîler Mâzenderân, Gilan ve Cürcan Şîileriyle de irtibat merkezi kurulmayı başardı. Toga Timur ise bu bozgunundan sonra Bistam'ı kendine merkez edindi.²²⁵

4. BAVENDİLER SONRASI MÂZENDERÂN'IN SİYASİ DURUMU

Bâvendîler sonrası Mâzenderân'da Çulabîler, Celalîler ve Maraşîler etkin oldular. Kiya Efrasiyab öncülüğünde Çulabîler bölgede on yıl süreyle hâkimiyet kurmayı başarırken, Kiya Ahmed Celal öncülüğündeki Celalîler ise ikincil konumdan öteye geçemediler. Maraşîler 1359'dan sonra Timur'un bölgeye gelişine kadar (1392) etkin bir şekilde hem bölgede hem de bölge sınırları dışında faaliyet gösterdiler. 1392'den sonra sürgün yaşadıkları için Mâzenderân'da bir süre etkin olamayan Maraşîler, daha sonra bölgeye gelseler de iç çatışmalardan dolayı pek fazla varlık gösteremediler. Kısacası bu üç hanedan 1349-1392 yılları arasında Mâzenderân'ın siyasî hayatında etkinliği bulunan yerel hanedanlar olarak göze çarpar.

4.1. Mâzenderân'da Çulabî Hâkimiyeti

Son Bâvendî hükümdarı Fahrüddeve Hasan'ın Kiya Efrasiyab tarafından öldürülmesinden sonra Bâvendî topraklarına Çulabîler hâkim oldular. Kiya Efrasiyab'ın daha önce belirttiğimiz üzere Fahrüddeve Hasan ile akrabalık ilişkisinin bulunmasıyla Mâzenderân'da söz sahibi haline gelen Çulabîler, şimdi bölgenin yönetimini

²²⁴ Kemalüddin Abdürrezzak Semerkandî, *Matlaü's-Sadeyn*, (tsh. Abdü'l-Hüseyin Nevaî), c. I, *Pejuheşgah-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaat-ı Ferhengî*, Tahran 1383, s. 281-282; Hafız Ebru, *Penç Risale-i Tarihî*, s. 7; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 203-204.

²²⁵ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 188.

üstleniyorlardı. Bununla birlikte Kiya Efrasiyab ise Larican şehrinin yönetimini üstleniyordu.²²⁶

İslam müverrihleri bu hanedanı Şulab veya Şulabe olarak isimlendirirken, yerel müverrihler her iki tabiri de kullanmayı tercih etmektedirler.²²⁷

Kiya Efrasiyab, Fahrüddeve Hasan'ın katlinden sonra Mâzenderân idaresini aleyhine oluşan muhalefetler ve zorluklar içerisinde devraldı. Onun en mühim problemlerinden biri Kiya Celal'in isyanıydı. Firuzkûh hâkimi olan Kiya Celal, Mâzenderân'ın hemen her yerinde cesareti ve cömertliğiyle biliniyordu. Zorda olanlara yardım etmekle beraber Fahrüddeve Hasan'a son derece sadık idi. Kiya Efrasiyab'ın Fahrüddeve Hasan'ı öldürmesine tepkili olan ve bu durumu kabul etmeyen Kiya Celal, Efrasiyab'a karşı tavır aldı ve harekete geçti. Aynı zamanda Efrasiyab'ın Mâzenderân hâkimiyetinin de tanımadığını bildiren Kiya Celal'in tepkisi iki güç arasında savaş yapılmasına kadar vardı. Efrasiyab çoğunluğu süvarilerden oluşan bir orduyla Vime şehrine geldi. İki ordu arasında vuku bulan savaşı kaybeden Kiya Celal, Firuzkûh kalesine sığınmak zorunda kaldı.²²⁸ Efrasiyab, böylece hâkimiyetini tanımayan bir asiye saf dışı bırakmış oluyordu.

Kiya Celal'den başka Mâzenderân'da Efrasiyab'ın otoritesini tanımayan başka yerel hanedan reisleri de bulunmaktaydı. Demavend hâkimi Poladkaba (پولادقبا) bunlardan biri olup Doğu Mâzenderân hâkimi Emir Veli adına şehrin idaresini üstlenmekteydi. Sevadkuh vilayetinde hüküm süren Melik Fahrüddeve tarafından görevlendirilmiş olan Kiya İskender Siyavuş da bir başka muhalif lider idi. Bunların dışında en tehlikelisi hem Kiya Efrasiyab ile hem de Fahrüddeve Bâvendî ile sıhriyet bağıyla akrabalık münasebeti bulunan Larican hâkimi Kiya Hasan idi.²²⁹

Larican'da hüküm süren Kiya Hasan, Kiya Efrasiyab'a bir mektup göndererek Melik Fahrüddeve'yi öldürmekle şeriat sınırlarını aştığını özellikle belirtti. Aynı zamanda çeşitli eğlenceler ve hükümdarlık vasfından uzak işler ile uğraşarak cürüm içerisinde olduğunu söyledi. Buna göre kendisinin ve diğer vilayetlerdeki emirlerin şer'an ve örfen onu takip etmelerinin caiz olmadığını derhal tövbe ederek şeriata geri dönmesini ifade etti. Buna karşılık Efrasiyab, siyasî manevra yaparak Seyyidlere intisab

²²⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 564.

²²⁷ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 564.

²²⁸ Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 123.

²²⁹ Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 123-124.

etmekle güçlenmeyi, hedefine ulaşmak için adeta bir basamak olarak Seyyidlerin nüfûzundan istifade etmeyi gaye edindi. Böylece Efrasiyab, emirlerin ortaya çıkardığı sorunların bu yolla çözüleceğini hesap etmekteydi. Efrasiyab bu sebeplerle uzlet içinde Dabu'da hayatını devam ettiren Seyyid Kıvamüddin'in huzuruna vararak "*timsah gözyaşları dökmek*" suretiyle tövbe etti ve ona mürid oldu.²³⁰ Açıkça görüldüğü gibi Mâzenderân'da Efrasiyab'a emirlerin itaat etmeme sebebi meşru otoritenin gasp edilmesidir. Bu olayda görüldüğü gibi Mâzenderân'da meşru otoritenin odağında din bulunmakta ve şariat bu hususta belirleyici rol oynamaktadır. Efrasiyab da bu durumun farkında olarak Kıvamüddin'e intisap etmiştir.

Molla Şeyh Ali Gilanî, Kiya Hasan'ın mektup göndermediğini bizzat Âmul'e gelerek onu ileri gelenlerin önünde düştüğü bu durumdan dolayı ayıpladığını belirtir.²³¹ Bütün örnekler, Mâzenderân bölgesinde meşru otoritenin dinî referanslardan neşet ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Efrasiyab'ın Kıvamüddin'e bağlanmasından sonra bu intisabın umuma duyurulması ve geleneklerin yerine getirilmesi amacıyla bir merasimin tertip edildiğini görüyoruz. Bu merasimde adet olduğu üzere Efrasiyab'ın başında yer alan Kelalek adı verilen uzun saç tutamı bizzat Seyyid Kıvamüddin tarafından tıraş edildi. Aynı zamanda Efrasiyab derviş külâhı adı verilen bir çeşit serpuşu başına takmak suretiyle müridliğe kabul edildi. Böylece Mâzenderân halkının olaya şahitlik etmesi ve Kıvamüddin'in Dabu'daki ziyaretgâhına gitmekle mürid olma merasimi neticelendi. Bu durum Mâzenderânlıların Seyyid'i asıl lider olarak benimsemelerine neden olmakla beraber Kıvamüddin'e tövbe etmek ve bağlanmak suretiyle gelenlerin hatırı sayılır derecede artmasını sağladı.²³² Bu olayla Seyyid Kıvamüddin'in şahsında Seyyidlerin bölgedeki şöhreti arttı. Aynı zamanda Mâzenderân halkının desteğinin alınmasıyla diğer bölge emirlerine karşı bir güç unsuru oluşturuldu. Mâzenderân'daki otoritesi ve meşruluğu tartışma konusu olan Efrasiyab, bu hamle ile gücünü ve otoritesini lehine sağlamlaştırmaya çalışırken, diğer taraftan Seyyidlerin gücünün artmasına mani olamadı. Bu bağlamda Efrasiyab'ın, uyguladığı stratejinin kurbanı olduğunu belirtebiliriz. Mâzenderânlıların Kıvamüddin'in şahsında Seyyidlere gösterdiği bu

²³⁰ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 338; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 124.

²³¹ Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 52.

²³² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 175; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 125.

teveccühün bölgenin dinî karakteriyle birinci derecede ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Ağırlıklı olarak Şia inancına sahip olan bölgenin, Seyyidlere alaka ve bağlılık göstermesi bu bağlamda doğal bir durum olarak değerlendirilmelidir.

et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin'de Kiya Efrasiyab'ın Kıvamüddin'in müridi olduktan sonra Kiya Celal'i de Seyyid'e intisab etmek üzere davet ettiği ancak Kiya Celal'in, bu teklifi kabul etmeyerek Rüstemdâr tarafına kaçtığı belirtilmektedir. Bununla beraber bu iki hanedanın arasını düzelten hükümdarın Rüstemdâr meliki İskender olduğu kayıtlıdır.²³³ Maraşî ise olayı Celalîlerin Rüstemdâr'a rücû etmesi şeklinde değerlendirir. Bundan başka Celalüddeve İskender'in Mâzenderân'da oldukça büyük bir güce sahip olduğunu ve bundan dolayı iki hanedan mensubunun barış yaptığını ilave eder.²³⁴

Efrasiyab'ın Kıvamüddin'e intisabından sonra ona itaat etmeyen emirler ihtiyatlı davranmaya başladılar. Zira arkasına aldığı güçten çekiniyorlardı. Bununla beraber Efrasiyab'ın tövbe ederek Kıvamüddin'e intisabı haliyle hükümdarlık yaşantısının değişmesine neden oldu. Günlük yaşantısı, giyim-kuşamı tamamen değişen Efrasiyab, meclislerde şarap tüketimini yasakladı. Değerli mücevherler ve çeşitli hükümdarlık elbiseleri yerine bir çeşit derviş elbisesi olan Rast-ı Poştak (راست پشتق) giymeye başladı. Hükümdarlık serpuşu yerine derviş takkesi giyen Efrasiyab aynı zamanda koruma veya muhafız bulunduramıyordu. Bu hayat tarzı bir hükümdar olarak onun yaşamını oldukça zorlaştırmaktaydı.²³⁵ Bir hükümdarın hükümdarlık vasfına uygun donanımdan uzak olması kuvvetle muhtemel, yönetiminde olan halkın ve emirlerin onu bir süre sonra gerçek güç veya otorite olarak görmemelerine neden olacaktır. Efrasiyab'ın bu tarz bir yaşam içine girmesi onun hesapladığı gibi gücünü arttırmak yerine sıradanlaştırmıştır. Zira her dervişin icra ettiği gibi yaşantı süren Efrasiyab'ın törpülenen hükümdarlık vasıflarının yönetim becerisi anlamında zarar gördüğünü ve bu hayat tarzının onu yıldırıldığını Kıvamüddin'e intisabından sonra yaşanan gelişmelerden anlamak mümkündür.

Onun Seyyidlerden rahatsızlık duyduğunu ve Kıvamüddin'e intisabından pişmanlık içerisinde olduğunu ortaya koyan duruma verilecek şu örnek dikkate sayandır. Pirinç hasadının yapıldığı sezonda dervişler Efrasiyab'ın kendisine ait Pirinç

²³³ Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 173.

²³⁴ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 121.

²³⁵ Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 125-126.

tarlasından bir miktar ürün almaya gitmiş, hiçbir bedel ödemeksizin Pirinç almışlardır. Dervişler ziraatle iştigal etmedikleri gibi bundan önce birkaç defa yine Efrasiyab'dan bu şekilde pirinç talep etmişlerdi. Kiya Efrasiyab onlara birkaç kez pirinç verdiğini söylemesine rağmen, mevcut durumunu bozmamak için istedikleri miktarda pirinç olanlara vererek bir çatışma ortamından uzak kalmaya çalıştı.²³⁶ Bu olaydan anlaşılacağı gibi dervişler ekonomik hayata bir katkı sağlamadıkları gibi bölgede elde ettikleri itibar ve saygınlık üzerinden geçimlerini sağlamaktaydılar. Kiya Efrasiyab'ın da bu durum karşısında rahatsız olduğu aşikârdır. Bu durum bir süre sonra onun Seyyidlere karşı bir politika geliştirmesine neden oldu. Pirinç örneğinden hareketle dervişlerin bu tutumunun başka ziraî veya iktisadî metaları kapsayacak olması uzak bir ihtimal değildir. Zira sûfî yaşayış biçimi üretmeden talep etme metoduna bağlıdır.

Hondmir *Tarih-i Habibü's-Siyer*'inde dervişlerin, Efrasiyab'ın evine onu kendi silsilelerinden saydıkları için rahatça girip çıktıklarını ve yemek yiyebildiklerini ayrıca ondan tatlı dille ihtiyaçlarını temin edebildiklerini belirtir. Hatta dervişler, ona ait elbiseleri dahi isteyerek onun bir padişah olduğunu ve bu tür şeylere ihtiyacı olmadığını söylerlerdi.²³⁷ Bir hükümdar portresinden uzak, onu rahatsız edici bir tarzda davrandığını gördüğümüz dervişler, bu tavırlarıyla şüphesiz Kiya Efrasiyab'ın onlara karşı hasmane düşüncelere kapılmasına neden oldular. Bu bağlamda Seyyidlerin ve dervişlerin nezdinde hükümdarlık vasfı ve ağırlığı taşımayan Efrasiyab'ın gücünü Seyyidlerle paylaşmaktan oldukça rahatsız olduğunu ifade etmek mümkündür.

Efrasiyab dönemindeki bir diğer önemli gelişme Rüstemdâr meliki ile savaşılmaması meselesidir. Fahrüddeve Hasan öldüğünde çocukları küçük ve savunmasız oldukları için Mâzenderân'da duramayarak Rüstemdâr meliki Celalüddeve İskender'in yanına sığındılar. Fahrüddeve'nin Şerefü'l-Mülük, Şah Gazi, Şemsü'l-Mülük ve hepsinin en büyüğü olan Melik Kavus isminde dört erkek çocuğu bulunuyordu. Rüstemdâr meliki İskender, Fahrüddeve'nin çocuklarına şefkat ve merhamet ile yaklaşarak onları himaye etti. Gençlik çağına gelinceye kadar onların eğitimleriyle bizzat ilgilenen İskender, Hasan'ın oğullarına oldukça fazla yakınlık gösterdi. Bu süreçte bağımsız bir şekilde Âmul'de hüküm süren Çulabîlere karşı bilenen bu kardeşler, babalarının topraklarına yeniden hâkim olup hükümdarlığı arzuluyorlardı.

²³⁶ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 175; Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 126; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 257.

²³⁷ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 339.

Onların bu isteğinin gerçekleşmesinde İskender'in birinci derece etkili olduğunu belirtmek gerekir ki, İskender bu amaca hizmet eden bir anlayışta onları yetiştiriyordu. Tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra büyük bir orduyla Çulabîler üzerine harekete geçildi. İskender ve Hasan'ın oğulları önce Âmul'e yakın bir yerde Miranadih (میراند) kariyesinde konakladılar. Daha sonra Âmul'e doğru harekete geçtiler. Birbirlerine karşı iyi ilişkiler içinde olmayan Celalîler ve Çulabîler ortak düşman olarak gördükleri İskender'e karşı ittifak kurdular. Bu ittifaka Seyyid Kıvamüddin öncülüğünde Maraşîler de iştirak ettiler. Böylece güçlü sayılabilecek bir ittifaka karşı savaşmak zorunda kalan İskender, savaşın başlarında Kiya Efrasiyab Çulabî'nin Fahrüddeve Hasan'ı öldüren oğlu Muhammed Kiya ve bundan başka birkaç Çulabî hanedanı ileri gelenlerini öldürmesine rağmen yenilgiden kurtulamadı.²³⁸

Bu sorunun çözüme kavuşmasının ardından dikkatini tamamen Seyyidler üzerine yönelten Efrasiyab, bölgede sarsılan otoritesini yeniden tesis etmek için harekete geçti. Bu arada kendisini Padüspânîlere karşı elde edilen zaferin kahramanı olarak görüyordu. Bununla birlikte derviş hayatından yavaş yavaş uzaklaşmaya başlayan Efrasiyab, aynı zamanda domuz etinin tüketildiği sazlı-sözlü eğlence meclisleri düzenlemek suretiyle Mir Kıvamüddin'in destekçilerinin dedikodularına konu olmaya başladı. Bu durum Mir Kıvamüddin ile Kiya Efrasiyab'ı bir çatışma ortamına sürüklemeye yetti. Efrasiyab, Seyyidlere tamamen sırt çevirip onları içtimaî hayattan tecrit etmeye başladı. Bu paralelde Kıvamüddin'in destekçileri bir takım baskılara maruz kalırken bu tecrit politikası ikilinin arasını iyice açtı. Kıvamüddin'in kendi tahtında gözü olduğu düşüncesine iyice kapılan Efrasiyab, Fahrüddeve Hasan'a yaptığı siyasî tuzağın aynısını Kıvamüddin'e yapma yoluna gitti. Efrasiyab gibi Seyyid Kıvamüddin ile bağlantısı bulunmayan Âmul fakihleriyle bir toplantı tertip edip onlardan bu meselenin çözümü için yardım istedi. Fakihler, Mâzenderân halkının Seyyidlere olan bağlılığının mutlak suretle dikkate alınmasını ileri sürdüler. Bu bağlamda onun uygun bir dille divana çağırılarak kendisiyle dinî konularda münazaraya girmeleri tavsiyesinde bulundular. Fakihler bu sayede Kıvamüddin'in iddialarının bidat olduğunu ileri sürecektir ve görüşlerini ispat etmesini isteyerek onu zor durumda bırakacaklardı. Seyyid, görüşlerinin bidat olduğunu kabul etmezse onun hapse atılmasıyla bu tehdidin ortadan kaldırılması mümkün olabilirdi. Ayrıca ona intisab

²³⁸ Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *et-Tedvin fi Ahval-i Cibal-i Şervin*, s. 174-175; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 566.

edenlerin de aynı şekilde hapse atılmasıyla Kıvamüddin'e bağlılığın azaltılması sağlanacaktı.²³⁹ Bu planda açıkça Kıvamüddin'in itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı bu sayede halk nezdinde aslında görüldüğü gibi büyük bir âlim olmadığını ilan etme çabası vardır. Bu plan doğrultusunda Kıvamüddin ve Seyyidlerin Mâzenderân'daki meşruiyeti sorgulanabilir olacak ve Efrasiyab'a bağlılık artacaktı. Kıvamüddin'e intisab ederek siyaseten güç kazanma niyetinde olan Efrasiyab'ın, bu manevrayla da aynı amacı gütmekte olduğunu ifade edebiliriz.

Dönemin fakihlerinin tavsiyesi üzerine Seyyid Kıvamüddin, Efrasiyab'ın huzuruna davet edildi. Bir süre emirin meclisine alınmaksızın bekletildikten sonra fakihlerle münazara yapmak üzere divana alındı. Kıvamüddin ve Âmul fukehası arasında yüksek sesle hararetli bir münazara gerçekleştirildi ve sonuçta daha önce tasarlandığı gibi Kıvamüddin yakalanıp hapse atıldı. Kıvamüddin zindanda iken Kiya Efrasiyab'ın büyük oğlu ve veliahdî Kiya Şerefüddin kulunç hastalığından vefat edince halk bu durumu Kıvamüddin'in kerametine yordu. Netice itibariyle Kıvamüddin'e haksızlık yapıldığı telakkisi halkın ona daha fazla meyl etmesine neden oldu. Dar bir geçitten geçerek Kıvamüddin'e ulaşan halktan bazı kimseler onu zindandan kurtararak Dabu'ya geri dönmesini sağladılar.²⁴⁰ Efrasiyab'ın Mâzenderân'da otoritesini kurmaya ve sağlamlaştırmaya çalışmak için yaptığı bu ikinci girişim de sonuçsuz kaldı. Hatta işlerin kendisi adına daha da içinden çıkılmaz bir hale gelmesine sebep oldu. Seyyidlerin gücünü kırıp güç dengesini kendi lehine çevirme planı tam tersine döndü. Bu planın aslında bölgede kendi hükümdarlığının sonunu getiren adım olduğunu belirtebiliriz.

Kiya Efrasiyab bu olay sonrası Kıvamüddin'i yakalamak istediye de kendisine bir grup silahlı milis gücün karşı koymasıyla geri çekilmek zorunda kaldı.²⁴¹ Basit bir silahlı milis gücüne dahi karşı gelememesi, Mâzenderân'da Efrasiyab'ın otoritesinin iyice zayıfladığını açıkça ortaya koyar. Bu olay, aynı zamanda Seyyid Kıvamüddin'in destekçilerinin ona bağlılığını göstermesi açısından da kayda değerdir.

²³⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 176; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 127; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 566-567; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 15; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 84-85.

²⁴⁰ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 339; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 566-567; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 15; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 258-259; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 85.

²⁴¹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 260.

Hükümdarlığının sonlarına doğru gerçekleşen bu olay sonrası Efrasiyab Kıvamüddin'e intisaptan tamamen vazgeçerek eski yaşantısına geri döndü. Bunun yanı sıra Efrasiyab, Kıvamüddin'in Dabu'ya kaçmasını sağlayan taraftarlarına karşı şiddetli bir politika izlemeye başladı. Entrika siyaseti onun hükümdarlık süresi boyunca uyguladığı bir yöntemdi. Seyyidlere ve dervişlere sert uygulamaları, dinî hassasiyeti olanlara karşı davranışlarının düzensizliği ve şeriata aykırı uygulamaları, onu himaye eden ve kollayan fukehanın dahi ondan uzaklaşmasına neden oldu. Bununla beraber oğlu adına Mâzenderân'da veliahtlık biatı alarak bölgede Çulabî hanedanı hükümdarlığının devamını sağlamak amacıyla olduğunu ifade edebiliriz.²⁴² Efrasiyab bir yandan yaptıklarıyla kendi sonunu hazırlıyor, bir yandan da tüm desteklerini yitirerek adeta kendi kendisini bir yalnızlık içerisine sürüklüyordu. Zaten Mâzenderân'ın idaresini uhdesine aldığı zamandan beri tartışmalı olan otoritesini iyiden iyiye zora sokan Efrasiyab, Seyyidlerin bölgede çok sevilmesi gerçeğinden hareketle dezavantajlı bir konumda yer almaktaydı.

Efrasiyab bir süre sonra endişeye kapılarak Kıvamüddin'le görüşme yapmak üzere onu Âmul'e çağırdı. Kıvamüddin müridleriyle yaptığı toplantı sonrası Efrasiyab'ın bu teklifini geri çevirdi. Bunun üzerine Efrasiyab Kıvamüddin'in üzerine bir grup asker sevk ederek Dabu'ya doğru yola koyuldu. Bu arada Efrasiyab'ın Dabu'ya doğru asker sevkedeceğinin haberi Mâzenderân'da duyulunca Kıvamüddin'in taraftarları derhal ona haber göndererek hazırlık yapmalarını sağladılar. Kıvamüddin'de ona karşılık vermek amacıyla şehirden üç yüz kişilik bir kuvvetle çıktı. Aynı zamanda oğulları ve müridleriyle onları cesaretlendiren bir konuşma yaparak savaşı kazanmaları için morallendirdi. Kaynaklarda yaşlı bir kadının pamuk tarlasında cereyan ettiği belirtilen bu savaşta, Kıvamüddin'in müridleri yerli dilde *Perçin* adı verilen ağaç dallarından oluşan bir sur inşa ederek savaş düzeni aldılar. Tuzak kurmak amacıyla tertip edilen bu düzeneğin içi su ile doldurularak toprak balçıklı bir hale getirildi. Kaynaklarda Celâlek adıyla bilinen bu savaşta, çembere alınan Efrasiyab ordusu Kıvamüddin'in askerleri ile Perçin arasında sıkıştırıldı. Savaşta ilk olarak Efrasiyab, daha sonra onun üç oğlu bataklığa dönen tarlada çamura saplanarak öldüler. Çulabîlerden bazıları bu yenilgi sonrası canlarını kurtarmak için aceleyle savaş meydanını terk ettiler. Çulabî hanedanından geriye kalanlar, sığınmak maksadıyla Kiya

²⁴² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 177-179; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 129.

Efrasiyab'ın damadı ve Larican'ın yöneticisi olan Kiya Hasan'ın yanına gittiler. Ancak Kiya Hasan onlara iltifat etmedi. Bu arada çaresizce Firuzkûh'a doğru yola koyulan Çulabîler içinde daha sonra Timur'un himayesine giren Efrasiyab'ın küçük oğlu Kiya İskender de bulunuyordu.²⁴³ Böylece kısa süren ve çoğunlukla mücadelelerin yoğun bir şekilde yaşandığı Çulabî hanedanının Mâzenderân yönetimi son buldu. Zira Çulabîlerin liderleri öldüğü gibi veliaht olabilecek çocuklar da-İskender Şeyhî hariç- savaşta yaşamını yitirmişti. Bu bağlamda Mâzenderân için bundan sonra yeni bir dönem başlayacaktır.

Kiya Efrasiyab yaklaşık on yıllık Mâzenderân hâkimiyeti boyunca Pâdüşpânîler, Celalîler ve Seyyidler ile mücadeleler içinde oldu. Kiya Efrasiyab, bunlardan ilk ikisini bertaraf edip onlara üstünlük sağlamayı başarmışsa da Seyyidlere karşı verdiği mücadelede başarısızlığa uğrayarak Mâzenderân hâkimiyetini kaybetti.

4.2. Celalîlerin Faaliyetleri

İlk bilinen liderleri Kiya Ahmed Cemalüddin Celal'dir. Fahrüddeve Hasan nezdinde önemli bir konumda bulunan Celalîler, Hasan'ın ölümüyle Sârî'ye kaçarak burada ikamet etmeye başladılar. Celalîler daha sonra Kiya Fahrüddin Celalî döneminde bir araya gelerek Sârî, Mamtır ve Tevçi (توجی) kalesini ele geçirdiler.²⁴⁴

Bu arada Bâvendîlerin ortadan kalkmasından sonra Mâzenderân'da yaşanan iktidar kavgalarında Çulabîler ve Celalîler arasında birçok kez savaş meydana geldi. İki hanedan arasında meydana gelen savaşlarda kesin bir üstünlük kurulamıyordu. Son olarak Vime'de yapılan savaşta Efrasiyab, Celalîlerin lideri Celâleddin'i mağlup ederek Firuzkûh'u ele geçirdi ve onlara üstünlük sağladı.²⁴⁵

Celalîler, Çulabîlere yenilmelerine rağmen Mâzenderân'da hâkimiyetlerini sürdürdüler. Ancak Çulabîlerin ortadan kalkmasından sonra harekete geçebildiler.

²⁴³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 178-179; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 129-131; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 568-569; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 260. Kiya Efrasiyab'ın; Seyfeddin, Hasan, Lohrasb, Ali, Sohrab, Muhammed, Bijen ve İskender adında sekiz oğlu vardı. Bunlardan Seyfeddin hastalık dolayısıyla ölümlerine geriye kalanlar İskender hariç, savaşlarda ölmüştür. Pâdüşpânî lideri İskender Celalüddeve'ye sığınan Çulabî bakiyelerine Rüstemdâr'da bulunan Gezok (غزک) ve Seynek (سینک) köyleri iâşelerini temin için verilmişti, Çulabî hanedanı mensupları kışı Rüstemdâr'da geçirdikten sonra bahar ayında Celalüddeve'nin emriyle Kiya Efrasiyab'ın komutanlarından Şeyh Nureddin'in kılavuzluğunda Şiraz'a Şah Mansur Şirazî'nin yanına gittiler. Daha sonra İskender Şeyhî, Timur'un himayesine girdi. (Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 569-570.)

²⁴⁴ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 754.

²⁴⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 568.

Çulabîlerin Seyyidlere mağlup olmasıyla Mâzenderân'da yaşanan kısa süreli otorite boşluğundan istifade ederek harekete geçmiş olsalar da 760/1359'da bölgede idareyi ele alan Maraşî Seyyidleri Celalîlerle çetin mücadeleler içine girdiler. 763/1361'de Kıvamüddin'in oğlu Kemalüddin, Celalîlerin elinde bulunan Sârî'ye yöneldi. Maraşîlerin saldırısına karşılık olarak hazırlık yapmaya başlayan Celalîler, Babil (بابل) nehri kenarına konuşlandılar. Kalabalık bir orduyla Celalîler üzerine taarruz eden Seyyidler savaştan galip geldiler. Celalî liderlerinden Kiya Fahrüddin yakınlarından birkaçıyla beraber yaralı olduğu halde Sârî'ye, diğer Celalî Kiya Veştasf ise Celalîlerin hâkimiyetinde olan Tevçi kalesine kaçtı. Bu arada Barfuruş şehrine giden Mir Kıvamüddin şehirde halka propaganda yaparak kendisine destek vermelerini istedi. Halk, bu çağrıya olumlu cevap verdi ve kendisine büyük oranda bir katılım gerçekleşti. Bu savaştan sonra Celalîler ile Maraşîler arasında bir savaşın daha vukû bulduğunu belirtebiliriz. Seyyid Kemalüddin ile Celalîler arasında Barfuruş şehri yakınlarında meydana gelen savaşı, Celalîler yine kaybettiler. Kiya Fahrüddin ve çocukları bu savaşta hayatını kaybederken Kiya Veştasf Tevçi kalesine sığınmayı başardı.²⁴⁶

Ele geçirilmesi zor, sarp ve müstahkem bir mevkide yer alan Tevçi kalesi, savunucularının işini kolaylaştırırken kuşatmayı zorlaştırıyordu. Kiya Veştasf bunun bilincinde olarak zor duruma düştüğü her savaştan sonra kaçarak bu kaleye sığınyordu. Seyyid Kemalüddin civardaki kaleleri ele geçirmiş olmasına rağmen bu kaleyi henüz hâkimiyeti altına alamamıştı. Bunun üzerine Mir Kıvamüddin'den takviye askerî kuvvet talep etti. Mir Kıvamüddin kalabalık bir derviş gücüyle kalenin eteklerine kadar geldi. Buna karşılık Kiya Veştasf, oğullarıyla beraber üç yüz kişilik bir askerî kuvvetle kalede bulunuyordu. Kale korunaklı olmasına rağmen Celalîler, Seyyidlerin taarruzuna dayanamadı. Savaşta ilk olarak Veştasf, sonra da oğulları öldürüldü. Kiya Veştasf'ın ölümüyle birlikte hanedanın üyeleri eski etkinliğini kaybetti. Bununla beraber Celalîlerin birinci derece yakınları Barfuruş şehrinin dağlık kesimlerinde Maraşîlere bağlı olarak hayatlarını devam ettirdiler.²⁴⁷ Kısa süreli, pek etkili olmayan, ancak bir arayış içince olduklarını gördüğümüz Celalîlerin Bâvendî hanedanı hâkimiyetinden Maraşî hanedanı hâkimiyetine kadar bölgede otoritenin pek kuvvetli olmadığı bir zaman diliminde faaliyet gösterdiklerini ve genel olarak Sârî şehrinde yani Mâzenderân'ın merkezinde yaşadıklarını ifade edebiliriz.

²⁴⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 575-576.

²⁴⁷ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 17-19; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 576-577.

5. MARAŞİLER (SEYYİDLER) DÖNEMİ MÂZENDERÂN

Maraşîlerin Mâzenderân'daki faaliyetlerinden bahsetmeden önce onların bölgede kabul görmesini ve fikirlerinin kökleşmesini sağlayan Şeyh Halife Mâzenderânî ve Hasan Curî'nin faaliyetlerinden bahsetmek gerekir. Böylece Seyyid Kıvamüddin'in şahsında Seyyidlerin bölgedeki etkinliklerinin altyapısı bir nebze olsun anlaşılmış olacaktır. Aynı zamanda bu iki şahsın Serbedârî hareketinin fikir babaları olduklarını özellikle belirtmek gerekir.

Şeyh Halife Mâzenderânî, Seyyid Kıvamüddin'in şeyhinin şeyhi konumunda olup hem bu açıdan hem de Mâzenderânlı olması hasebiyle çalışmamızda değerlendirilmesi gereken bir Şia önderidir. Şia'nın etkin olduğu Sebzvar şehrinde faaliyetlerine başlayan Şeyh Halife'nin Kur'an-ı Kerim hafızı olması, hitabet yeteneği ve güzel kıraata sahip olması gibi nedenlerle kendisine tabi olanların sayısı gün geçtikçe artıyordu. Kısa zamanda etrafında oluşan taraftar kitlesiyle Sebzvar'da Şia fikirlerinin temsilcisi olarak ün yaptı. Ancak Sebzvar'da Sünnîler yoğunlukta olduğundan Mâzenderânî'nin bu faaliyetleri hoş karşılanmıyordu. Bir süre sonra Sünnî ulema tarafından Şeyh Halife'nin "din karşıtı" olduğu yönünde görüş belirtilerek öldürülmesi yönünde fetva verildi. Öncesinde bu durum İlhanlı Sultanı Ebu Said'e intikal ettirildi. Ancak Ebu Said, dervişlerin din karşıtı olmadığı cevabını gönderdi.²⁴⁸

Bu fetva sonrası Sebzvar'da Sünnîler ile Şeyh Halife taraftarları olan Şiîler arasında bir çatışma ortamı yaşandı. Sünnîler, Şeyh Halife'nin öldürülmesi için Ebu Said'e ve Horasan ileri gelenlerine baskı yapmaya başladılar. Nihayetinde Şeyh Halife, 22 Rebiyülevvel 736/ 9 Kasım 1335 tarihinde şehrin ileri gelenleri tarafından öldürüldü.²⁴⁹

Mâzenderân Seyyidlerine öncü olmuş diğer kişi Şeyh Halife'nin halefi olan Hasan Curî'dir. O da Mir Kıvamüddin'in fikirleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Hasan Curî bu açıdan önem arz etmektedir. Şeyh Halife Mâzenderânî'nin talebelerinden olan Hasan Curî, Mâzenderânî tarafından övgüyle bahsedilen ve takdir edilen bir müridi. Onun ölümünden sonra Şeyh Hasan, Sebzvar'da kalmanın uygun olmayacağı

²⁴⁸ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 127-128.

²⁴⁹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 129.

düşüncesiyle Nişabur'a giderek burada halkı Şeyh Halife'nin yoluna davet etti ve taraftar toplamayı başardı.²⁵⁰

Her geçen gün sayıları artan Şeyh Hasan'ın tarikatı, Horasan'a yayılmanın yanında kısa sürede Kumis, Cüveyn, Cürcan ve Mâzenderân'ı da içine alan bir çerçevede genişledi.²⁵¹ 736/1335'den sonra faaliyetlerine başlayan Hasan Curî'nin İlhanlı Devleti'nin zayıflamasıyla beraber elde ettiği başarı kısa sürede taraftarlarının sayısını arttırmıştı. Çalışmamız açısından önemli olan nokta, onun fikir ve görüşlerinin Mâzenderân'a yansımalarıdır. Buna ek olarak çeyrek asır sonra aynı ekolden gelen bir temsilcinin bölgede kabul görüp itaat edilen tarikat şeyhi olarak devlet kurabilmesinin altında yatan gerekçelerin analizini yapmak gerekecektir. Bundan dolayı gerek Şeyh Halife ve gerekse Hasan Curî'nin faaliyetleri ve fikirlerinin Mâzenderân'a etkisi dikkate değerdir.

Şeyh Halife ve Hasan Curî'nin fikirlerinin Mâzenderân'da kabul görmesinin bir nedeni iktisadîdir. Zira İlhanlıların hüküm sürdükleri toprakların tamamında iktisadî gelgitler yaşanmaktaydı. Gazan Han döneminde yapılan reformlar kısa süreliğine etkili oldu ancak Olcaytu dönemi ve sonrasında bu politikaların devam etmemesi İlhanlı iktisadî yapısını çökertti. Bu bağlamda İlhanlı vergi memurlarının uygulamaları nedeniyle Horasan ve Mâzenderân halkının yaşadığı iktisadî bunalım onları farklı arayışlara itmekteydi.²⁵²

Türkiye sınırları dâhilinde bulunan Maraş şehrinden göç edip İran'da Kazvin ve Mâzenderân'a yerleşen Maraşîler, Hz. Ali'nin torunlarıdır. Maraşîlerden öne çıkan ilk isim Hicri sekizinci yüzyılda "*Mir-i Bozorg*" unvanıyla meşhur Kıvamüddin Maraşî'dir. Kıvamüddin Maraşî Mâzenderân'a geldiğinde ilk olarak Âmul şehrinin Dabu köyünde ikamet etti. Mir Kıvamüddin sekizinci imam, İmam Rıza'yı ziyaret edip önce Sebzvar'a sonra da Mâzenderân'a yerleşerek bölgede dervişlik ve sûfilik mesleğini icra etmeye ve canlandırmaya başladı. Şeyhinden aldığı irşad icazesinden sonra Âmul'e gelen Kıvamüddin, halk tarafından bilgili ve kıymetli bir şahsiyet olarak kabul gördü.²⁵³

²⁵⁰ Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ*, c. VI, s. 604-605; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 130.

²⁵¹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 132.

²⁵² Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 139.

²⁵³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 165-166; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 15; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 118; Mir Kıvamüddin'in soyu kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır: "Mir Kıvamüddin b. Abdullah b. Sadık b. Abdullah b. Hüseyin b. Aliyü'l-Maraşî

Kıvamüddin'in Mâzenderân'a seyahati son derece gizli bir şekilde gerçekleşti. Öyle ki bu seyahatten müridlerinin dahi haberi olmadı. İzzeddin Soğendî ile beraber yapılan bu seyahatin gizli tutulmasının sebebi Hâce Şemsüddin Ali Serberdarî'nin İzzeddin Soğendî'ye karşı hasmane yaklaşımıydı. Müverrihlerin ekserisinin ortak görüşü; İzzeddin Soğendî'nin Mâzenderân'a ulaşmadan yolda vefat ettiği yönündedir. İzzeddin Soğendî, vefatından az evvel şeyh hırkasını talebesi Kıvamüddin'e vererek onu, yerine mürşid ve şeyh tayin etti. Onun defin merasiminden sonra Âmul'un Dabu köyüne gelen Kıvamüddin, burada irşad yapmak amacıyla ikamet etmeye başladı.²⁵⁴

Mâzenderân'daki bu Seyyidler hareketinin Hicri ikinci yüzyılın yarısından üçüncü yüzyıla kadar hüküm süren Alevilere (Zeydîler) dayanan bir geçmişi vardır. Seyyid Kıvamüddin Zeydî ideolojisinin bir devamı olarak Mâzenderân'da ortaya çıkmıştır.²⁵⁵

Kıvamüddin Dabu'ya yerleştikten sonra onun Mâzenderân'a geldiğini haber alan dervişler, fakihler, mütefekkirler ve halktan kimseler derhal huzuruna varıp ona tabi oldular.²⁵⁶ Kıvamüddin'in şöhretinin bölgede iyice yayılmasına neden olan asıl olay Seyyidlerden önce bölgede hâkim olan Çulabîlerin liderinin Kıvamüddin'e intisab etmesidir. Seyyid Mir Kıvamüddin Maraşî'nin bir nevi dervişliğin temelini attığı bu dönemde, Kiya Efrasiyab Seyyid'in müridi olarak halkı ona biat etmeye davet etmiştir.²⁵⁷

Çulabîler ile yapılan Celâlek savaşı zaferinden sonra Seyyid Kıvamüddin müridleri ve dervişlerinden oluşan topluluğun huzurunda şu konuşmayı yapar. “ *Ben asla dünyayı talep etmedim. Benim maksadım Allah'ın rızasıdır. Şu anda da ondan başka hiçbir şeye bağlı değilim. Fakat Allah'ın takdiri budur ki Mâzenderân küfrün zulmetinden, adalet ve doğruluğa yöneltildi. Bu durum bu fakirin eliyle hazırlandı ve gerçekleşti... Adalet ve insaf makamında ayaklarımız sabit olsun. Allah kötülüklerden ve haramdan bizi sakındırsın. İslam topluluğunu merhametiyle hidayete erdirdi...*” Mir Kıvamüddin, vilayetlerin fethini oğullarına ve müridlerine bırakarak kendisi mürşid

Abdullah b. Muhammed b. Hasan b. Hüseyin el-Asğar b. Ali b. Hüseyin b. Ali Emirü'l-Müminin b. Ebi Talib.

²⁵⁴ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 119-120.

²⁵⁵ Seyyid Kazım Ruhanî, *İnikâs-ı Nuzhet-i Serbedaran der Cihan-ı İslam*, s. 96.

²⁵⁶ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 122-123.

²⁵⁷ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 120; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 257.

olarak hayatına devam etti.²⁵⁸ Kıvamüddin Seyyidler veya Maraşî Devleti'nin kurucusu sayılsa da aslında o sadece gerektiğinde fetih hareketlerinde bulunan ve ruhanî bir lider olarak varlığını sürdürdü. Mâzenderân yönetimini faal olarak oğullarının uhdesine bıraktı. Efrasiyab'ın ona karşı sert tutumu ve taarruzu olmazsa kuvvetle muhtemel Kıvamüddin bir devlet kurma amacında olmayacaktır. Bu bağlamda Seyyidlerin anlaşıldığı kadarıyla ilk etapta gayeleri kendilerini savunmaktır. Kıvamüddin'in Efrasiyab'ı yenip Âmul'e geldikten sonra yaptığı ilk konuşmanın içeriği incelendiğinde haklı olarak bu değerlendirmeleri yapmak icab eder. Bununla beraber başta belirttiğimiz gibi onun sadece gerektiğinde fetihlere katılacak olması manevi bir kişilik olarak Mâzenderân için güç kaynağı teşkil etmiştir. Öte yandan konuşmanın içerik açısından büyük oranda duadan ibaret olması devletin mahiyetini açıkça ortaya koyar. Mâzenderân'da yeni bir dönemi temsil eden ilk devlet başkanı konuşmasını yapan Seyyid Kıvamüddin, bölgede Zeydîlerden sonra ilk defa dinî lider kimliğiyle faaliyette bulunacaktır. Bir farkla ki Maraşîler Zeydîlerden farklı olarak Sûfî karaktere sahiptir.

Harita 6: Mâraşîlerin en geniş sınırlarını gösteren harita.

²⁵⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 183; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 261; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 133; Mir Kıvamüddin'in tamamı yetişkin olan altı oğlu bulunuyordu. Seyyid Abdullah, Seyyid Kemalüddin, Seyyid Rızaüddin, Seyyid Fahrüddin, Seyyid Zahirüddin ve Seyyid Nasirüddin.

Seyyid Kıvamüddin'in inzivayı tercih etmesiyle Mâzenderân'ın idaresi çocuklarının uhdesinde kaldı. Bu münasebetle Mâzenderân bölgesinde Maraşî idaresine giren topraklar Kıvamüddin'in oğulları arasında taksim edildi. Bu taksimat meselesi, yaklaşık iki yıl sonra resmi bir hal aldı. Seyyid Kıvamüddin tertip ettiği bir toplantıda Mâzenderân yönetiminin nizamı için, oğulları arasından munasip gördüğü birini lider olarak seçeceğini belirterek, herkesin ona itaat etmesini istedi. Mir Kıvamüddin yaşça en büyük oğlu olan Seyyid Abdullah'a lider olması yönünde teklif yapmışsa da o babası gibi bir köşede inzivaya çekilmeyi tercih etti ve teklifi geri çevirdi. Kıvamüddin, Seyyid Abdullah'ın da önerisi üzerine Seyyid Kemalüddin'e lider olması yönünde teklif yaptı. Böylece Kemalüddin, Mâzenderân'da kardeşlerinin üstünde büyük lider olarak yönetimi devraldı. Taksimatın yapılmasından kısa bir süre sonra 763/1362'de Seyyid Rızaüddin Âmul'de emir olarak yönetimi üstlendi.²⁵⁹

5.1. Maraşî-Celâlî Mücadelesi

Kıvamüddin'in hükümet ricalini temsil eden oğulları Mâzenderânlılar nezdinde de kabul gördüler. Âmul'de gerçekleşen toplantıda müridler, bölge vilayetlerinin düzensizliklerinden ve Sârî'de hüküm süren Celalîlerin bağımsız hareketlerinden şikâyetlerde bulundular. Aynı zamanda Celalîlerin Fahrüddeve'nin ölümünden sonra Efrasiyab'ın itaati altına girmediğini, hatta Efrasiyab'ın mürid olmasına karşı geldiklerini dolayısıyla Seyyidlere sıcak bakmadıklarını belirttiler. Bununla beraber Efrasiyab'ın müridliği terk etmesinden sonra Celalîler ile bir anlaşma yaptığını ve Celalîlerin bu anlaşma gereği Seyyidlere karşı bir mücadele içinde olduğunu ilave ettiler.²⁶⁰ Maraşîler için Çulabîlerden sonra en önemli sorununun Celalîler olduğunu görüyoruz. Onların devlet kurmadan evvel hasımları olan Celalîler ile bir takım problemler yaşadıklarını bu bağlamda Celalîler meselesini derhal çözüme kavuşturmak istediklerini belirtebiliriz. Bu sorunun çözümü aynı zamanda Maraşîlerin bölge hâkimiyetlerini kalıcı kılmak için zaruridi.

Sârî'de Celalîlerin yönetimi iki emirin idaresinde bulunuyordu. Bunlardan biri Kiya Fahrüddin Celal, diğeri ise Kiya Veştasf idi. Her ikisinin de Maraşîlerden önce bölgede hüküm süren Bâvendîler ve Çulabîler hanedanlarıyla akrabalıkları vardı.

²⁵⁹ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 135-137; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 23.

²⁶⁰ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 184; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 134.

Seyyid Rızaüddin'in Âmul'de yönetimi ele geçirmesini haber alan Kiya Fahrüddin Celal ve Kiya Veştasf derhal harekete geçtiler. Amaçları Âmul'e bir ordu sevk ederek Seyyidler şehirden uzaklaştırmaktı. Bunun için Babil nehri kıyısına konuşlandılar. Buna karşılık Seyyidler de Celalîlere karşı derhal savaş hazırlıklarına başladılar. Mir Kıvamüddin'in silahsız bir şekilde Seyyidler ordusunun başına geçmesi üzerine hem Âmul halkının hem de Seyyidler ordusunun maneviyatı arttı. Bununla beraber halkın orduya katılımıyla Seyyidlerin askeri kuvveti ziyadeleşti.²⁶¹ Ruhanî bir lider vasfıyla bölgede itici güç ve kuvvet olan Kıvamüddin'in halk tarafından oldukça sevildiğini açıkça ifade etmek gerekir. Onun manevi şahsının etkileyciliği ve cazibesi Kıvamüddin'in şahsında Seyyidlere olan bağlılığı arttırmakla beraber Seyyidlerin bölgenin dinî yaşantısına kılcal damarlarına kadar tesir etmelerini sağlamaktaydı.

Babil nehri kenarında vukû bulan savaşta Celalîler ilk vuruşmada dağıldılar. Kiya Fahrüddin Celal, Sârî'ye kaçarken Kiya Veştasf ise Tevçi kalesine firar etti. Bu savaş sonunda Kıvamüddin oğullarıyla beraber Barfuruş şehrine giderek şehir halkının kendi saflarına katılmaları yönünde telkinde bulundu. Halkın olumlu teveccühü sonrası gücünü halktan alan Seyyidlere taze kuvvetlerin katıldığını ifade edebiliriz.²⁶² Seyyidlerin görünüşe göre en azından Mâzenderân hâkimiyetinin ilk yıllarında düzenli bir orduya sahip olmadıklarını, daha çok gönüllülerden müteşekkil bir ordu ile savaş yaptıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Kıvamüddin'in oğullarının bu gönüllüler ordusuna komutanlık yaptıklarını görüyoruz.

Celalîler, bu savaşta mağlup olmalarına rağmen tarih sahnesinden silinmediler. Dolayısıyla Maraşiler için Celalî tehdidi son bulmadı. Zira Âmul hâkimiyetinin üçüncü yılında (766/1365) yaşanan suikast olayı Celalîlerle mücadeleyi daha şiddetli hale getirdi. Kiya Efrasiyab'ın fedailerinden bazıları Tevçi kalesinde ikamet eden Kiya Veştasf'a sığınmıştı. Buna ek olarak Sârî'de hüküm süren Celalî taraftarları ulu orta her yerde Mir Kıvamüddin ve Seyyidler hakkında suçlayıcı bir takım ifadeler sarf ediyorlardı. Sârî'de halkın büyük çoğunluğu Seyyidlere intisap etmiş olmasına rağmen cesaret göstererek Celalîlere karşı gelemiyorlardı. Bu olaylar yaşanırken Kiya Veştasf,

²⁶¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 187; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 138.

²⁶² Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 138.

seyyidlerle açıktan savaşın faydasız olduğu bilinciyle bir suikast tertip etti. Emir Hasan Devle adlı bir şahsı Seyyid Abdullah'ı öldürmek üzere görevlendirdi.²⁶³

Hasan Devle, Âmul'de bulunan Seyyid Abdullah'ın evine bir miktar adamla giderek daha önceden tasarlanan planı devreye soktu. Buna göre Hasan Devle, Seyyid Abdullah'a Seyyidlere muhabbet beslediklerini, bundan dolayı hizmetlerine girip tövbe etmek istediklerini belirtti. Uygun bir anda Hasan Devle ve yanındakiler Seyyid Abdullah'a saldırarak onu öldürdüler. Seyyid Abdullah'ın şehadeti dervişler tarafından haber alınınca derhal bu topluluğun peşine düştüler ve onları yakalayıp öldürdüler. Emir Hasan Devle de daha sonra yakalandı ve öldürüldü.²⁶⁴ Celalîlerin güçleri nisbetinde açık bir savaş yapmak yerine alternatif olarak bir suikast girişimiyle en azından intikam alma çabasında olduklarını ifade etmek mümkündür. Bu arada Mâzenderân'da İsmailî geleneği olarak suikast yapmanın oldukça revaçta olduğunu belirtmek gerekir.

Hondmir, Seyyid Abdullah'a tertip edilen bu suikast girişimiyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır; “*Kiya Veştasf Celalî, Maraşîlere karşı bir suikast tertip ederek Hasan Devle ve bir kaç Celalî fedaisini de göndermişti. Hasan ve Celalî fedaileri, Seyyid Abdullah'ı öldürmek üzere Âmul'u giderek cemaatlerinin barış ehli olduğunu ve Seyyidlerin huzurunu talep ettiklerini bildirdiler. Seyyid Abdullah ridasını omuzuna, tesbihini eline alıp evinden dışarı çıktı. Bir anda başına değnek darbeleriyle vurmak suretiyle Hasan ve yanındakiler Abdullah'ı öldürdüler. Haberi alan dervişler derhal onları yakalayıp öldürdüler*”.²⁶⁵ Bu arada Molla Şeyh Ali Gilanî ise bu suikast girişiminin Kiya Veştasf tarafından değil, Kiya Celal Fahrüddin tarafından tertip edildiğini belirtir.²⁶⁶

Seyyid Abdullah kanlı elbiseleriyle gömüldükten sonra yukarıda belirttiğimiz üzere Celalîlerle mücadele daha şiddetli bir hâl aldı. Mâzenderân'ın birçok yerinden taziyelerini iletme üzere Âmul'e gelenler oldu.²⁶⁷

²⁶³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 188; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 139.

²⁶⁴ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 188; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 139.

²⁶⁵ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 341.

²⁶⁶ Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 52.

²⁶⁷ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 189; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 140.

Seyyid Kemalüddin defin işlemlerinden sonra Âmul emiri kardeşi Fahrüddin'e şehirden ayrılmamasını tenbih etti. Zira Çulabî ve Celalî taraftarları Seyyidler için Âmul'de tehdit unsuru olmaya devam ediyordu. Rızaüddin bir miktar askeri Kemalüddin'in emrine yollamakla beraber güvenlik dolayısıyla Âmul'de kaldı. Seyyidlerin askeri hazırlığına paralel olarak Kiya Fahrüddin ve Kiya Veştasf askeriyle beraber Barfuruş'a doğru hareket ettiler. Barfuruş'ta karşı karşıya gelen iki ordunun savaşı bir saat kadar sürmüş, Celalîler Maraşîler karşısında bir direnç gösterememiştir. Kiya Fahrüddin Celal ve onun dört oğlu bu savaşta öldürülmüştür. Celalîlerden bir kısmı esir alınırken Kiya Veştasf toparlanıp yeniden askeri güç toplama adına savaş meydanından kaçmayı başarmıştır. Celalîlere vurulan bu büyük darbeden sonra onların asıl merkezi olan Sârî şehrine yönelen Maraşîler, şehirde bulunan Celalîlerin mallarına el koymak suretiyle onları iyice güçten düşürmeyi amaçlıyorlardı. Bu sebeple Seyyid Kemalüddin'in emriyle Fahrüddin bir miktar askeri kuvvetle Sârî'ye gitti.²⁶⁸ Celalîlere karşı önemli bir başarı elde edilmiş olmasına rağmen tamamen bu tehdit ortadan kaldırılamamıştı. Zira diğer Celalî emiri Kiya Veştasf sağ kurtulmayı başarmıştı. Maraşîler, Seyyid Abdullah'ın öldürülmesi olayında bizzat sorumlu olan Veştasf'ın kendi haline bırakmasından yana değillerdi. Bir an önce Celalîlerin Mâzenderân'da Maraşîler için tehdit unsuru olması hususu sonlandırılmalıydı. Zira suikast girişimleriyle Maraşîler kendilerini Celalîlere karşı rahat hissetmiyorlardı.

Kiya Veştasf'ın Maraşîlerle yapılan savaşlarda her defasında firar etmeyi başarması üzerine Maraşîlerin farklı bir yöntem denediğini görüyoruz. Bu bağlamda Veştasf'ın yakalanması için adeta bir özel tim oluşturulmuştur. Seyyid İzzeddin isminde Hasanî dervişlerinden biri Kemalüddin'den Veştasf'ı ele geçireceğini kendisine bu münasebetle mücade edilmesini istemiştir. Seyyid İzzeddin yirmi kadar savaşçıyla Veştasf'ın izini sürmeye başlamış, bir süre sonra onun bir köyde gizli bir mahalde olduğunu tespit etmiştir. Veştasf'ın ele geçirilmesi için uygun zaman kullanılmış, akşam olunca tasarlanan plan gereği harekete geçilmiştir. Seyyid İzzeddin'in Kiya Veştasf'ı ele geçirmek için yaptığı saldırı ilk etapta sonuçsuz kalmış, Kiya Veştasf ormana kaçmak suretiyle bu saldırıdan bir kez daha kurtulmayı başarmıştır. Bu olaydan sonra Veştasf Tевçi kalesine sığınmıştır. Veştasf ele geçirilememiş olsa da kısmen bir başarı elde

²⁶⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 190; Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 141.

edilmiştir. Artık Veştasf'ın tam olarak yeri tespit edildiğinden onun yakalanması için Maraşîler hazırlıklara başlamışlardır.²⁶⁹

Mir Kemalüddin Tевçi kalesini kuşatmaya almasına rağmen kale oldukça muhkem olduğu için muhasara uzun sürdü. Alternatif çözümler üretmek adına Mir Kemalüddin kardeşleriyle yaptığı görüşmeden Mir Kıvamüddin'den yardım istemenin bu muhasarayı olumlu sonuçlandıracağı görüşü çıktı. Bu bağlamda Onun manevi şahsının bundan önceki savaşlarda ne denli etkili olduğu ve kitleleri harekete geçirmedeki etkinliğinin bu kuşatma için kullanılması hedeflenmiştir diyebiliriz. Derhal haberciler göndermek suretiyle Kıvamüddin ile temasa geçildi. Kıvamüddin bu müşkil durumun halli için derhal Tевçi kalesine doğru harekete geçti. Mir Kıvamüddin'in Tевçi kalesi muhasarasına katıldığı haberi süratle Mâzenderân'da yayılınca halktan zengin, fakir herkes harekete geçerek cihat farizesi olarak gördükleri bu savaşın bir parçası olmak için Tевçi kalesine doğru akın ettiler.²⁷⁰ Daha önce belirttiğimiz üzere Kıvamüddin'in Mâzenderân'da manevi kişiliğinin ne denli etkili olduğuna bir başka örnek bu olaydır.

Tевçi kalesinde savunmada bulunan Kiya Veştasf'ın savaşçılarının sayısı üç yüz kadardı. Maraşîler Celalîleri birer birer öldürmek suretiyle savunma güçlerini azaltıyordu. Celalîlerin asıl olarak gücünü ve maneviyatını azaltan olay Veştasf'ın oğullarının öldürülmesi oldu. Onun oğullarının birer birer öldürülmesinden sonra Veştasf da oğulları gibi Maraşîler tarafından bu çarpışmada etkisiz hale getirildi. Ancak Veştasf'ın öldürülmesine rağmen kaleyi savunmaya devam eden Cemalüddin Kâlî adlı kale muhafızı son derece iyi bir savunma yaparak Maraşîlerin kaleye yaklaşmasına bir süre mani oldu. Ancak kısa bir müddet sonra Maraşîler kalenin etrafını ateşe vermek suretiyle içeri girmeyi başardı ve kale muhafızı Cemalüddin'i öldürerek Celalîlerin Mâzenderân'da ovalık alanda yer alan sığınağını da yok ettiler. Veştasf'ın hanımı Seyyidler kaleden içeri girdiklerinde oğullarının ve Veştasf'ın cesetlerinin başında bulunuyordu. Veştasf'ın hanımı Seyyid Kemalüddin'i görünce ayağa kalkarak Seyyid'e Celalîlerin sebepsiz yere kardeşini öldürdüklerini ve şimdi bu belanın onlara geri döndüğünü söyleyerek cenazelerin defin işlemlerinin yapılmasını talep etti. Seyyid

²⁶⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 191; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 141-142.

²⁷⁰ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 192; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 142-143.

Kemalüddin bu isteğe olumlu cevap vererek Veştasf ve oğullarının şeriat göre gömülmesini sağladı. Bu arada Veştasf'ın sağ kalan kızlarında biri Mir Kemalüddin ile evlendirildi.²⁷¹ Tevçi kalesinin Maraşî kontrolüne geçmesinden sonra Celalîler Mâzenderân'ın muhtelif yerlerine dağıldılar.²⁷²

Seyyid Kemalüddin Tevçi kalesini ele geçirdikten sonra Sârî'ye giderek şehrin imarı için talimat verdi. Bu paralelde yeni içme suları ve hendekler yapıldı. Kale burçları tamir ettirilerek surlar müstahkem hale getirildi. Şehrin iç kısımlarında birçok yeni yapılar inşa edildi. Bu yapılar içinde büyük bir saray ile çarşı en göze batan eserlerdi. Bundan başka şehirde hamamlar ve mescidler inşa edildi. 766/1364'de başlayan imar süreci 770/1368'de son buldu. Şehir, Maraşî hükümetinin merkezi haline getirildi.²⁷³ Ayrıca Âmul şehrinde de bu dönemde birçok yapı inşa edildi.²⁷⁴ Muhtemelen Maraşîler ve diğer yerel hanedanlar arasında yaşanan mücadeleler şehirlerin tahrip olmasına neden olduğundan yeniden bir imar işi gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak mezkûr imar faaliyetleri, Maraşîlerin Mâzenderân'ı yurt edinme gayesinde olduklarına yorumlanabilir.

Maraşîler Mâzenderân topraklarının düzlük kısımlarını ele geçirdikten sonra dikkatlerini Firuzkûh, Sevadkuh ve Lapur gibi dağlık bölgelere çevirdiler. Bu kısımlar o sırada Celalî hanedanının elindeydi. Celalîler bu toprakları son Bâvendî lideri Fahrüddeve Hasan döneminde ele geçirmişlerdi. Firûzkûh kalesi Kiya Celal, Sevadkûh ise Kiya İskender Siyavuş'un tasarrufundaydı.²⁷⁵

Seyyid Kemalüddin önderliğinde fetih hareketlerine girişen Maraşîler, dağın eteklerinde yer alan Sevadkuh'a ulaştı. Sevadkuh ele geçirildikten sonra buradaki Maraşî hâkimiyetini sağlama almak için Seyyid Kemalüddin, Bisütûn hanedanı büyüklerinden Kiya Hüseyin Bisütûn'un kızı ile evlendi. Hatta Sevadkûh'un alınmasından sonra Kiya İskender Siyavuş, Seyyid Kemalüddin'in hizmetine girdi. Seyyid Kemalüddin daha sonra Firuzkûh'a yöneldi. Ancak kışın bastırması kuşatmayı

²⁷¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 199-195; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 143-145.

²⁷² Hondmir, *Tarih-i Habîbü's-Siyer*, c. III, s. 342.

²⁷³ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 19; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 578; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 146.

²⁷⁴ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 263.

²⁷⁵ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 150.

zora soktuğundan Maraşlılar Sârî'ye geri dönme mecburiyetinde kaldılar.²⁷⁶ Seyyidler Firuzkûh'u tekrar kuşatmadan önce Kemalüddin ve Kiya Celal arasında mektuplaşmalar yaşandı. Kiya Celal zahirde ona saygı duymakla beraber aslında zaman kazanmanın hesaplarını yapıyordu.²⁷⁷

Bahar ayında tekrar bu bölgeye gelen Kemalüddin, Firuzkûh kalesini muhasara altına aldı. Ancak Kiya Celal'in zaman kazanma amacıyla yaptığı muhtelif siyasi manevralar bir kez daha Seyyidlerin eli boş Sârî'ye geri dönmelerine neden oldu. Bir sonraki yıl tekrar bahar ayında Kıvamüddin'den destek alınarak kararlı bir şekilde Firuzkûh kalesi kuşatıldı. Kıvamüddin'in kılıç kuşanıp hazırlandığı haberi duyulunca Mâzenderân'da eli silah tutan halk derhal orduya dâhil oldular. Bu kuşatmaya aynı zamanda Pâdüşpânîlerden İzzüddeve de katıldı. Bundan başka diğer bir yerel yönetici olan Tenkabin şehri hâkimi Seyyid Ali Kiya Gilanî, Maraşlılara yardım için Firuzkûh kalesi eteklerine gelmişlerdi. Maraşlılara karşı savaşacak kudreti kendinde bulamayan Kiya Celal onlardan kendisinin ve aile efradının canını bağışlanması şartıyla teminat alıp kaleyi teslim etti. Böylece kan dökülmeden kolayca Firuzkûh kalesi Maraşlıların eline geçti. Seyyid Ali, Kıvamüddin tarafından Firuzkûh'un yöneticisi olarak atandı. Kiya Celal ve aile efradı Sârî'ye göç ettilirip işlerini sağlamak adına onlara divandan bir miktar maaş bağlandı.²⁷⁸ Maraşlıları en çok uğraştıran meselenin Celalîlerle mücadele olduğunu ifade edebiliriz. Bu sebeple Mâzenderân'ın dağlık bölgelerindeki son Celalî varlığı ortadan kaldırılınca Seyyidler kendileri açısından bu tehlikeye son verdiler. Ayrıca Celalîler meselesinin Kıvamüddin'in mecbur kalmadıkça savaşlara iştirak etmemesi olayına farklı bir örnek teşkil ettiğini bir kez daha vurgulamak gerekir. Bölge halkı üzerinde oldukça etkili manevi bir silah olduğu bilinciyle müşkil durumlarda son seçenek olarak devere sokulan Mir Kıvamüddin'den yardım talebinin iki defa sonuçsuz kalan Firuzkûh kalesi kuşatmasında da işe yaradığını ifade edebiliriz. Seyyid Kıvamüddin şayet bir savaşa iştirak ediyorsa o zaman düşman kesinlikle herkesin katılımıyla bertaraf edilmesi gereken büyük tehdit unsuru haline gelmiş demektir. Ayrıca onun önemseydiği ve iştirak ettiği bir mücadelenin parçası olmak Mâzenderân halkı nazarında anlaşıldığı kadarıyla kutsal bir vazife olarak kabul edilmektedir.

²⁷⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 578-579; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 19.

²⁷⁷ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 150.

²⁷⁸ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 578-579; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 19; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 150-154.

5.2. Maraşî- Padüşpanî İlişkileri

Firuzkûh'un alınması dolayısıyla bölgede Maraşîler için son tehdid unsuru olan Celalîlerin saf dışı bırakılması, Mâzenderân'da onların gücünü ve nüfûzunu daha da attırdı. Böylece Rüstemdâr melikinin sahip olduğu topraklar hariç Mâzenderân'ın tamamı Maraşî idaresine girdi. Kuvvetle muhtemel Maraşîlerin genişleme siyaseti Padüşpânîleri hoşnut etmiyordu. Firuzkûh muhasarasında Maraşîlerin yardım talebine Rüstemdâr melikinin olumsuz cevap vermesi bu hoşnutsuzluğa bariz bir örnektir. Bundan başka Seyyidlere ve dervişlere saldırgan bir tutum içerisinde olan Rüstemdâr meliki, idaresi altındaki halka da zulüm etmekteydi. Bu bağlamda Maraşî taraftarları çeşitli eziyetler görmek suretiyle zindana atlıyordu. Bu nedenlerle Seyyid Rızaüddin ve Seyyid Kemalüddin, Rüstemdâr meliki üzerine sefer yapmak için Seyyid Kıvamüddin'den icazet talep ettiler.²⁷⁹

İlk olarak Rüstemdâr meliki Kubad'a Seyyid Rızaüddin tarafından bir elçi yollandı. Celalîlere karşı yapılan Sevadkuh ve Firuzkûh savaşlarında dost olmalarına rağmen bir yardım görmediklerini belirtilmekle beraber, Maraşîlere karşı tavırlarından rahatsızlık duyulduğu mesajı iletildi. Ayrıca elçinin mesajında, Melik Kubad'ın Maraşîlere karşı siyasetinin tekrar gözden geçirilmesini, aksi takdirde Seyyidlerin kendisine karşı iyi niyetli olmayacakları belirtildi.²⁸⁰ Rızaüddin, Melik Kubad'a ultimatoom vererek Maraşîlere karşı dürüst davranmalarını, aksi takdirde savaş yoluyla tedip edileceklerini vurguluyordu. Sert bir dil kullanılan bu mesajda, Mâzenderân'ın neredeyse tamamına sahip olan bir gücün verdiği özgüvenle hareket edildiğini özellikle belirtmek gerekir. Zira Maraşîler, Celalîleri bertaraf ettikten sonra Mâzenderân'ın en güçlü siyasî aktörü haline gelmişlerdi. Bu bağlamda Mâzenderân'daki Maraşî hâkimiyetinin kuruluş aşamasından bir sonraki safhaya intikal ettiği noktasında yorum yapılabilir.

Seyyid'in bu serzenişi, Maraşî-Pâdüşpânî ittifakının bozulmasına ve ilişkilerin dostane istikametten sapmasına neden oldu. Kubad, Maraşîlere sert bir şekilde karşılık verince iki hanedan arasındaki münasebetler savaş eşiğine geldi. Seyyid Rızaüddin Pâdüşpânîler ile yaşanan gerilimi iletmek üzere elçiyi Maraşî hükümdarı Seyyid Kemalüddin'in huzuruna gönderdi. Kemalüddin durumu öğrendikten sonra

²⁷⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 205-206.

²⁸⁰ Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 155-156; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 20.

Pâdüşpânîler ile savaşın uygun olduğu kanısına varmakla beraber babası Kıvamüddin'den icazet alarak savaş emrini verdi. Pâdüşpânîler karşı hazırlanan ordunun komutası Rızaüddin'e verildi. Onun emrindeki Maraşî ordusu 782/1380 yılında Rüstemdâr tarafına hareket etti. İki ordu arasında vuku bulan savaşta Melik Kubad, ilk çarpışmada yenildi ancak ölmedi. Bu arada Rüstemdâr'daki halkın bir kısmı Seyyidlere katılınca savaşı kazanma adına Maraşîler önemli bir avantaj elde ettiler. Mirandaşt (میرانداشت)'ta gerçekleşen bu savaşı Maraşîler kazandı. Natil (نائل) şehrine kadar olan Pâdüşpânî toprakları Maraşîlerin eline geçti. Ele geçen yerlerde halk Seyyidlere biat ederek onları destekledi.²⁸¹

Seyyid Fahrüddin, Maraşîler adına fetih hareketine devam ederek bir sonraki yıl Melik Kubad'ın müreffeh şehirlerinden biri olan Lekter'i (لکتر) ele geçirdi. Pâdüşpânîler Lekter'de gerçekleşen savaşın başlarında Maraşîlere karşı bir başarı elde etmiş olsalar da neticede Melik Kubad ve şehzadeleri bu savaşta yaşamını yitirdiler. Kale muhafızı, Melik Kubad'ın ölümü üzerine daha fazla direnemeyerek kaleyi teslim etti. Dervişler düşman ordusundan çok sayıda insanı öldürmüşlerdi. Şavaştan bir sonraki gün Seyyid Fahrüddin'in talimatıyla ölümler defnedilirken, yaralılar ise tedavi ettirildi. Rüstemdâr'ın yönetimi Kemalüddin'in kardeşi Fahrüddin'e verildi. Maraşîlerin Mâzenderân'da kazandığı bu zaferden sonra bölgedeki hâkimiyet alanları daha da genişlemekle beraber bölgenin neredeyse tamamına hâkim oldular.²⁸²

Fahrüddin Rüstemdâr'ı ele geçirdikten sonra Melik Kubad'ın hapisane olarak kullandığı Heresi (هرسی) kalesini Maraşî topraklarına dâhil etmek üzere Kellarustak'a gitti. Kale alındıktan sonra buraya görevliler tayin ederek Çalus şehrine gitti. Rüstemdâr'da yerine bıraktığı vekiline şehirde imar faaliyetlerinde bulunmasını emreden Fahrüddin, köşkler, evler, hamamlar, çarşılar yaptırdı ve şehrin etrafına savunmayı kuvvetlendirmek adına hendek kazdırdı.²⁸³ Bu imar faaliyetlerinin, Maraşîlerin Mâzenderân'daki hâkimiyetlerinin kesinleşmesinden sonra gerçekleşmesini göz önüne alırsak Maraşîlerin bölgede kalıcı bir egemenlik kurmak istediklerini belirtebiliriz.

²⁸¹ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 20-21; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 156.

²⁸² Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 157.

²⁸³ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 21.

Seyyid Fahrüddin bundan sonra yaylak bahanesiyle Kucur şehrine giderek bir süre burada kaldı. Ardından Âmul, Sârî ve Rüstemdâr'dan gelen taze kuvvetlerin kendisine katılmasıyla fetih hareketlerine tekrar devam etti. Nur ve civarındaki kalelerin ele geçirilmesi için harekete geçen Fahrüddin, Nur dağlarının eteklerindeki küçük kasabaları kolayca fethetti. Fahrüddin bundan sonra Nur dağları eteklerinde daha öncekilere oranla daha büyük ve müstahkem bir kaleyi muhasara altına aldı ancak başlangıçta başarılı olamadı. Askerlerine verdiği talimatla kaleye ulaşmak için kule tarzında bir kuşatma silahı inşa edildi ve böylece kaleye sığınanlar ele geçirildi. Fahrüddin daha sonra Talikan tarafına giderek bu şehri de Maraşî hâkimiyetine aldı.²⁸⁴

Fahrüddin, Nur civarındaki kaleleri Maraşî toprakları sınırlarına dâhil ettikten sonra Kârved (کارود) ve Levender (لوندر) kalelerini ele geçirmek için hareketine devam etti. Bu iki kalenin bulunduğu bölge 750/1349'a kadar Bâvendîlerin elindeydi. Âmul sınırlarının dışında kalan bu kaleler Bâvendîlerden sonra Rüstemdâr hükümdarının hâkimiyetine geçti. Kiya Efrasiyab'ın damadı ve Larican'ın yöneticisi olan Kiya Hasan, şehirde uzun bir hükümdarlık süresinden sonra Seyyidlerin taaruzuna uğradı. Halkından bir kısmı Seyyidlere meyl etti. Fahrüddin ilk olarak Karved kalesine hucüm ederek ele geçirdi. Daha sonra Kiya Hasan'ın elinde bulunan Levender kalesini kuşattı. Kiya Hasan Maraşî kuvvetlerine karşı altı ay direndikten sonra erzakların tükenmesi ve savaş yorgunluğundan dolayı teslim olmak zorunda kaldı. Maraşîler Kiya Hasan'ı Âmul'e yolladılar ve kaleyi yıktılar. Bu zaferden sonra Rüstemdâr ve Talikan Seyyid Fahrüddin'in emrine tevdi edildi.²⁸⁵

Seyyid Kıvamüddin, oğlu Rızaüddin ile yaşadığı bir problemten kaynaklı Dabu'daki ikametgâhından ayrılarak bugünkü Babil yakınlarındaki Barfuruş köyüne geldikten bir müddet sonra aniden hastalandı. Hastalığının şiddetlenmesi üzerine Seyyid Kemalüddin ve diğer kardeşleri derhal Barfuruş'a geldiler. Kıvamüddin ölmeden önce oğullarına Seyyid Kemalüddin'e itaat etmelerini, şeriatı çiğnemeyip halka adaletli davranmalarını öğütledi. Kısa bir müddet sonra vefat eden Kıvamüddin, vasiyeti gereği Barfuruş'a defnedildi. Ancak Seyyid Rızaüddin'in karşı çıkışı ve kardeşlerini de desteğiyle Kıvamüddin'in mezarı bir süre sonra Âmul'e taşındı. Kıvamüddin'in

²⁸⁴ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 21-22.

²⁸⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 212-213; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 22-23; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 23.

Âmul'deki mezarı zamanla ziyaretgâha dönüştü ve “*Mir-u Zân*” (میروزان) ismiyle anılmaya başlandı.²⁸⁶

Kıvamüddin'in ölümünden hemen sonra yapılan türbesi Kiya Efrasiyab'ın oğlu İskender Şeyhî tarafından tahrip edildi. Âmul'de bulunan bu türbe Emir Timur'un ölümünden sonra affedilip tekrar Mâzenderân'a dönen Maraşîler tarafından tamir edildi. Safevi Sultanı Şah Abbas döneminde bu türbe yeniden düzenlenerek süsletildi. Kıvamüddin'in türbesi Şîler açısından oldukça kıymetlidir.²⁸⁷

5.3. Maraşîlerin Emir Veli İle İlişkileri

Seyyidler Mâzenderân, Rûyan ve Rüstemdâr'ı ele geçirdikten sonra hâkimiyetlerini Irak sınırına kadar ulaştırdılar. Hatta vasal konumda onlara tabî olan bir emirlik dahi bulunuyordu. Özellikle Celalîlerle savaşlarda büyük yararlılık gösteren Seyyid Ali Kiya, Gilan'ı Seyyidler adına yönetiyordu. Gilan'da Seyyidler vekili olan Seyyid Ali Kiya, onlara danışmaksızın adım atmıyordu. Buna karşılık Kıvamüddin ile aralarındaki dostluğun da etkisiyle Seyyidler ona saygı gösteriyordu. Mâzenderân'ın batısında siyasî durum bu şekildeyken doğusunda yani Esterabâd'da Emir Veli hüküm sürmekteydi. Emir Veli, İlhanlı soyundan olan Toga Timur'un hizmetkârı Şeyh Ali Hindu'nun oğluydu. Seyyidlerin egemenlik sınırı Esterabâd'a kadar dayanmış, sıra bu topraklara gelmişti. Daha önce Serbedârîlerin elinde olan Esterabâd, Emir Veli'nin Serbedârîler ile girdiği mücadele sonucu el değiştirdi. Doğal olarak Emir Veli, Serbedârîlerin devamı olan Maraşîlerle de düşmancıl münasebetler içinde oldu.²⁸⁸

Esterabâd (Cürcan) hâkimi Emir Veli kendi durumunu muhafaza etmek adına komşularının ne durumda olduğunu yakından takip ediyordu. Maraşîler Mâzenderân'da hâkimiyetlerini genişlettikten sonra bölgenin doğu kesimi olan Cürcan'a doğru dikkatlerini yönlendirmişlerdi. Maraşîler Kazvin sınırına kadar ilerlemiş dolayısıyla devletlerinin temellerini attıkları bölgenin dışına çıkmaya başlamışlardı. Bu ilerleyiş, Emir Veli'yi tedirgin etmeye yetiyordu. Maraşîlerin Emir Veli'nin arazisine doğru ilerlemesi sonrası Emir Veli bir takım tedbirler alma yoluna gitti. Sınır güvenliği noktasında aldığı bir dizi önlemlerden başka Seyyid Kemalüddin'i öldürmesi için Tükmen emirlerinden biri olan Hasan-ı Horasanî'yi görevlendirdi.²⁸⁹ Bu bağlamda

²⁸⁶ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 159-160.

²⁸⁷ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 23-24.

²⁸⁸ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 163.

²⁸⁹ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 25.

Hasan-ı Horasanî ile Kemalüddin'e yapılacak olan suikastin planı yapıldı. Buna göre; Hasan ile Emir Veli arasında plan gereği sahte bir husumet ortamı yaşanacak, husule gelen ihtilaf dolayısıyla Hasan, Kemalüddin'in hizmetine girmek üzere ona sığınacaktı. Kemalüddin'in güvenini sağladıktan sonra uygun zamanı kollayıp onu öldürecekti. Hasan'a başarılı olmasına karşılık maiyetiyle beraber Terhânî (ترخانی) yöresinin idaresi, rütbe ve çeşitli hediyeler verilecekti. Emir Hasan bu teklifi kabul ederek Sârî'ye gitti. Seyyid Kemalüddin'e haber yollayarak plan gereği hareket etti. Kemalüddin onu kabul ederek devlet erkânının huzurunda hilat giydirip, kılıç kuşattı. Çeşitli hediyeler, atlar, özel bir eyer takımı hediye edildi.²⁹⁰ Seyyid Kemalüddin'in kendisine kurulan tuzaktan habersiz Emir Hasan'ı himayesine almakla beraber ona çeşitli ikramlarda bulunması adı geçen emirin önemli biri olduğunu gösterir.

Bundan başka Horasan halkından bir grup Emir Veli'nin baskılarından dolayı göç ederek Sârî'ye gelmiş, ancak Seyyid Kemalüddin onlara iltifat etmemişti. Kendisine tuzak kurulabileceğini düşünerek hiçbir zaman tek ve silahsız dolaşmayan Seyyid Kemalüddin aldığı bir takım tedbirlere rağmen çeltik tarlalarında ekim mevsiminin gelmesinden dolayı neredeyse korumasız kalmıştı. Zira ekim yapmak üzere tarlalara giden dervişler onun yanından ayrılmışlardı. Ayrıca Kemalüddin'in sarayında bir gün önceden çeşitli hazırlıklar yapıldığından dikkatler çeltik ekimine yönelmişti. Hasan-ı Horasanî bu durumu fırsat bilerek Seyyid'e suikast düzenlemek maksadıyla evine sabah vakti gizlice girmiş, ancak onu fark eden bir derviş yakalanmasını sağlamıştı. Seyyid'in huzuruna getirilen Horasanî niçin geldiğini itiraf etti. Bunun üzerine Maraşîler bu işin sorumlusu olan Emir Veli'ye bir mektup göndererek tekrarı halinde bunun bir savaş sebebi sayılacağını bildirmişlerdi.²⁹¹

Emir Hasan, dervişler tarafından darp edilip öylece bırakıldıktan sonra yaralı halde Emir Veli'nin huzuruna çıktı. Emir Veli bir süre sonra onu tekrar Kemalüddin'e suikast yapmak üzere görevlendirdi. Bu kez görevi başarması halinde istediği herşey verilecekti. Bir grup çalgıcı ile Sârî'ye giden Hasan ve yanındaki topluluk, Kemalüddin'in huzuruna vardılar. Bir süre sonra mecliste bulunanlardan biri Emir Hasan'ı tanıyarak bağırmaya başlayınca Emir Hasan derhal tutuklandı. İlk suikast girişiminde öldürülmeyen Emir Hasan bu kez öldürüldü ve Emir Veli ile harp hali

²⁹⁰ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 164.

²⁹¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 221; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 25.

başladı.²⁹² Seyyidlerle açık bir savaş yapma yerine onların liderlerini öldürtmek suretiyle maneviyatlarını bozmaya çalışan Emir Veli'nin ikinci kez tertiplediği suikast girişimi böylelikle akîm kalmıştır. Bununla beraber Emir Veli, istediğini alamadan Maraşîlerin hışmını üzerine çekmiştir. İlk suikast girişiminin sonuçsuz bırakılmasından sonra ikaz edilen ve ikinci kez olması halinde savaş sebebi olacağını belirten Maraşîler bundan sonra Emir Veli ile sıcak temasa geçeceklerdir.

Emir Veli'nin bu suikast girişimlerinden sonra Mir Kemalüddin, diğer kardeşlerinin de askeri desteğiyle Esterabâd'ı kuşatmak için hazırlıklara başladı. Bununla beraber Emir Veli ordusuyla Esterabâd'dan çıkarak Temişe'ye geldi. Seyyidlerin Emir Veli'ye karşı gönderdiği öncü askeri kuvvet Temişe şehri yakınlarında yapılan ilk savaşı kazandı. Bunun üzerine Emir Veli, Horasan bölgesi sınırında bir kaleye sığındı. Bu savaş sonrasında Emir Veli'nin askerlerinin bir kısmı esir edilirken, bir kısmı da öldürülmek suretiyle bertaraf edildi. Bu zafer sonrası Esterabâd'ın alınması noktasında elverişli bir ortam yakalayan Maraşîler bin kişilik bir suvari birliğini Emir Veli'nin memleketi üzerine sevk ederek burayı da hâkimiyetleri altına aldılar. 781/1378 yılında gerçekleşen bu savaş sonrasında Esterabâd'a görevliler tayin edildi. Esterabâd şehri Maraşîlerin idaresine geçmesine rağmen Emir Veli sığındığı kalede faaliyetlerine devam etmekteydi. Bundan başka İlhanlı Devleti'nin dağılmasından bir süre sonra ortaya çıkan Timur, İran coğrafyasında kurulan küçük devletçikleri ele geçirmek suretiyle doğuya doğru ilerliyordu. 791/1388'de yaklaşan Timur tehlikesine karşı Kemalüddin öncülüğünde Maraşîler bir takım önlemler alma yoluna gittiler. Emir Veli'nin üzerine gitmekten vazgeçen Maraşîler onunla ağır şartlarda bir anlaşma yaparak Esterabâd'a geri dönmesini sağladılar.²⁹³ Mâzenderân'ın doğu kısmı olan Esterabâd'ın ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra baş gösteren Timur tehdidi, Maraşîlere geri adım attırmakla beraber Emir Veli'ye Esterabâd'ın geri verilmesine neden oldu. Maraşîler bu sayede Timur'a karşı Emir Veli'yi hem zaman kazanmak hem de dikkat dağıtmak üzere kullanacaklardı. Aynı zamanda Emir Veli, Maraşîler ile Timur arasında tampon bölge vazifesi görebilirdi. Nitekim Maraşîler, Timur'un Esterabâd'da bulunduğu sırada ona çeşitli hediyeler yollayarak Mâzenderân'a yapacağı olası bir sefere mani olmaya çalıştılar.

²⁹² Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 167.

²⁹³ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 168-170.

5.4. Maraşı Timur Mücadelesi ve Timur'un Mâzenderân'ı Ele Geçirmesi

Timur'un Esterabâd'da bulunan ve Mâzenderân Seyyidleriyle pek de iyi ilişkiler içinde bulunmayan Emir Veli ile olan münasebetlerinden kısaca bahsetmek yerinde olur kanaatindeyiz. Zira Maraşîler, Emir Veli ile savaş halindeyken Timur'un bölgeye gelişiyle geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Timur'un Mâzenderân'a gelmezden evvel süreci daha iyi kavramak için bu hususa temas etmek yerinde olacaktır.

Toga Timur'un saf dışı kalmasından sonra Cürcan hâkimiyeti Serbedarilere geçmişti. Bir süre sonra Mâzenderân'ın doğu kesimi olarak kabul edilen Cürcan'da hüküm süren Serbedarilerin hâkimiyetine Emir Veli son verdi. Toga Timur'un eski kumandanlarından olan Şeyh Ali Hindu'nun oğlu Emir Veli, Serbedarileri mağlup ederek Cürcan, Bistam, Damgan, Simnan ve Firuzkûh'u içine alan bir devlet kurmayı başardı.²⁹⁴

Timur'un hizmetinde bulunan Kiya Efrasiyab'ın oğlu İskender Şeyhî, sürekli olarak Timur'u Mâzenderân'a sefer yapması yönünde teşvik ediyordu. İskender Şeyhî'nin amacı babasını öldürüp hanedanlarının Mâzenderân hâkimiyetine son veren Seyyidlerden intikam almaktı. Timur Mâzenderân'a doğu istikametinden sefer tertip ettiği için öncelikle Esterabâd'ın itaat altına alınması gerekecekti.²⁹⁵

Acâibu'l-Makdûr'da belirtildiği üzere; Timur, Horasan'a ilerlediğinde Mâzenderân hâkimi Şah Veli (Emir Veli)'ye kendisine itaat etmesi yönünde bir mektup yollamış, ancak Emir Veli bu mektuba sert bir cevapla mukabelede bulunmuştur. Aynı zamanda Emir Veli, Ahmed Celayir ve Şah Şuca'ya Timur'un tarafına gönderdiği mektuptan bahisle ittifak çağrısı yapmış,²⁹⁶ ancak her ikisinden de olumsuz cevap almıştır.²⁹⁷ İttifak çağrısının boşa çıkması üzerine Timur tehlikesine tek başına karşılık veremeyeceğinin farkında olan Emir Veli, bundan sonra görünüşte Timur'a itaat etmek, aslında ise ona karşı bir dizi önlemler alma yoluna gidecektir.

²⁹⁴ Kemalüddin Abdürrezzak Semerkandî, *Matlaü's-Sadeyn*, c. I, s. 367; V. Minorsky, *Tuga Timur*, s. 481; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 25.

²⁹⁵ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 170.

²⁹⁶ Emir Veli'nin bu ittifak çağrısı; Ben sizin sınır karakolunuzum. Eğer benim işlerim yolunda giderse, sizin de işleriniz yolunda gider. Eğer bana ondan bir kötülük gelirse, aynı kötülük sizin ülkelerinize de gelecektir. Eğer bana yardım gönderirseniz her ikinizi de bu akrepten kurtarırım..." şeklinde bir mektupla Şah Şuca ve Ahmet celayir'e gönderilmişti. Ancak Şah Şuca, Timur ile anlaşırken, Ahmet Celayir bu çağrıyı umursamamıştır. (İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 74-75.)

²⁹⁷ İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, s. 74-75.

Timur'un Esterabâd'a doğru hareket ettiğini haber alan Emir Veli ona derhal elçiler yollayarak itaat edeceğinin bildirmesine rağmen Timur'un geri dönüşünden sonra şehri tahkim etmek üzere bir takım önlemler almaktan geri durmadı. Bu bağlamda şehrin etrafına savunma amaçlı büyük bir hendek kazdırdı. Bundan başka yüksek duvarlar inşa ettirdi. Bu durum onun Timur'a hem güvenmediğini hem de zaman kazanmak adına itaat ettiğini gösterir.²⁹⁸ Timur Esterabâd'a iki defa saldırdı. İlkinde yukarıda ifade ettiğimiz gibi Emir Veli'nin itaatini kabul etti. Timur'un ikinci defa Esterabâd'a gelişi Emir Veli'nin itaatten ayrılması üzerine gerçekleşti. Timur'un ikinci saldırısında Emir Veli, Halhâl (خلخال)'a kaçtı.²⁹⁹ Timur, Emir Veli'yi bölgeden uzaklaştırıp Esterabâd'a hâkim olduktan sonra şehre Toga Timur'un oğlu Lokman'ı naib olarak atadı.³⁰⁰ Böylece daha önce Esterabâd'da Moğolların devamı olan Toga Timurlu hanedanının Timurlu idaresi altına yeniden hâkimiyeti söz konusu oldu. Ancak Toga Timur'un hâkimiyeti dönemindeki gibi bir etkinlikten söz etmek mümkün görünmemektedir.

Zafername'de Timur'un Esterabâd'ı ele geçirmesinden sonra endişeye kapılan Maraşîlerin derhal onun adına para basıp, hutbe okuttukları kayıtlıdır.³⁰¹ Timur Esterabâd'da iken civar mahallî hükümdarlar çeşitli hediyeler ve elçiler ile onun huzuruna çıkarak itaatlerini sundular. Mir Kemalüddin bu duruma vakıf olmakla beraber bizzat kendisi huzura varmayarak oğlu Gıyasüddin'i değerli hediyeler ile Timur'a yolladı. Timur'un çok değer verdiği Seyyid Bereke'nin vasıtasıyla huzura alınan Gıyasüddin'e iltifat edilmedi.³⁰² Civar mahalli hükümdarların itaatleri kabul edilirken Maraşîlere iltifat edilmemesinde kuvvetle muhtemel hem İskender Şeyhî'nin tesiri hem de onların Timur'un hiç hoşuna gitmeyen Şia mezhebinden olmaları vardır.

²⁹⁸ Nizamüddin Şami, *Zafername*, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 102-105; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 24.

²⁹⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 224; Betarice Forbes Manz, *Timurlenk*, (çev. Zuhâl Bilgin), Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 98; Nizamüddin Şamî'nin *Zafernamesi*'nde Emir Veli'nin bundan sonraki akıbeti şu şekilde kayıtlıdır: "*Emir Veli az miktarda askeri, hanımı, çoluk çocuğu ile kaçtı. Yolunu şaşırıp Langura tarafına gitti. Hazinesini terk edip canını kurtarmak için yola devam etti. Hanımı ve haremîni Girdkûh mevkiinde bırakıp Rey tarafına doğru yola koyuldu. Emir Sahipkıran (Timur), Hudaýdâd Bahadır, Ömer Bahadır, İnağ Humarî'yi diğer bazı bahadırlarla onun arkasından gönderdi. Onlar, Emir Veli'ye yetiştiler ve onu Rüstemdâr mevkiine kadar kovaladılar... Emir Veli Çalus vilayetine kaçtı.*" (Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 116-117.)

³⁰⁰ İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fi Nevâib-i Timur*, s. 76.

³⁰¹ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 117.

³⁰² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 224; Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 172; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 26; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 24.

Zira Timur, Sünnî mezhebine mensup olmakla beraber Şia ehlinde olanlara sıcak bakmıyordu.

Timur, İskender Şeyhî'nin etkisiyle 792/1389'da Mâzenderân seferine tekrar çıktı. Mir Kemalüddin Timur'un gücüne karşı koyamayacağını bilmekle beraber onun bu defa daha kararlı bir şekilde sefere çıktığının bilincindeydi. Bu sebeple oğlu Gıyasüddin'i tekrar Timur'un huzuruna yolladı. Bu defa değerli hediyelerle birlikte bir de Timur'a iletmek üzere mektup yolladı. Mir Kemalüddin bu mektupta şunları yazmıştı; *"Biz Mâzenderân ormanlarında devlet düzenini gözeten Seyyidlerden bir topluluğuz. İskender Şeyhî'nin babası kendi idaresinde olanlara zulüm edip, onları katletmişti. Şeriatın dışına çıktığından ilahi takdir onun yerine bizi Mâzenderân'a getirmiştir. Mâzenderân halkı bu sayede zulümden kurtulmuştur. Şuan da Mâzenderân ormanlarında adalet ve insafla bir yönetim anlayışı içinde olan Maraşîler'in dua etmekten başka silahları yoktur."*³⁰³ Bu mektupta dikkat çeken ilk husus, Timur'un himayesinde bulunan ve onu özel olarak Mâzenderân'a sefer yapmak üzere teşvik eden İskender Şeyhî'nin davasında haklı olmadığı meselesidir. Bu sayede Timur'un adaletli davranan bir hükümdar ise onun sözüne kanarak gerçekleştireceği bu seferin gereksiz olduğuna vurgu yapılmıştır. Bundan başka bu mektupta dikkat çeken bir başka husus, kendilerinin Seyyid olduklarına temas edilmesidir. Bu sayede Maraşîler zaten İslam şeriatı üzerine bir yönetimin olduğu bölgede kendisinin de Müslüman olduğu gerçeğinden hareketle seferin yersizliğine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca Seyyid oldukları vurgusu onların İslam toplumu nazarında değerli olduklarına işaret etmek için de yapılmıştır. Bu mektupta dikkate değer diğer bir husus ise coğrafi ve insanî şartların zorluğuna temastır. Seyyidler Mâzenderân ormanları tabirini mektupta özellikle kullanarak coğrafi şartların zorluğuna vurgu yapmıştır. Burada idareyi ellerinde bulunduranların adaletle davranmalarının zorluğuna işaret edildiği gibi kendilerinin bu işi gayet iyi yaptıkları belirtilmiştir. Bütün bu sebepleri müşterek değerlendirdiğimizde Timur'un yanlış bir karar üzerinde olduğunun çeşitli noktalarının Seyyidlerce nazara verildiğini söylemek mümkündür.

Mir Kemalüddin'in içeriğini yukarıda belirttiğimiz mektubu dikkate alınmayarak harekete geçildi. Öncelikle Timur'un huzuruna çıkan Gıyasüddin, zindana atıldı. Bu

³⁰³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 225; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 24-25.

arada İskender Şeyhî emirleri teşvik etme ve hırslandırma adına Mâzenderân'ın zenginliklerinden bahsediyordu.³⁰⁴

Mir Kemalüddin ve kardeşleri Timur ile savaşın kendileri açısından zaferle sonuçlanmayacağını bilincindeydiler. Ancak savaşın gerçekleşmemesi adına yaptıkları tüm girişimler akîm kalmıştı. Savaş kaçınılmaz olunca Maraşîler, savaşın başlangıç yerini Rüstemdâr olarak belirlediler. Bu dönemde Rüstemdâr, Gavbargan hanedanı bakiyelerinden olan Melik Sadüddeve Tus tarafından idare ediliyordu. Melik Sadüddeve'nin olası mağlubiyette İskender Şeyhî'nin gazabına maruz kalacağı korkusu, iki taraflı bir siyaset izlemesine neden oldu. Bir taraftan Seyyid Kemalüddin'e itaat edeceğini belirten Melik Sadüddeve, diğer taraftan İskender Şeyhî'ye mesaj yollayarak bu savaşta ondan yana tavır alacağını bildiriyordu. Aynı şekilde Esterabâd yöneticisi de Seyyid Kemalüddin ve İskender Şeyhî arasında ikili oynuyordu.³⁰⁵ Böylece hem Rüstemdâr hem de Esterabâd'dan istenecek yardım olasılığı bulunmuyordu. Muhtemelen Seyyidler de bu güvensiz durumdan haberdar olarak savaşı, Mâzenderân'da doğrudan kendi idareleri altında bulunan bir mevkide yapmayı uygun gördüler.

Mâhâneser (ماهانه سر) Savaşı: Âmul şehri dâhilinde olup Hazar denizine yakın bir mahal olan Mahaneser, büyük bir tepe üzerinde yer alıyordu. Bu mevzi yoğun ormanlık alanlarla kaplı olduğundan Mahaneser için doğal bir kamuflaj sağlamakta ve yabancıların nazarında uzak durulması gereken bir yer algısı oluşturmaktaydı. Maraşîler bu özelliğinden dolayı savunucuları için avantaj, saldıranlar için dezavantaj oluşturacak bu hususiyeti dikkate alarak bu tepe üzerine hızlıca ahşaptan müstahkem bir kale yaptılar. Âmul ve Sârî'deki hazineler ve zahireler bu kaleye getirilerek kale içinde uygun görülen bir yere gömüldü. Bundan başka Maraşî ailesi fertleri bu kaleye taşındı. Mahaneser'de inşa edilen bu kalenin dışında elverişli olduğu düşünülen Karatoğan (قراتوغان) sahrası da savaş için seçildi.³⁰⁶

Öte yandan ordusunu üçe kısma ayıran Timur, dağıttığı ulufeler ile Mâzenderân gibi zor bir coğrafyaya sahip olan bölgeyi ele geçirmek adına ordusuna ekstra katkı

³⁰⁴ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 226.

³⁰⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 226.

³⁰⁶ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 27-28; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 176; Hüseyin Mir Caferi, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 25; Karatoğan; günümüzde Sârî şehristanının Bihşehr kısmında yer alan bir köydür. (Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. VI, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1388, s. 1454.)

sağladı.³⁰⁷ Timur, ordusunu motive etmek adına yaptığı bu hazırlıktan başka sık ormanlık alana sahip bölgede askerlerinin ilerleyişini sağlamak için bir takım önlemler ve uygulamalar da gerçekleştirdi. Sık ormanlık alanlarda orduya yol açılması için öncüler olarak baltacılar görevlendirildi. Yine bu iş için gerekli malzemeleri içeren başka bir grup daha onlara eşlik etti. Ağaçları keserek bir yandan yol açan görevliler, diğer yandan köprüler yapıyorlardı. Buna ek olarak ordunun güzergâhı üzerinde bulunan bataklıklar kesilen ağaçlar ve yapraklar ile dolduruluyordu. Bu şekilde doğal engelleri ortadan kaldıran Timur ordusu öncülerini, asıl ordunun Mâzenderân'da tehlikesiz bir şekilde ve kolayca ilerlemelerini sağlıyorlardı.³⁰⁸

Timur, Âmul şehrine geldikten sonra yanında alıkoyduğu Seyyid Kemalüddin'in oğlu Gıyasüddin'i Maraşîlerin mukavemetinde bulunmamaları için babasının yanına gönderdi.³⁰⁹ Böylece Timur kendisine karşı oluşacak kuvvetle muhtemel direncin bertaraf edilmesini amaçlamaktaydı.

26 Zilkade 794/14 Ekim 1392'de iki ordunun öncü kuvvetleri Karatoğan sahrasında savaşa tutuştular. Bu ilk çarpışmada çok sayıda Timur öncü kuvveti bertaraf olmuşsa da Maraşîlerin öncülerini ordugâha kaçmak zorunda kaldılar. Bu vuruşmada Maraşî ordusunun tabiri caizse deniz karşısında bir damla olduğu anlaşıldı. Zahirüddin Maraşî'ye göre Mâzenderân askerleri şayet ormanda saklansalardı bu savaşı kaybetmeyeceklerdi. Zira Mâzenderân halkı ormanda cesur olur, düşmanın topraklarını ele geçirmesine müsaade etmezlerdi. Bu sebeple onların ormanlık alanlardan ayrılmalarda savunma dirençlerini azalttığı söylenebilir.³¹⁰ Zahirüddin Maraşî'nin bu değerlendirmesi, bölge şartlarını çok iyi bilen birisi olarak son derece isabetlidir. Zira Maraşîlerden önceki hanedanlar devamlı surette bölgenin bu özelliğini kullanarak düşmanlarını yıldırmaı başarmıştı. Buna ek olarak Mâzenderân'ın nemli havasının verdiği usanç durumu uzun süre bölgede kalmayı güçleştiriyordu. Bu bağlamda bölge şartlarına uyum sağlayan yerel yönetici ve emirlere avantaj sağlayan bu durumu Maraşîlerin iyi kullanamadıklarını belirtebiliriz.

³⁰⁷ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 153.

³⁰⁸ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 153-154; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 177; İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 27; Timur'un ordusunun Mâzenderân'da elde ettiği bu tecrübe Ankara savaşında Timur'un işine oldukça işe yarayan yöntemle -yani ağaçların kesilip yol açılması yöntemi- ordunun ilerleyişini sağlamıştır. Kısaca Timur'un başarılı olmasını sağlayan gerekçelerden biri İran coğrafyası üzerindeki tecrübelerini Anadolu'ya yansıtmıştır.

³⁰⁹ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 154.

³¹⁰ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 226; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 177-178.

İlk vuruşmada Maraşîler bir zafer kazanmışsalar da düşmanın tümüyle yok edilememesi Seyyidlerin motivasyonunu olumsuz yönde etkiledi. Maraşîler savaşın ilk günü akşama kadar Timur ordusunu ok yağmuruna tutarak saldırılarına fırsat vermediler. Gece adet olduğu üzere dinlenilmesi gerekirken iki tarafta birbirine karşı ihtiyatlı davrandı. Bu bağlamda Seyyidler savaşın ilk günü gece sabaha kadar Timur ordusuna ok atmaya devam ettiler.³¹¹ Bundan maksat muhtemelen Timur ordusunun bir gece baskını yapmasını önlemektir. Ayrıca kalenin ahşaptan olması yakılma tehlikesine karşı Seyyidleri tedirgin etmeye yetiyordu.

Timur ordusunun kendileri gibi istirahat etmesine mani olan Maraşîler aslında bu durumdan olumsuz etkilendiler. Zira uykusuz kalan ve dinlenme fırsatı bulamayan kale savunucuları güçten düştü. Bu sebeple savaşın ikinci günü Seyyidlerin ileri gelenleri Timur'un karargâhına giderek savaşın son bulması için ondan aman dilemek mecburiyetinde kaldılar.³¹² Zafername'de Seyyidler tarafından gelenlerin Seyyid Kemalüddin ve Mevlana İmamüddin olduğu kayıtlıdır.³¹³ Bu savaşın seyrinde Maraşî'de kayıtlı olanlarla Şami'nin Zafername'sinde kayıtlı olanlar arasında bir takım farklılıklar vardır. Örneğin Maraşî, Seyyidlerden gelen heyetin savaşın ikinci günü aman dilemek üzere geldiğini ve Timur'un mübareze şartı koyduğunu ifade ederken, Zafername'de bu heyetin savaşın üçüncü günü geldiği ve Timur tarafından kabul görmeyip tekrar savaş düzenine geçildiği kayıtlıdır.³¹⁴

Maraşî'ye göre eman dilemek üzere Timur'un ordugâhına gelen Seyyidlere mübareze yapılması şartı ileri sürüldü. Buna göre sadece emirler ve kendine güvenen cesur askerler karşılıklı vuruşacaktı. Timur ilk önce kendisi meydana atıldı. Daha sonra emirleri onu takip ettiler. Aynı şeklide Maraşîlerden emirler ve mübareze yapmaya elverişli askerler meydana geldiler. Savaşın bu ikinci günü topyekün bir savaş yerine mübareze yapıldı. Mübarezeleri Timur tarafı kazandı ve Maraşîlerden on kadar emir bu şeklide öldürüldü. Bu mübarezelerde Seyyidlerin ileri gelenlerinin ölmesi motivasyonlarını kırdı. Savaşın ikinci günü akşam iki ordu da dinlenerek ve savaş

³¹¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 228.

³¹² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 228.

³¹³ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 155.

³¹⁴ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 228; Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 155.

hazırlığı noktasında eksiklerini gidererek geçirdi. Öte yandan Maraşîler defin işlemleri ile uğraşmak zorunda idiler.³¹⁵

Mübarezelerin yapıldığı gece Seyyid Kemalüddin bir taraftan yaralıların tedavisi ve ölülerin gömülmesi emrini verirken, diğer taraftan emir ve komutanlarla bu müşkil durumun istişaresini yaptı. Maraşîler bu durumdan kurtulmak için yaptıkları plan gereği ordugâhtan sessiz sedasız çekileceklerdi. Gece karanlığından istifadeyle hayata geçirilmeye çalışılan planla Timur ordusunun bu geri çekilmeyi fark etmesi sabaha kadar mümkün olmayacaktı. Aynı zamanda Timur ordusu geri çekilmeyi fark ettiklerinde Maraşîlerden kalma ordugâhı yağma edecekleri için Seyyidler artı bir zaman kazanmış olacaktı. Fakat İskender Şeyhî bu planın gerçekleşmesine müsaade etmeden yanına aldığı bir miktar yüksek rütbeli asker ile Seyyidler takibe koyuldu. Kaleye yakın bir yere ulaştığı sırada Seyyidler durumu fark ederek derhal kaleye sığındılar. İskender Şeyhî ile çetin bir mücadele gerçekleşti. Kaynaklar bu baskın sırasında Timur'un ordusunun yetişmemesi halinde İskender Şeyhî'nin Maraşîlerden tek bir kişi bile kalmayacak şekilde herkesi öldüreceğini belirtilmektedir.³¹⁶

Zafername'de mübazele olayından bahsedilmeyerek savaşın üçüncü günü son bulduğu belirtilir. Maraşî kalesine deniz tarafından saldıran komutanlar Maraşî gemilerini ele geçirdiler. Bundan dolayı Maraşîler oldukça müşkil durumda kaldılar. Deniz kenarındaki hisardan yapılan saldırı neticesinde Maraşîler iç hisara kaçmak zorunda kaldılar. Bir süre sonra peyderpey teslim oldular. Timur onlara Ehl-i Sünnet mezhebine girmelerini, şeriat yolunu takip etmelerini ve çocuklarına şeriat ilimlerini öğretmelerini buyurdu. Timur'un telkinlerine uyanlar ona itaat ettiler. İtaat etmeyenler ise öldürüldüler. Maraşî ileri gelenlerinin bir kısmı Harezmi'ye, bir kısmı ise Semerkant'a gönderildi.³¹⁷

Maraşî'de deniz saldırısı olayından bahsedilmeyerek İskender Şeyhî'nin baskını sonucu kalenin yerini tespit eden Timur ordusunun kaleyi ateşe verdikleri kayıtlıdır. Fakat kale muhafızı ve sakinleri mahirane bir şekilde kalenin zarar görmesini engellediler. Zira Maraşîler savaş başladığından beri Timur'un kaleye saldırısı sırasında nasıl bir savunma yapacaklarını tatbik ediyorlardı. Maraşîlerin savunma stratejisi sayesinde muhasara iki ay altı gün sürdü. Kuşatma süresince Maraşîlerden çok sayıda

³¹⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 230.

³¹⁶ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 230; Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 345.

³¹⁷ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 156-157.

kayıp yaşandı. Bu bağlamda muhasaranın psikolojik baskısı ve nicelik bakımından kayıplar, Maraşîleri Timur ile anlaşma yoluna itti. Seyyid Kemalüddin, kardeşleriyle yaptığı toplantı sonrasında aldıkları karar gereği Seyyidler ve emirzadelerden oluşan bir topluluğu Timur'un huzuruna gönderdi. Bu sırada Gıyasüddin, Timur'un yanında bulunuyordu. Seyyidler yanlarında getirdikleri hediyeleri Timur'a takdim ederek, karşılığında Gıyasüddin'in serbest bırakılmasını sağladılar. Bundan başka Timur, bu heyete Seyyid Kemalüddin'e iletmek üzere bir mektup verdi. Timur, Seyyidlere hitaben; *"Bizim sizin kanunuza kastımız yoktur. Bir miktar Müslüman kanı döküldü. Şayet teslim olursanız bundan sonra dökülen kandan sorumlu olmayacaksınız"*. Şeklinde bir mesaj vermişti. Seyyid Kemalüddin muhasaranın verdiği baskıyla barış taraftarı olduğu için bu teklifi kabul ederek teslim oldu.³¹⁸ Böylece 2 Şevval 795/11 Ağustos 1393 tarihinde Mâzenderân'da hüküm süren otuz beş yıllık Maraşî hanedanı saltanatı son buldu.³¹⁹

Hondmir'in *Tarih-i Habibü's-Siyer*'inde Timur ile Seyyid Kemalüddin arasında geçen konuşma şu şekilde kayıtlıdır; Emir Timur Kemalüddin'e hitaben mezhebinin kötü olduğundan serzenişte bulununca Seyyid karşılık olarak, Timur'un hoşuna gitmeyen bir cevap verdi. Bunun üzerine Seyyidler derhal huzurdan çıkartıldılar. Bu arada İskender Şeyhî Timur'un huzurunda bu topluluğun babasını öldürdüğünü söyleyerek karşılığında kısas istediğini belirtti. Timur, İskender Şeyhî'ye hitaben kendisinden başka Melik Sadüddeve'nin de aynı talepte bulunduğunu belirterek Seyyidlerin kısas dolayısıyla ikisine de verilmeyeceğini söyledi.³²⁰

Maraşî'de bu konuşma daha detaylı bir şekilde kayıtlıdır. Timur, Seyyid Kemalüddin'e hitaben vilayetlerine geliş sebebinin mal-mülk olmadığı, onların mezheplerinin kötülüğünden Mâzenderân'a geldiklerini ifade etmiştir. Seyyid, Timur'a mezhebimizin kötü tarafı nedir diye sorunca, Timur kaşılık olarak rafizi bir mezhebe sahip oldukları cevabını vermiştir. Seyyid Kemalüddin; biz atalarımızın izinden

³¹⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 230; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 181.

³¹⁹ Molla Şeyh Ali Gilanî, *Tarih-i Mâzenderân*, s. 55; Hüseyin Mir Caferi, Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî, s. 26; Seyyid Gıyasüddin'in serbest bırakılması olayı Nizamüddin Şamî'nin *Zafername*'sinde belirtildiğine göre savaşın hemen başında gerçekleşmişken, Molla Şeyh Ali Gilanî'nin *Tarih-i Mâzenderân*'ın da ise savaşın sonuna doğru gerçekleştiği yönündedir.

³²⁰ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 345.

gidiyoruz. Şayet atalarımıza muhalif olursak kötü yapmış oluruz. Ayrıca vazifemiz iyiliği emredip kötülükten men etmektir, demiştir.³²¹

Emir Timur, Seyyid Kemalüddin'e cevaben söyleyeceği bir şey olmadığını, bu mevzuda ulemaya intikal etmek gerektiğini ifade etti. Seyyid ise karşılığında; *"Her kim doğru konuşmazsa kanunsuz konuşur. Ulema niçin sizin huzurunuzda gelmiyor. Her an bu ölçüde kan sizin Lailahe İllallah demenizle dökülüyor. Bunlar iyi şeyler değil"* şeklinde bir savunmada bulundu. Timur, bu sözler karşısında hayretler içerisinde kalarak onların huzurdan çıkarılması emrini verdi.³²²

Esirler Timur'un huzurunda sıraya dizilip ayakta bekletildi. İskender Şeyhî bu sırada Timur'un önünde diz çökerek onlardan alması gereken bir kan hesabı olduğunu, emir buyurursa kısas için müsaade etmesini talep etti. Timur onların kanını senden başka Melik Sadüddeve de istemekte diyerek Saddüddeve'yi huzura çağırdı. Ona, neden kan talebinde bulunduğunu sordu. Melik cevaben; *"Geçmişte Seyyidler ile yaptıkları bir savaşta onlar maiyetimden kimseleri öldürdüler, ben de onlardan bazılarını öldürdüm. Ben şimdi bunlardan bazılarını seçip kısas uygulayabilirim. Ancak bu İslamî olmaz. Ayrıca onlar Seyyid yani Peygamber evladıdır. Her kim onlardan birini öldürürse kıyamet günü Allah onu Yezid'e yakın eder"* dedi.³²³ Timur; bu sözleri üzerine Melik Sadüddeve'ye, *"Rahmet üzerine olsun ki bizi ve kendini cehennem ateşinden korudun, lanet İskender Şeyhî'nin üzerine olsun ki bu hareketiyle bizi de kendisini de cehennem ateşine yakınlaştırdı"*,³²⁴ diyerek İskender Şeyhî'ye tepki göstermiştir. Maraşîler, Timur'u Mâzenderân'a saldırısından önce defalarca Seyyid oldukları yönünde uyarılarda bulunmalarına rağmen Timur ileri harekâtına devam etmişti. Ancak şimdi onlara saygı gösteriyor olması dikkat çekicidir. Burada Timur'un onların sözlerine itimat etmediği söylenebileceği gibi, Seyyid Kemalüddin ile yüzyüze konuşmalarından sonra onun sözlerinden etkilenip böyle bir karar vermiş olabileceğini ifade edebiliriz. Netice itibarıyla Timur'un Hz. Peygamber'e olan saygısının Seyyidlere yansımaları bu olayda görmek mümkündür.

Timur, Melik Sadüddeve'nin bu sözlerinden sonra ondan derhal Seyyid olanlarla olmayanları ayırt etmesini istedi. Buna karşılık Melik Sadüddeve kendisinin

³²¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 231.

³²² Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 233; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 185.

³²³ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 232-233; Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 348.

³²⁴ Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 348.

bu iş için ehil olmadığını, İskender Şeyhî'nin bu ayrımı daha doğru yapacağını ileri sürdü. İskender Şeyhî'nin yaptığı ayrıştırma sonrası Seyyidler müsaade isteyerek oturdular. Seyyid soyundan olmayanlar ise ayakta beklemeye devam ettiler. İskender Şeyhî bir süre sonra Seyyidlerden bazılarını ayakta bekleyenler arasına götürmeye çalışınca aralarından yüksek sesle itiraz edenler oldu. Bunun üzerine Timur, savaş başladığı sırada Maraşî ordusundan kaçıp kendisine sığınanları huzura çağırarak onlardan bu ayrışmayı yapmalarını istedi. Bu işlem tamamlandıktan sonra seyyid olmayanlardan yaklaşık bin kişi öldürüldü.³²⁵

Bu arada Mahaneser kalesinde Âmul ve Sârî şehirlerine ait değerli eşyalar dâhil olmak üzere bölgenin tüm zenginliklerini içeren büyük miktarda bir hazine bulunuyordu. Bu değerli eşyalar Timur'un bölgeye taarruzu öncesinde bu kaleye nakledilmişti. Bu değerli eşyalardan başka savaş sırasında bölgede bulunan tacirlerin halk tarafından yağmalanmış malları da kalede mevcuttu.³²⁶

Malları yağma edildiği için mağdur olan tüccarlar derhal Timur'a giderek kendilerine ait olan malların geri verilmesini istediler. İtirazları dikkate alınmasına rağmen malların ayrıştırılması mümkün olmadığından tacirlerin mağduriyeti giderilemedi.³²⁷

Maraşî'de Timur'un Mâzenderân'da elde ettiği hazinelerin ayrıntıları kayıtlıdır. Sayımı yapıp kayıt altına alınmak suretiyle hazineler Timur'a ulaştırılmıştır. Buna göre; altı yüz bin adet Tenge (altın veya gümüş parçası), iki yüz bin adet kırmızı Tenge ve yüz yirmi bin miskal Sebike (سبیکه) yani külçe vardı. Aynı zamanda üç yüz deve yükü gümüş, çini kâseler, sayısı belli olmayan türde muhtelif eşyalar ele geçirilmişti. Ele geçen bu ganimetler karşısında Timur, hayretini gizlemeyerek şu sözleri sarf etmekten kendini alamamıştır: *“Bizim taht-ı tasarrufumuza vasıl olan hazine birkaç padişahın hazinesi kadardır. Hiçbirisi Mâzenderân hâkimlerinininki kadar hazineyi ele geçirememiştir.”* Timur hazinelerin naklinden sonra kalenin yakılması emrini vermiştir.³²⁸ Timur'un bizzat kendisine ait olan bu ifadelerden oldukça büyük bir hazineden bahsetmek mümkündür. Böylesine bir zenginliğin oluşması hiç şüphesiz uzun bir zaman gereklidir. Zira Mâzenderân gibi genel olarak yerel hanedan

³²⁵ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 233.

³²⁶ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 233-234; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 187.

³²⁷ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 187.

³²⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 234.

mensuplarınca yönetilmiş bir bölgenin, kendi öz kaynakları dışında bir zenginliği bulunmuyordu. Böylesine bir zenginliğin bölgede oluşunun başka bir nedeni kuvvetle muhtemel ilk Arap fetihleri sonrası Mâzenderân'a sığınan Sâsânî soyluları ve emirlerinin hazineleriyle beraber bölgeye gelmeleridir. Bu zamana kadar tam anlamıyla ele geçirilemeyen Mâzenderân'da haliyle bu türlü hazinelerin korunaklı bir şekilde uzun yıllar muhafazası mümkün olmuştur.

Timur'un emriyle esirler Sârî'de bulunan kaleye nakledildi. Ardından Timur kendisi de Sârî'ye giderek bir süre bu kalede ikamet etti. Mahaneser kalesinde olduğu gibi Sârî'de bulunan bu kalede gömülü olan hazinelerin bulunması için kazılar başlatıldı. Maraşîlerce gömülen hazineler çıkartıldıktan sonra değerli gümüş dışındaki eşyalar tekrar bir çukur kazılmak suretiyle gömüldü. Bu gömünün daha sonra kolayca bulunabilmesi için bir takım işaretlemeler yapıldı. Maraşîler, Timur'un ölümünden sonra Şahruh döneminde tekrar Mâzenderân'a gelerek bu hazineleri çıkardılar.³²⁹

Moğol istilasından Timur'un bölgede hâkimiyeti ele geçirmesine kadar geçen süreçte Mâzenderân'da İlhanlılar, Bâvendîler, Pâdüşpânîler, Celâlîler, Çulabîler ve Maraşîlerin idaresi yaşanmıştır. Dolayısıyla bölge siyasî hayatında ağırlıklı olarak yerel hanedanlar etkin olmuştur. Bu zaman aralığında Mâzenderân'ın siyasî hayatına Bâvendîler, dinî hayatına ise Maraşîlerin damga vurduğu noktada yorum yapmak mümkündür.

Timur, Mâzenderân'ı ele geçirdikten sonra Âmul'un yönetimini İskender Şeyhî'ye verdi. Fakat İskender Şeyhî ilk fırsatta isyan ederek bölgenin dağlık kesimlerinde (Firuzkûh) karargâh edindi. 806/1404'de bizzat Timur'un bölgeye gelişiyle kısa bir süre sonra ele geçirilip öldürüldü. İskender'in ele geçirilmesi için sefere çıkan Timur'un yanında Seyyid Kemalüddin'in oğulları Seyyid Ali ve Seyyid Gıyasüddin'de bulunuyordu. Timurlu hükümdarı Şahruh döneminde Mâzenderân'a geri gelen Maraşî Seyyidleri, bölgedeki Timurlu yöneticileri ve Toga Timurlu bakiyeleri ile muhatap olmak zorunda idi. Zira Mâzenderân'da güç dengesinin kurulabilmesi amacıyla bölgenin birkaç farklı idareciye tevdi edilmesi durumu söz konusu olmuştur. Mâzenderân'da iktidar çatışmaları çerçevesinde sürekli olarak isyanların yaşanmaya devam ettiğini belirtmek mümkündür. Bu sebeple Şahruh döneminde 809/1406-1407'de iki defa isyan vuku bulmuştur. Bundan başka bölge, Karakoyunlular ile Timurluların

³²⁹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 236.

iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Safevilerin Şah I. Abbas zamanında (1587-1629) bölgeye girmesiyle Mâzenderân'da yeni bir dönem başlayacaktır.³³⁰

³³⁰ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 570-573; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 28-47/109-118; Osman Gazi Özgüdenli, "Maraşiler", *TDVİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 38.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÂZENDERÂN'DA DİNÎ, İÇTİMÂÎ, İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT

1. DİNÎ HAYAT

Kadim İran geleneğinin İslamiyet'le tanıştıktan sonra da yaşatılması ve bunun nedenleri üzerine genel bir değerlendirme ve tespit yapmadan Mâzenderân bölgesinin dinî hayatı üzerine yapacağımız değerlendirmeler eksik kalacaktır. Zira İran coğrafyasında kadim İran geleneğinin yaşatılmasının en canlı savunucusu Mâzenderân bölgesi olmuştur. Coğrafi şartların elverişliliği hep üzerinde durduğumuz bir husus olarak dinî hayatın muhafazası noktasında yine en belirgin neden olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakların yetersizliği, eski dönemlerde Hazar denizi ve çevresindeki yerleşim yerlerinin tarihî ve insanların dinî yaşantıları hakkında kesin bir bilgi vermeyi güçleştirmektedir. Fakat büyük olasılıkla bu bölgenin ve özellikle Taberistan halkının inancının şekillenmesinde iktisadî faktörlerin belirleyici olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda daha çok tarım hayatı din seçimi veya dinî hayatın yönlendiricisi olmuştur. Taberistan'da Zerdüşt dini benimsenmeden evvel bölge halkının ilk olarak Aryayiler dininine (آیین آریاییه) mensup oldukları iddia edilmektedir. İran'ın birçok noktasında bu din kabul edildiği gibi Taberistan'da da benimsenmişti. Bundan başka bölge insanının Araplar İran'a girmeden evvel Sâsânîlerin de benimsemiş olduğu Zerdüşt inancına sahip oldukları ifade edilmektedir. Bu sebeple bölge halkı ve yerel hâkimler İslam'a karşı ihtiyatlı yaklaşmışlardır.³³¹ Bu bağlamda Hazar Denizi'nin güneyindeki İran coğrafyası, Sâsânî Devleti yıkıldıktan sonra Zerdüştlükten Şiîliğe geçerek istiklallerini korumuşlardır.³³²

Başka bir görüşe göre Mâzenderân halkının efsanelerinden yarattığı bir din inanışının dışında Totemizm, Tabuizm, Naturizm, Maniizm, Animizm gibi beşerin ilk inanışlarından olan dinlere inandıkları ifade edilmektedir. Daha sonra bölgede

³³¹ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 80; Tarihi süreçte Mâzenderân halkının inandığı bir diğer din, Divan (دیوان) dinidir. Bu kelime, Huda yani Allah lafzının Mâzenderân yerli dilindeki karşılığıdır. Yani دیو kelimesi ile خدا kelimesi muadildir. Bu dinin tanrısı güneş olup Mitraizm ve Mihrperestlik ile bu açıdan benzerlik arz etmektedir. Aynı zamanda Zerdüştlük ile de bu açıdan benzerdir. (Sefer Yusûfî, Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân, s. 174.)

³³² W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (tsh. Mehmed Fuad Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 66; Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, s. 108.

Devayanizm, Mazdeyanizm ve Zertüştlüğün benimsendiği belirtilmektedir. Kısa süreli Ehl-i Sünnet İslamı'nın bölgede kabulü sonrası Zeydî Şîliğinin ve ardından İmamiye Şîliğinin kabul edilmesi bölgenin zaman içerisinde dinî ve itikadî manada kısa bir sergüzeştini ortaya koyar.³³³

İran coğrafyası Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Sâsânî bakiyeleri zimmî statüye geçerken, İslam öncesi hayatlarını da tam bir hürriyet içerisinde sürdürme fırsatı edinmişlerdi. Zimmîler kendilerine ait adetleri, dinî törenleri ve bayramları yerine getirip korudukları gibi liderleri ve ruhbanlarını da seçebiliyorlardı.³³⁴ Uzunca bir süre bütün canlılığıyla devam eden bu durumdan kaynaklı İslam dünyasını derinden sarsan ve tefrikaya düşüren bir takım cereyanların ya sığınma merkezi ya da çıkış noktası olarak İran toprakları ve özellikle de Mâzenderân dikkat çekici bir özelliğe sahiptir.

Bununla beraber eski inanış ve kültürlerin canlılığının korunmasında Emevilerin uyguladığı politikalara dikkat çekebiliriz. Zira mevalî statüsünün varlığı ve bir takım keyfi uygulamalara maruz kalanlar özellikle içinde İranlı kavimlerin bulunduğu bu coğrafyada Müslüman Araplara karşı bir muhalefet oluşumu içindeydiler. Başka bir deyişle Emevilerin uyguladığı politika başkaldırının tetikleyici unsurlardan biri olmuştur. Örneğin Emevi vergi memurlarının dihkânların elbiselerini yırtarak güneşte bekletmeleri ve kemerlerini boyunlarına geçirmeleri gibi bir takım uygulamalar mevalî başkaldırısının nedenlerinden biri olmuştur diyebiliriz.³³⁵

Bir başka unsur Şia hareketinin İran topraklarında benimsenmesi ve en şiddetli savunucularının İranlılar olmasıdır. Gulat-ı Şia denilen ve Hz. Ali'yi aşırı bir şekilde yücelterek Peygamberlik ve İlahlık sıfatlarını uygun gören hareket yani Gulat (Galiyye) hareketi³³⁶ İran'da ortaya çıkmıştır. Bu hareket Mecusilik, Maniheizm ve Budizm inancına sahip iken özel gayelerle Müslüman olmuş ve gerçek görüşlerine İslamî bir kisve giydirmiş kişilerin eski düşüncelerinin bir devamıydı. Bu oluşum bir yandan

³³³ Sefer Yusûfî, *Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân*, s. 168-169; Mâzenderân'ın ilk yerli halklarından olan Tapuriler ve Amardlar kendilerine has birçok tanrılı bir dine sahiplerdi. İnancıları iktisadî hayatta geçim kaynakları paralelinde şekillenmişti. Yani Hayvan besiciliği, avcılık ve tarımsal faaliyetler çerçevesinde olan bir dinî yaşantıya sahiplerdi. (s. 173-174.)

³³⁴ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 21.

³³⁵ Taberi, *Tarih-i Taberi*, c. VII, s. 56; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 23.

³³⁶ Sözlükte haddi aşmak manasına gelen gulûv kökünden gelme bir kullanımdır. Genellikle imamet konusunda Şia'ya aşırı bağlı grupların tanımlanması için kullanılan bir terimdir. (Mustafa Öz, "Galiyye", *TDVİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s.333.)

sosyal ve ekonomik açıdan ezilmiş tabakaların öfkelerini, diğer yandan ise İslam'ın gelişyle etkinliğini yitiren dinlerin tepkilerini temsil ediyordu.³³⁷ Ortaya çıkan bu tepki ve öfke İranlıların Şia düşüncesinin şiddetli savunucusu yapmakla beraber Şiilik etkili bir muhalefet aracı olarak egemen İslamî anlayışa karşı kullanıldı. Bu bağlamda eski geleneklerle bezenmiş Şia düşüncesinin Mâzenderân'da hissedilir derecede yaşandığını ifade etmek mümkündür. Bu duruma ikinci bölümde belirttiğimiz üzere İslam dinine ve atalarının geleneksel dinlerine bağlılık noktasında İspehbud Yezdigerd'den övgüyle bahsedildiği hususu örnek olarak verilebilir. Yezdigerd örneğinde olduğu gibi hem Şia düşüncesi hem de geleneksel din anlayışı bir arada harmanlanarak yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bölgenin dinî yaşantısının tam olarak anlaşılması için Şia ve kadim dinî hayatı bir bütün olarak değerlendirmek gerekir kanaatindeyiz. Hemen hemen bütün İran coğrafyası için geçerli olan bu anlayışın yaşatılması için en elverişli ortamların başında geldiğini düşündüğümüz Mâzenderân bölgesi bu açıdan oldukça dikkate değerdir.

Geleneksel din ve İslam'ın bir arada yaşatılması anlayışı bölgede salt bir dinî yaşantının olmadığını açıkça ortaya koyar. Bu münasebetle Mâzenderân'da yeni bir tür dinî yaşantının kamusal hayata hükmettiğini ifade edebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi Arapların İran'a girmeden evvel bölgenin dininin Zerdüştlük olduğunu dolayısıyla bu yeni tür dinî yaşantının Zerdüştlükle Şiâliğin meczedilmiş bir hali olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda Bâvendîlerin ilk sülalesi Zerdüşt dinine inanıyor olmakla beraber görünüşte onlar Şia İslamı'na eğilimliydiler. Tahirîler döneminde Taberistan'da

³³⁷ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti*, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 54; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1963, s. 239; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 26; Bu meseleye benzer bir izahatta şu şekilde yapılmaktadır: İran'da Sâsânî döneminde zengin ve fakirler arasında keskin bir sosyal zıtlık vardı. Bu zıtlığın dindeki karşılığı yönetici sınıfların Zerdüşt dininde olmalarına karşın aşağı tabakanın Mazdek veya Manihest olmaları şeklinde tezahür etmişti. Araplar İran'a girdiklerinde toplumun sınıf temeli aynen kalmış, eski sosyal kutuplaşmalar yeni bir kılıfa bürünerek devam etmişti. Yönetici ve aristokrat kesim çıkarlarını Arap aristokrasisi ile aynileştirerek Sünniliği tercih ederken aşağı sınıflar zaman içinde Şia taraftarı oldular. (Muhibul Hasan Han, "Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 162; Sâsânî dönemi sosyal sınıflarının din üzerinden kutuplaşması Müslüman-Arap idaresi altındaki dönemde isyanların karakterine yansımıştı. Mazdek veya Mecusi olduklarını iddia eden şahsiyetler isyan ettikten sonra onları destekleyenler çoğunlukla köylü ve fakir kesim olmuştu. Dolayısıyla İslam öncesi dönemin kutuplaşması İslam döneminde de devam etmekle beraber Şia isyanlarında kendini göstermesi kutuplaşmanın İslam üzerinden farklı bir boyut kazandığını göstermesi bakımından manidardır. Din üzerinden yaşanan bu kutuplaşmanın coğrafi mevzilenme merkezine ihtiyaç duyması kaçınılmaz bir durum olmakla beraber taraftar kitleleri edinmesi de yaşayabilmesi için hayati öneme sahipti. Dolayısıyla Taberistan'ın bu paralelde bir yaşam merkezi ve mevzilenme yurdu olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Sünnî İslam'ın yayılması hız kazanmışsa da bu durumun dağlık bölgeleri kapsamadığını belirtmek gerekir.³³⁸

144/761'den itibaren Abbasi hilafeti aracılığıyla Taberistan'da bir taraftan Sünnîlik yayılmaya başlarken öte yandan yerel hanedan mensupları kendilerini kadim İran'a bağlı gördükleri için mevcudiyetlerini koruma adına Zerdüştlükten ödün vermediler.³³⁹ Buna ek olarak İran'da köylüler ve dağlık bölgelerin insanları, hilafete karşı muhalif duruşlarını korumakla beraber hem İslam'da hem de Zerdüştlükte aşırılık olarak kabul edilen fraksiyonları benimsemeye başladılar. Bu durum zamanla Şiîlik ile Mazdeizmi sentezleyen bir heterodoks inanışa dönüştü.³⁴⁰

İkinci bölümde belirttiğimiz üzere Mâzenderân mevcut otoritelerin doğrudan yönetiminde çok uzun süre kalmadığı için kendi milli kimliğini muhafaza edebilmekteydi. Bu durum haliyle yerel (kültürel ve dinî) hafızanın canlılığının korunması açısından bölge halkı ve yönetimi için avantaj teşkil ediyordu. Kadim geleneksel anlayışların etkinliği örneğin erkeklerin saçını uzatması, kadınların toplum içinde rahat tavırları gibi sosyal hayatın portresi, Şia içinde yaşatılmaya devam ediyordu. Böyle bir zeminde Zeydîler ile bölgeye giren Şiîlik, giderek yaygınlaşmaya başladı ve nihayetinde 8/14. yüzyılda *Tasavvufî-Şia* anlayışıyla zirveye ulaşarak bu çizgide bir devletin teşekkülünü sağladı.

Bölgenin dinî hayatını şekillendiren temel dinamik Şiî inancı olduğundan Şiîliğin Taberistan'a girişi noktasında muhtasar bir izahat yapmak yerinde olacaktır. Taberistan tarihî coğrafyasının özellikleri, bölge dışından olan yönetimlerin temkinli politikalarına neden oluyordu. Bu durumda bölge halkı, yerli olmayan yönetimlere karşı muarız oluyordu. Bölge yerel idarecileri gerek İslam'dan önce ve gerekse İslam'dan sonra merkezi hükümetlere karşı bu şekilde tavır almışlardır. Dolayısıyla bu durum Alevilerin saklanmak için bölgeyi tercih etmelerine neden olmuştur. Fikriyatlarına uygun olduğunu düşündükleri Taberistan ve civarına yerleşen Aleviler, bölge halkının zihin ve fikir yapısına tesir ederek yerleştiler.³⁴¹ Taberistan halkının karakteristik

³³⁸ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 81.

³³⁹ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 80.

³⁴⁰ İra Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, c. I, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 129; Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, s. 85-86.

³⁴¹ Salih Purgârî, "Siti Hendegî der Tarih-i Taberistan Mühimterin Âmil-i Gerayış-i Merdum in Mıntika be Mezhebî Teşyii", (<http://www.irane7000saale.com/pdf-Iran-7000/Bonyad-IranShenasi/1st-Iranology-Hamayesh/Joghrafi-Tarikhi/Tabarestan-Irane7000saale-com.pdf>), s. 147.

özellikleriyle Şia'nın muhalif duruşunun özdeşleştiğini ve böylece bölgede keşiştiğini ifade edebiliriz. Mâzenderân bu özelliğiyle hem İran Şialığına katkı yapmış hem de haklı gördüğü mücadelesine meşru bir dayanak bulmuştur. Bu açıdan Şîlik, Mâzenderân'ın muhalif yapısına büyük oranda benzeşen özelliğiyle bölgenin vazgeçilmezi olmuş ve zaman içerisinde tamamen içselleştirilmiştir.

İran'da dinî canlılık ve uyanışın temelinde Emevi politikalarının bir sonucu olan Abbasi ihtilalinin ortaya çıkardığı ortamı da eklemek meselenin diğer bir yönünü izah etme açısından önemlidir. Köklü bir medeniyete sahip İran halkı İslam'ı kabul etmenin yanında onu özümsemeye pek de istekli olmadı. Aksine eskiye özlem gizli veya aşikâr bir mücadele zemini aramalarına neden oldu. İran yönetici sınıfı, imtiyazını kaybettiğinden bu mücadelede başrol oynadı. Başta belirttiğimiz gibi Gulat hareketinin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri buydu. Abbasi ihtilaline katılan İranlı unsurlar eski İran şanını ve itibarını siyasî, dinî ve kültürel açıdan tekrar ihya etmeyi hedefliyorlardı. Bu katılım onların benlik şuurlarının canlılığını daha da artırmış ve özgüven sağlamıştır.³⁴² Bu sebeple Taberistan hâlâ İslam hâkimiyetine karşı direnç sergilemekte ve kendi öz benliğini korumada İran coğrafyasının diğer bölgelerine adeta örneklik teşkil etmekteydi. Dönüm noktası olarak kabul edilmesi gereken Abbasi ihtilali, İranlı unsurların sürekli isyanına ve bir kısmının Taberistan'a sığınmasına neden oldu. Sonrasında bu süreç Tahiroğulları ile beraber İranlı unsurların ilk defa bir devlet kurmasını sağladı.

Zeydîler ile Taberistan'a giren Şîî inancı sonrasında Büveyhîler ile devam etti. Büveyhîlerin yıkılmasından sonra Selçuklu, Harezmşah ve Moğol dönemlerinde de Şîî inancı Gilan ve Mâzenderân'da varlığını sürdürdü. Bu nedenle İran Şîî hareketini gözden geçirdiğimizde şunu görürüz ki özellikle Hicri beş, altı ve yedinci yüzyıllarda On İki İmam Şîîliği liderleri Taberistan'da ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları; Şeyh Ebu Cafer Muhammed b. Ebu'l-Kâsım Âmulî, Şeyh Tabersi, Ebu Nasır Tabersi, Ebu Mansur Tabersi, Fazıl b. Hasan Tabersi ve İbn Şehraşub'dur.³⁴³

Taberistan çoğu zaman Heterodoks dinî yapılanmaların ev sahipliğini ya da dolaylı savunuculuğunu yapmıştır. Bunlardan biri Babek el-Hürremî'nin lideri olduğu Hürremiyye hareketidir. Bu hareketin mensupları 5/10. yüzyılda Taberistan dağlarında

³⁴² Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 123-124; Abdülaziz Dûri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 129-130.

³⁴³ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 99.

varlıklarını sürdürmekteydiler.³⁴⁴ Marjinal dinî yapılanmaların kolayca benimsendiği ve yuvalanma merkezi olan Mâzenderân bölgesi bu açıdan muhalif bir portre çizmektedir. Nihayetinde Sünnî İslam temsilcileri olan otoritelere karşı muhalefet çabası Şia'nın benimsenmesine kadar İran coğrafyasını götürmüştür. Taberistan bu açıdan iyi bir taşıyıcı görev üstlenmiş ve Sünnîliğe karşı en şiddetli muhalefeti yapma başarısı gösteren Şiîliğin benimsenmesinde birinci derece etkin olmuştur diyebiliriz.

Kaynakların belirttiğine göre Selçuklular döneminde Taberistan ve Cürcan'da Şiî nüfusu çoğunluğu teşkil ediyordu.³⁴⁵ Bununla beraber Bâvendîlerin ikinci sülalesi dönemi şahlarından Hüsamüddeve döneminde Âmul'de Sünnîlik revaçtaydı. Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar, Hüsamüddeve ile savaşında Sungur adlı komutanını görevlendirmiş Sungur, Âmul, Lâricân ve Rûyân liderlerinden bu toprakları kendi idaresine bırakmalarını talep etmişti. Bu mücadelede Âmul Sünnîlerinden bir grup Sârî'deki Şiîler ile daha önceki düşmanlıklarından dolayı birbirleriyle cihat etme amacıyla oldular. Sungur'un bu mücadelede yenilmesinden sonra Selçuklu esirleri serbest bırakılmasına rağmen mezhebî mücadele saikiyle Âmul halkı ile savaşa devam edildi.³⁴⁶ Şiî nüfûs Moğol istilasından önce daha fazla iken az da olsa bir Sünnî nüfûstan bahsedilmektedir. Âmul'de bulunan Sünnîlerin şehirde kurulan Nizamiye medreseleri sayesinde var olduğunu ifade edebiliriz. Aynı zamanda bunlar, mezkûr medresenin öğretim metodu gereği Şafiî mezhebine mensup olmalıdır. Buna rağmen Şia'nın çokluğu Sünnî nüfus ile mücadelede onlara avantaj sağlamıştır.

Moğol istilasına kadar Âmul ve civarında Sünnî İslam revaçtaydı. İran coğrafyasında Sünnî İslamın en yaygın mezhebi ise Şafiîlikti. Ayrıca az da olsa Âmul, Cürcan ve Gilan'da Hanbelilik yaygındı.³⁴⁷

Gazan Han döneminde ülkenin muhtelif şehirlerinde Seyyidlerin korunmasına yönelik faaliyetlerin yapılması ve onlar için konaklama yerleri mahiyetinde “*Daru's-Siyade*” lerin inşa edilmesi yoluna gidilmiştir.³⁴⁸ Bu uygulama zaten bölgede meşhur

³⁴⁴ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları*, İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 98; Aliev Saleh Muhammedoğlu, “Hürremiyye”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 501.

³⁴⁵ Osman Turan, *Selçuklular*, s. 313.

³⁴⁶ İsmail Mehcuri *Tarih-i Mâzenderân*, c. I, s. 215; Halife Müçteba, Nejad Zemâne, *Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî*, s. 90.

³⁴⁷ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, *Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî*, s. 91.

³⁴⁸ Arthur Upham Pope, “The Architecture of The İslamic Period The Fourteenth Century”, *A Survey Of Persian Art*, c. III, Soroush Press, Tahran 1977, s. 1054; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 335.

olan ve değerli addedilen Seyyidlerin itibarını arttırırken, onların rahatça propaganda yapmalarını da aynı ölçüde arttırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira güçleri iyice artan Şîîler Olcaytu döneminde devlet kademelerinde etkin bir hale gelmiştir. Hatta Olcaytu'nun Şîîliği benimsemesinde etkili olduklarını belirtebiliriz.

Seyyidlerin itibarının giderek artması, Gazan Han sonrası reformların devamlılığının ve veriminin azalmasına paralel olarak halkın sorunlarının tekrar zirve yapmasına neden olmuştur. Bu durumda Seyyidler bir nevi kurtarıcı bir pozisyonda yer almış ve etraflarında toplanılan bir merkez konumunda olmuşlardır. Bu itibarla Seyyidlerin siyasî bir güç olarak etkinliklerinin varlığından bahsetmek gerekir. Burada bizim için önemli olan, bu meselenin Mâzenderân'a yansımalarının sınırlarını tespit etmektir.

Kaynaklarda Mâzenderân'da bir Darus's-Siyade'nin kurulduğuna dair bir bahis geçmese de yakın yerleşim birimleri olan Kaşan, Yezd ve Isfahan'da adı geçen birimin kurulduğu kayıtlıdır. Adı geçen bu şehirlerde Daru's-Siyadelere ait faaliyetlerin zamanla Mâzenderân'a yansımaları söz konusu olabilir. Ancak bu durum Mâzenderân bölgesinin kadim Şia geçmişi gerçekliğinin önüne geçemez.

Bütün bunlara ek olarak Gazan Han'ın Müslüman olduğunda³⁴⁹ Seyyidler, İmamlar ve Şeyhler topluluğuna ikramda bulunup maaş ve sadakalar tahsis ettiği yönünde Reşidüddin'de bir bilgi kayıtlıdır.³⁵⁰ Bu cümle ışığında daha çok Şîîliğe ait ıstılahların kullanılması durumu ki özellikle “*Seyyidler*” ifadesini nazara verirse açıkça Şîîlerin de Gazan Han'ın iltifatına mazhar olduklarını ifade edebiliriz. Mâzenderân bölgesinde seyyid, şeyh ve imamların bu anlamda etkili bir şekilde faaliyette oldukları hesaba katıldığında bu durumun dinî anlamda bölgeye olumlu yansımaları muhakkaktır.

İlhanlılar döneminde Mâzenderân, Moğol hâkimiyetinin tam anlamıyla ulaşamadığı bir yapı arz etmekteydi. Bu bölge İlhanlılar tarafından askeri geçiş

³⁴⁹ Gazan Han'ın Müslüman olması meselesinde ilk teklifin, Baydu ile girdiği taht mücadelesi esnasında sadık emiri Nevruz'dan geldiği ileri sürülmektedir. Şehzadelik ve Horasan valiliği dönemini (683/1285-694/1295) Budist olarak geçiren Gazan Han, Emir Nevruz ile yaptığı uzun soluklu sohbetlerden sonra etkilenmeye başladı. Bir süre sonra Müslüman olmaya karar verdi. Gazan Han, 2 Şaban 694/17 Haziran 1295 yılında Mâzenderân'a oldukça yakın olan Demavend'deki bir köşkte tertip edilen toplantıda Müslüman olduğunu ilan etti. Kelime-i şehadet getirmek suretiyle hem kendisinin hem de İlhanlıların yeni dininin İslamiyet olduğunu açıkladı. (Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 173-174.)

³⁵⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 243.

güzergâhı olarak kullanılıyordu. Bulunduğu konum itibariyle siyasî çerçevenin uzağında yer alan Mâzenderân bölgesi, bununla beraber Sâsânî kültür kodlarını bünyesinde barındırıyordu. Olcaytu Mâzenderân'ı merkezi yönetime kattığı zaman halk eski anlayışları olan Sâsânî kültürüne bağlılığını korumuş buna ek olarak ezana bir takım ilavelerde bulunmuşlardı.³⁵¹ Bu bağlamda “*Hayya ale hayri'l amel*” ifadesinin ezana Şia tarafından eklendiği malumdur.

İlk bölümde belirttiğimiz üzere Bâvendî lideri İspehbud Tacüddevle Yezdigerd'den, “*İslam dinine ve atalarının geleneksel dinlerine bağlılık noktasında övgüyle bahsedildiğini*” ifade etmiştik. Öncelikle atalarının geleneksel dinî derken tam olarak neden bahsedildiğinin tespitini yapmak gerekir. Kadim İran dini yukarıda belirttiğimiz inanışlar ve özellikle Zerdüştlüktür. İkinci olarak ise İslam dini derken hangi akidenin söz konusu edildiğini açıklamak lazım gelir. Hiç şüphesiz Şiilik üzerine kurulu dinî anlayışın kastedildiğini ifade edebiliriz. Bu cümleden hareketle hem Şia'nın hem de atalarının geleneksel dinleri ne'vinden kabul ettikleri dinî anlayışın harmanlanıp halk arasında bu haliyle kabul görmesi dikkate değerdir.

Kadim dinî anlayışın Şiilik ile harmanlanıp yeni bir inanışa dönüştüğü noktasındaki değerlendirmelere çok ilgi çekici bir anlatı bulunmaktadır. Mitraizm dinî ile Şiilikteki Hz. Ali'ye atfedilen sıfatlar ve İranlıların sûfliğe olan ilgisinin bir bağı olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Buna göre: Mitraizm dininde dost ve aydınlık olarak belirtilen Mitra/Mihr kavramları gök tanrı ile yakından irtibatlı, birbirinden ayrılmaz bir çift olarak ifade edilmektedir. Mitra/Mihr inanışı, İran'ın egemenlik alanına giren hemen her yerde etkili olmuş İranlılar ile Hintliler arasında ortak temele dayanan bir dinî inanıştır. Mitra, eski İran'da aydınlık, doğruluk, adalet ve iyilik tanrısı olarak ruhları kurtarıcı güç, Allah ile insanlık arasında bir araçtır. İran'ın bazı bölgelerinde Hz. Ali'ye insanüstü bir takım nitelikler verilerek kutsal bir kimliğe büründürülmesi ve Allah ile insanlar arasında bir aracı olarak kabul edilmesi bu inanışın farklı figürler üzerinden yeniden tezahürü olarak kabul edilebilir. Bundan başka Mihr'in eski İran mistisizimindeki kilit rolü, Hz. Ali'ye yeni İran'daki İslam tasavvufu ve İran kültürünün gerçek simgesi “*insan-ı kâmil*” sembolü üzerinden yüklenilmektedir. Hatta bu iki kelimenin “*Mihr Ali*” şeklinde birleşimi ise İran milli kimliği ile Şîî İran'ın sıkı sıkıya bağlılığına başka bir örnektir. Bununla beraber çalışmamızı asıl ilgilendiren husus, bu

³⁵¹ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 198-199; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 184.

dinî inanışın sûfilik üzerinden İran dinî yaşantısına etkisidir. Mistik yönü bulunan Mitraizm'in gizliden gizliye özel yöntemlerle gelecek kuşaklara aktarılması İranlıların sûfî kalkışmalarını göz önünde bulundurursak bu inanç sistemiyle bir bağlarının bulunduğunu belirtebiliriz. Özellikle eski İranlı filozoflarla hemen hemen aynı görüşleri benimseyen Bâyezid-i Bistamî'nin düşünceleri ile yapısal açıdan benzerlikleri bulunan Mitraizm'in İran sûfilğine etkisinden söz edebiliriz.³⁵² Mitrazim'in Hz. Ali'ye atfedilen sıfatlar ile olan bağı, sonrasında bu inanışın sûfî tarafının Bâyezid-i Bistamî'nin görüşleri ile olan yakınlığı bizi buradan Mâzenderân bölgesi Tasavvufî-Şiâ düşüncesine ulaştırabilir. Zira Bistam'da yani hemen hemen Mâzenderân bölgesinde ortaya çıkan bu dinî inanışın uzun bir süre sonra Sünnî sûfilikten Şiî sûfilğine geçişi söz konusu olacaktır. Seyyid Kıvamüddin'in şeyh-mürîd silsilesini incelediğimizde onun Bâyezid-i Bistamî'ye ulaştığını görürüz. Tasavvufî-Şiâ düşüncesinin zirve yaptığı hatta devlet kurduğu coğrafya olan Mâzenderân'ın bu açıdan kadim dinî düşünce Mitraizm ile bir bağının bulunmasından bahsedilebilir.

Hicri altıncı yüzyılın sonları ve Hicri yedinci yüzyılın başlarında Maraşî fikriyatı Mâzenderân'da Seyyid Rükneddin Sârî ve onun kardeşi Seyyid Eşrefüddin vesilesiyle yayılmaya başlamış ve böylece Zeydîliğin bölgedeki gücü kırılma sürecine girmiştir. Bundan sonra Şîlik Maraşîlerin uhdesinde ilerleme kaydedecektir. İmamiyye Şialığı Maraşîler döneminde bölgenin resmi mezhebi haline gelmişken, Rüstemdâr'da ise Sünnîlik revaçtaydı. Rüstemdâr meliki Keyumers b. Bisutun'un başa geçmesinden sonra Şia mezhebine geçiş burada da yaşanmaya başlamıştır.³⁵³

Genel hatlarıyla izah etmeye çalıştığımız Mâzenderân'ın dinî yapısından sonra çalıştığımız zaman diliminde bölgenin dinî yaşantısına yön veren ruhanî şahsiyetlerden ve onların faaliyetlerinden bahsedeceğiz. Zira dinî hayata şekil veren ruhanî liderler özellikle Ortaçağ'da halk üzerinde önemli ölçüde etkiliydiler. Onların fikrî dünyası ve oluşturmaya çalıştıkları ekollerin toplum hayatında birinci derece etkili olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bu tip bir durum Mâzenderân gibi dış kültürlere kapalı bir toplumun normlarını bünyesinde barındırıyorsa daha da etkin bir hal alacağı kuvvetle muhtemeldir.

³⁵² Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyete Kadar)*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012, s. 348-349.

³⁵³ Sefer Yusûfî, *Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân*, s. 187.

Mâzenderân'ın dinî hayatının pusulalarından biri Şeyh Halife Mâzenderânî'dir. Serbedârî hareketinin fikrî lideri Şeyh Halife, Mâzenderân'ı ideolojisinin merkezi ve eğitim tesisi yapmıştır.³⁵⁴ Şeyh Halife'nin bölgeyi seçmesi tesadüfî bir durum değildir. Şia inancı için oldukça elverişli bir ortama sahip olduğunu söyleyebileceğimiz Mâzenderân'ın yaklaşık beş yüz yıllık bir Şia geçmişinin bulunduğunu vurgulamak gerekir.

İlhanlıların son dönemlerinde Ebu Said'in yönetiminden memnun olmayan Horasan'daki şehirli ve köylü halk yeni bir arayış içerisindeyken bu sırada onların rahatsızlıklarına tercüman olan ve bunları dile getiren Şeyh Halife adında Mâzenderânlı bir âlim ortaya çıkmıştı. Şeyh Halife, hareketli ve coşkulu bir insan olarak zamanın revaçta olan Tecvit, Fıkıh, Usûl gibi temel ilimlerini Âmul'de öğrenmiş, zamanla kendi ekolünü oluşturmayı başarmıştır. Mâzenderân âlimlerinden, zamanının mütefekkir ve üstatlarından sayılan Şeyh Halife, dönemin ileri gelen din adamlarından olan ve Âmul'de ikamet eden Şeyh Balu-yi Zahid Âmulî'nin yanında bir süre kaldı. Şeyh Balu-yi Zahid, içtimaî ve siyasî meselelere kaçamak cevaplar vermekten kaçınan bir kişilik olarak hayatını devam ettiriyordu. Şeyh Halife, umduğunu bulamayınca Şeyh Balu-yi Zahid Âmulî'nin yanından ayrılarak Simnan'da bulunan Şeyh Alaüddevle Simnanî'nin huzuruna çıktı ve ondan dersler almaya başladı. Simnanî zamanının büyük sûfilerinden biri idi. Onun talebeleri hiçbir şekilde İlhanlılar mevzusunda siyasî mübarezeyle girişmiyorlardı.³⁵⁵

Hafız Ebru'nun *Zübdetü't-Tevarih* adlı eserinde şöyle bir anekdot kayıtlıdır. Şeyh Alaüddevle Simnanî bir gün Şeyh Halife'ye dört hak mezhepten hangisinin önde olduğunu sorar. Şia mezhebine mensup olan Şeyh Halife şöyle bir cevap verir: "*Benim dayanağım bu mezheplerden daha Âlâdır.*" Şafî mezhebine mensup olan Simnanî bu cevap karşısında rahatsız olmuştur. Bu olay sonrasında Şeyh Halife, Simnan'dan ayrılıp önce Hacı Gıyasüddin Hamevî'nin bulunduğu Behrabad (بحرآباد) karyesine gitmiş burada da içtimaî sualler noktasında aradığını bulamayınca kendi yolunu çizmek üzere

³⁵⁴ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 99.

³⁵⁵ Hüseyin Muradî Neseb, *Devlet-i Serbedarân ve Tehevvülat-ı Siyasî, İçtimaî ve Ferhengi der Kurun-u Heştom*, s. 145-146; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 99-107; Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 537; İlya Pavlovich Petrushevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, s. 34.

şehrin ve civarının çoğunluğunun İmamiyye Şîîlerden müteşekkil olduğu Sebzvar şehrine gitmiştir.³⁵⁶

Şeriati, “*Ali Şiası Sâfevi Şiası*” adlı eserinde Şeyh Halife Mâzenderânî hakkında övücü ve latif ifadeler kullanmıştır. Ona göre Şeyh Halife, “*Selmanca bir vaiz*” olup İlhanlı baskısı altında gerçeği arayan bir âlimdir. Şeyh Halife zühdü, zulüm karşısında sessiz kalma ve bencillik olarak görmektedir. Bu sebeple arayış içerisinde tarikat liderlerinin birinden ötekine gider. Tasavvuf da zühd gibi onun gözünde gerçeklerden ve sorumluluklardan kaçma, halkın alınyazısına sırt çevirme, zulüm ve baskıları görmezden gelme yolu olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple tasavvuf ehli Simnanî’nin yanından uzaklaşarak Ehl-i Sünnet İslam mezheplerinin fıkını öğrenmek üzere Şeyhülislam Habbetullah Hamevi’nin yanına Behrabad’a gider. Ancak Şeyh Halife burada da istediğini bulamaz. Zira Şeyhülislam Hamevi için de milletin kötü yazgısı bir anlam ifade etmemektedir. Şeriati’ye göre onun bu arayışları, “*Ali’nin İslamı*” nı seçmesine neden olmuştur.³⁵⁷ Şeyh Halife, Şeriati’nin ifade ettiğine göre başlangıçta Ehl-i Sünnet mezhebine mensup bir Sünnî’dir. Ancak onun arayışlarına Sünnî âlimler cevap veremeyince o zulme rıza göstermeyen “*Ali’nin İslamı*” nı seçmiştir. Ancak çeşitli kaynaklarda onun daha Simnanî’nin yanındayken Şîî olduğu ifade edilmektedir.

Şeriati’nin bundan sonra Şeyh Halife hakkında ifade ettiklerini aynen aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. “*Sıradan bir derviş giysisiyle yalnız ve garip olarak Sebzivar’a gelir. Şehrin Cuma mescidine yerleşerek orada vaaza başlar. Öyle bir vaiz ki halkı cahilliğe ve zulme düşürmüş olan şeyin karşısında devrimci bir tavır takınır. Öyle bir devrim ki ardında bir iman, bir ekol, bir al tarih gizlidir: Şîîlik!*”³⁵⁸ Şeriati’ye göre Şeyh Halife Mâzenderânî devrimci bir karakterdir. Onun söyledikleri kendi anlayışı ile Şîâ’nın buluşma noktasını açığa vurur. Bu karşı duruş ve hakkı söyleme şiarı elbette geçmişten gelen Şîî hafızanın bir tezahürü olarak kabul edilmelidir. Zira Mâzenderân bölgesinin Şîîliği kabulünün kadimliği su götürmez bir gerçekliktir. Şeyh Halife hakkında Ali Şeriati’nin tezyinatlı sözleri bu gerçekliği söz sanatı açısından son derece etkili yapmaktadır. Ayrıca Şeyh Halife’nin yetiştiği ve

³⁵⁶ Hafız Ebru, *Zübdetü’t-Tevarih*, c. I, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, Tahran 1380, s. 78; İlya Pavlovich Petruşevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, s. 35; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 108; Hüseyin Muradî Neseb, *Devlet-i Serbedarân ve Tehevvülat-ı Siyasî, İçtimaî ve Ferhengi der Kurun-u Heştom*, s. 146.

³⁵⁷ Ali Şeriati, *Ali Şiası Sâfevi Şiası*, s. 19-20.

³⁵⁸ Ali Şeriati, *Ali Şiası Sâfevi Şiası*, s. 20.

karakterini edindiği coğrafya, iki yüz yıl İslamiyet'e direnerek sonunda Sünnî İslamı değil Şîîliği tercih etmiş bir bölgedir.

Şeyh Halife, muhtelif âlimleri dolaştıktan ve umduğunu bulamadıktan sonra kendi yolunu çizmek üzere Sebzvar'a gitti. Şehrin Cuma mescidine yerleşerek burada vaaz vermeye başladı. Kısa bir süre sonra halkın büyük bir kısmının ona katılımıyla beraber namının giderek yayılması müridlerinin çoğalmasını sağladı. Bununla beraber Şeyh Halife'nin civar şehirlerden de zamanla mürid edinmeye başlamasıyla Sebzvar'a büyük bir insan göçü gerçekleşti. Bu sebeple şehrin ileri gelenleri onunla bir mücadele içine girmeye başladılar. Ancak Şeyh Halife, onlara karşılık vermek yerine sadece irşad işleriyle meşgul olmaya devam etti.³⁵⁹

Şeyh Halife'nin namının Sebzvar'ın dışına taşması ve şehirde mevcut hâkim gücün idareyi kaybetme sorunu ile karşı karşıya kalmaları, onların Şeyh Halife Mâzenderânî hakkında bir fetva çıkarmaları kadar varmıştır. Fetvanın içeriği şu şekildedir: *"Bu şahıs mescidde kalmakta ve dünya olayları hakkında konuşma yapmaktadır. Bu sebeple onun bu icraatından men edilmesi gerekmektedir... Katledilmesi vaciptir. Zamanın resmi olarak görevli ekser fukehası onun katlini onaylamıştır."* Bu fetvanın bir sûreti Ebu Said Bahadır Han'a gönderilmiş ancak o bu işi olumsuz bularak reddetmiştir. Ebu Said'in olumsuz cevabına karşılık Sebzvar ileri gelenleri Şeyh Halife'yi öldürmeye çalışmış ancak onların bu girişimine müridleri engel olmuştur. Öte taraftan bütün bu olaylar yaşanmasına rağmen Şeyh Halife, irşad vazifesinden kesinlikle vazgeçmemiştir. Bu tavrı ona katılan insan sayısını gün geçtikçe arttırmış olmasına rağmen Şeyh Halife'yi öldürmek için sürekli fırsat kollayan şehrin güç sahipleri birgün fırsatını bularak onu mescidde öldürmüşlerdir.³⁶⁰

Şeriatî'ye göre Şeyh Halife ile başlayan sonrasında Hasan Curî ile devam eden Sebzivar'daki bu hareket, Mâzenderân'ında içinde bulunduğu tüm Kuzey İran'a yayıldı. *"Bu, Ali Şiasının en son devrimci dalgasıydı."*³⁶¹

Şeyh Halife Mâzenderânî İmamiyye Şiasını temsilen dönemin hâkim dinî akidesi olan Sünnîliğe karşıydı. Mâzenderânî, içtimaî ve siyasî yönden arkasına aldığı insan gücüyle, meydana getirdiği propaganda halkasıyla Sünnîleri büyük oranda sarstı.

³⁵⁹ İlya Pavlovich Petrushevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, s. 36; Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 538.

³⁶⁰ Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 538.

³⁶¹ Ali Şeriatî, *Ali Şiası Sâfevî Şiası*, s. 22.

Bundan başka reaya ve alt tabakanın ona dehaletinden sonra Sünnî yöneticilere ödenen vergi gelirlerinde büyük bir azalma yaşandı.³⁶²

Mâzenderân ve civarında dinî hayata şekil veren şahsiyetlerden bir diğeri Şafî mezhebine mensup Alaüddevle Simnanî'dir. Tam adı Şeyh Rükneddin Ebu'l-Mekarim Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Simnanî olan Alaüddevle, İran fikrî liderlerinin en önemli simalarından birisidir. Devletşah Semerkandî, *Tezkire*'sinde ilmî derinlik noktasında Cüneyd-i Bağdadî'den sonra onu zikreder.

Simnanî çocukluğunda Fıkıh, Hadis, Lugat ve Edep dersleri almış, gençliğinde Argun Han'ın hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra dünya hayatından uzaklaşarak inzivaya çekilmiştir. Simnanî, Reşidüddin Fazlullah ile çağdaştır. Bir süre İlhanlıların merkezi Sultaniyye'de bulunmuş ömrünün son yıllarında ise Simnan'ın Sûfabad şehrinde ikamet etmiştir. Simnanî, vefatına kadar burada kitaplarını telif ve müridlerini irşad ile zamanını geçirmiştir. 732/1332'de hacca gitmiş 736/1336'da vefat etmiştir.³⁶³

Şeyh Alaüddevle Simnanî, mutedil bir sûfî anlayışa sahip olup din hükümlerinin uygulanmasında ve onun tasavvuf usulüyle uyumuna dikkat ederdi. İlmî bir tavır takınan Simnanî, Kübreviyye tarikatının Nuriyye şubesinin Rükniyye kolunun kurucusudur. Kitap ve sünnete bağlılığıyla bilinen Simnanî orta yolu kendine şiar edinmekle beraber bölgede Sünnîliğin temsilcisi konumundadır. Hûlul, İttihad ve Tenasüh akidelerine şiddetle karşı çıkan Simnanî, Vahdet-i Vücut felsefesini “din dışı” bir düşünce olarak görmektedir.³⁶⁴

Eserleri incelendiğinde onun ifrat ve tefritten uzak, müsamahakâr, uzlaştırmacı ve ashaba saygılı olduğu görülür. Simnanî itikadî sapıklıkla mücadeleyi desteklemekle beraber Şîî tahakkümüne başkaldırma fikrini benimsememiştir. Şîîlerin doğru yola teşviki ve ıslahının gerekliliği üzerinde durur.³⁶⁵

Simnanî, Gazan ve Olcaytu döneminde her iki hükümdarın da saygınlığını kazanmakla beraber oldukça fazla talebe yetiştirmiştir. Bundan başka Ebu Said Bahadır

³⁶² Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, s. 538.

³⁶³ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 101-104; Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü's-Suara*, c. II, s. 306-307; M. Nazif Şahinoğlu, “Alaüddevle Simnanî”, *TDVİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 345-346.

³⁶⁴ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 105; M. Nazif Şahinoğlu, Alaüddevle Simnanî, s. 346.

³⁶⁵ M. Nazif Şahinoğlu, Alaüddevle Simnanî, s. 346.

Han ona duyduğu saygıyı ifade etme sadedinde ikamet ettiği yere kadar giderek ziyaretinde bulunmuştur.³⁶⁶

Simnanî'nin eserleri tasavvuf başta olmak üzere fıkıh, kelam, ahlak, hadis ve tefsir üzerinedir. Arapça ve Farsça yazılmış olan üç yüzün üzerinde eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğu elli sayfayı geçmeyen risale şeklinde kaleme alınmıştır. Bununla beraber bazı eserleri her iki dilde de mevcut olduğu için mükerrerlik arz eder.³⁶⁷

Şîlîğin tasavvufî boyutta Mâzenderân'a ihracı meselesi, üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira bu durumun taşıyıcıları ve paydaşlarının tespiti, Mâzenderân bölgesinin dinî hayatının bir boyutunu açıklamak ve anlamak için zaruridir. Bu mevzuda üzerinde duracağımız ve önemseyeceğimiz noktalar Serbedârî hareketinin bölgeye girişi ve sûflîliğin diğer temsilcilerinin bölge için değeridir.

7/10. asırdan itibaren İran'da Şîlik bazı sûfî tarikatlar yoluyla yayılmaya başlamıştı. Bu tarikatlar görünüşte Sünnî ve Şafîî okuluna mensup olmakla beraber aslında Hz. Ali'ye bağlıydılar. Hatta bazıları velayete inanıyorlardı. İşte İran'ı Sünnîliğin egemenliğinden kurtarıp Şia yapan bu inançtır. Şîî eğilimlere sahip sûfî tarikatlar İran'ı içten içe Sünnîlikten Şîliğe doğru kaydirmiştir.³⁶⁸ Bu cümleden olarak Sûfîlerin İran'ın ve özellikle Mâzenderân'ın Şîleşmesinde büyük katkısı olduğunu belirtebiliriz.

Taberistan'ın dağlık kesimlerinin Zeydîlerin egemenliğinde olduğu dönemde “*Kerrâmiyye fırkası*”³⁶⁹ (فرقه کرامیه) da faaliyettedir. Bu fırka Taberistan'da birçok hangah ve medrese inşa ettirerek yayılmıştı. Bu fırka, Gazneliler dönemi ve sonrasında da varlığını devam ettirmişti. Keramiyye fırkasının sûfî yapılanmasından başka bölgede Moğol istilasından önce sûflîliğin var olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda

³⁶⁶ Şîrin Beyanî, *Din-u Devlet der İran Ahd-ı Moğol*, c. II, Merkez-i Neşr-i Danişgahî, Tahran 1371, s. 714.

³⁶⁷ M. Nazif Şahinoğlu, Alaüddevle Simnanî, s. 346; Simnanî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Menazirü'l-Muhazir li'l-Münazirü'l-Hazır*, *Meşairü'l-Ebvabi'l-Kuds*, *Zeynu'l-Mutekad*, *Füsusu'l-Usul*, *Fethu'l-Mubin li-Ehli'l-Yâkin*, *Risaletü'l-Kudsîyye*, *Fazlu't-Tarika*, *el-Urve li-Ehli'l-Halve ve'l-Celve*.

³⁶⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *Makaleler 2*, (çev. Şehabeddin Yalçın), İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 65-67.

³⁶⁹ Öncüsü Muhammed b. Kerram olan bu fırka, yaratıcıyı bir kalıba sokan yani bir cismi olduğunu savunan bir görüşe sahiptir. (Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. VI, Müessese-i İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1388, s. 1553.)

Hanbeli mezhebine mensup ve Âmul halkından olan Şeyh Ebu'l-Abbas Kassab Âmulî, asrının sûfilerinden Ebu Said Ebu'l-Hayr'ı sûfilîğe teşvik etmiştir.³⁷⁰

Zeydîler ile beraber Şîlîğin Mâzenderân'a girdiğini daha önce belirtmiştik. Zamanla Şîlîlik kökleşmeye başlamış ve bir noktada tasavvuf boyutuyla kabul edilir hale gelmiştir. Belki de Şîlîğin İran coğrafyasında derunîleşmesinin bir sonraki aşaması olduğunu iddia edebileceğimiz irfan boyutuna ulaşması Mâzenderân'da siyasî bir teşekkülün doğmasına neden olmuştur. Bu siyasî teşekkül bir noktada Şîlîğin sûfî yorumunun temsilcisi denilebilecek olan Maraşîlerdir. 8/14. yüzyılın ortalarında meydana gelen bu hareket öncesinde Şeyhiyye-Curiyye tarikatının bu minvalde Maraşîler'e uzanması ve bu harekete yön vermesi anlatılmaya değerdir.

Sûfilîğin ortaya çıkışını Ahmet Yaşar Ocak “*dışlanmışlık*” kelimesiyle formüle etmekte ve şunu söylemektedir; “*İslam kültür ve düşünce tarihini derinden etkileyen hiçbir tasavvuf cereyanının İslamiyet'in beşiği olan Arabistan'da doğmamış, gelişmemiş ve yerleşmemiş olması tasavvufun yapı itibarıyla, İslamiyet'i kendi eski kültürleri dâhilinde algılayan mevali orta tabakasının, kitabî ve nasçı İslam anlayışını temsil eden hâkim Arap Müslümanlar sınıfına karşı geliştirdiği mistik bir tepki hareketi olması bizce en reddedilmez delildir.*”³⁷¹ Bu cümleden olarak, Sûfilîğin ortaya çıkışının Şia ile beraber Sâsânî bakiyelerinin de yardımıyla İran'da vukû bulmasının doğal bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak Taberistan'ın uzun yıllar hâkim Arap-Müslüman zihniyetine karşı çıkıp İslamiyet'i benimsememesi ve sonrasında yine hâkim Arap-Müslüman idarenin baskısından kaçarak Taberistan'a gelen Alevi altyapılı Zeydî hareketinin temsilcilerinin bölgede kabul görmesi durumları mezkûr hususun izah edilmesi adına örnek olarak kullanılabilir.

Ahmet Yaşar Ocak devamla önce Irak'ta başlayan muhalif akımın çok geçmeden İran'a yayıldığını ve özellikle eski İran mistik kültürünün kalıntılarını oldukça canlı bir şekilde hâlâ yaşatmaya devam eden Horasan ve Maverâünnehir'de geliştiğini belirtir.³⁷² Burada dikkat çekilmesi gereken husus, eski İran mistik kültürünün canlılığını devam ettirdiği bölgelerde sûfî anlayışın kökleşmesi meselesidir.

³⁷⁰ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 98; Makdisî, *Ahşenü't-Tekâsim fî Marifetü'l-Ekâlîm*, s. 539-540.

³⁷¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 4.

³⁷² Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik*, s. 4-5.

Başta belirttiğimiz dışlanmışlık kavramı ve hakim anlayışa karşı oluşturulan savunma ve etki-tepki psikolojisinin, eski kültürlerin yön vermesiyle marjinal bir hâle dönüşmesi ve yaygınlaşması durumunu görebiliyoruz. Buradan hareketle coğrafi konumun kendine haslığı ve korunaklı bir yapı arz etmesi Mâzenderân için yukarıda saydığımız hususların gerçekleşmesi adına kolaylık sağlamıştır diyebiliriz. Bu açıdan Mâzenderân'da Şîîliğin sûfi bir yorumla benimsenmesi doğal bir süreç olarak yorumlanabilir.

Taraftar toplama yönünden sıkıntı yaşamayan sûfi dervişleri için özellikle İslam'a karşı baştan beri mesafeli duran İran coğrafyası tabiri caizse biçilmiş bir kaftan idi. İslamiyetle tanışmasından 7/13. yüzyıla kadar siyasî istikrarın çok uzun soluklu olmadığı bu coğrafyada Mâzenderân bölgesi de aynı paralelde muhalif duruşunu muhafaza etmiştir. Bu karşı duruş, Mâzenderân bölgesini belki de egemen unsurun dinî akidesi yerine ona en şiddetli muhalefeti yapan Şîîliğin kabulüne sevk etmiştir.

Ali Şeriati'nin bu konuya paralel bir görüşünü de belirtmek, genelde İran'ın özelde ise konumuzu teşkil eden Mâzenderân bölgesinin Şîîliği neden benimsediğini anlamamız açısından önemlidir. Şeriati'ye göre Araplar, İran'ı ya da Farşlıları İslam dini üzerinden baskı altına almış ve onlara hükmetmişken İranlılar buna karşılık kendi milli benliklerini muhafaza adına onların silahıyla mukabelede bulunmuştur. Yani İslamiyet'i kabul ederek, ancak Araplardan farklı olarak Sünnîliği değil onun karşısında güçlü bir muhalif duruş sergileyen Şîîliği seçmişlerdir. Böylece İranlılar Şia üzerinden milli benliklerini muhafaza ve Araplara karşı mücadele ederek başarı elde etmişlerdir.³⁷³ İran coğrafyasında Şîîliğin en güçlü savunucularından olan Mâzenderân bölgesinin bu anlamda Şîîlik için ne kadar değerli bir bölge olduğu gerçeği bu cümleden anlaşılabilmektedir. Milli kimliğin muhafazası meselesini, Sâsânî bakiyelerinin Arapların İran'a girişinden hemen sonra bölgeye göç edip burada bir devlet kurmaları gerçeği ile beraber düşünmek gerekir. Zira kadim bir zihniyetin Mâzenderân'a aktarılması milli kimlik kaygısının bölgede yaşanmasına neden olacak ve bu durum siyasî hayat üzerinden zamanla dinî ve içtimaî hayata yön verecektir. Öyleki Mâzenderân, çalışmamıza konu olan 8/14. yüzyılda Tasavvufî Şia perspektifinde bir devletin kurulduğu bölge olarak bu anlamda zirve yapacaktır.

³⁷³ Ali Şeriati, *İran ve İslam*, s. 85.

Şeriatî ve Ocak'ın tespitlerini müştereken değerlendirdiğimizde ortaya çıkan sonuç “*muhalif duruş*” kavramıdır. Muhaliflik bir yandan Şiîliğe geçişi sağlarken diğer yandan sûfilığe temayülü doğurmuştur.³⁷⁴

Şîî-Sûfilığinin Mâzenderân bölgesi açısından örneği Şeyhiyye-Curiyye silsilesidir. Aslen Mâzenderânlı olan Şeyh Halife Mâzenderânî, sapkın addedilen fikirlerinden dolayı Sünnîlerce öldürülmüş ondan sonra tarikata Şia karakterini daha hissedilir derecede benimseten Hasan Curî lider olmuştur. Bu tarikatın militarist, sosyal reformist ve Şîî karakteristiği gösteren yapısı, İzzeddin Soğendî aracılığıyla Mir Kıvamüddin'e ulaşmıştır.³⁷⁵ Bu cümle bölgenin dinî yaşantısının seyri açısından oldukça ilginç ve üzerinde durulması gereken bir cümledir. Zira Horasan'da doğan bir hareketin lideri Mâzenderânlı bir âlim olan Şeyh Halife'dir. Onun attığı tohum bir süre sonra kendi memleketi olan Mâzenderân'ı da etkilemiştir. Bu hareket için “*Sosyal reformist*” tabirinin kullanılması ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur.

Serbedârî hareketinin ilk dinî lideri olan Şeyh Halife Mâzenderânî'nin ölümünden sonra Şeyh Hasan Curî hareketin liderliğini uhdesine aldı. Kısa bir müddet sonra ünü yayıldı ve müritleri artmaya başladı. Müritlerinden biri Şia mezhebinin Maraşî Seyyidlerinden ve soyu Şîîlerin üçüncü imamı İmam Hüseyin'e dayanan Seyyid İzzeddin Soğendî (سو غندی) idi. Soğendi ise Semerkandi'nin belirttiğine göre Maraşî Devletinin kurucusu Seyyid Kıvamüddin Maraşî'nin babasıdır.³⁷⁶ Serbedari hareketinin içinden yetişme olan Soğendî'nin dinî anlamda Mâzenderân'a tesiri ile Serbedârî fikriyatı bölgeye girmiş oluyordu. Yani Maraşîlerin dinî altyapısı Serbedârîlerden alınmadır, demek yerinde bir yorumdur. Bununla beraber Serbedârîlerin dinî düşünce portresini çizmek Maraşîlerin perspektiflerini anlamak açısından son derece önemlidir. Şeyh Hasan Curî'den İzzeddin Soğendî'ye oradan da onun oğlu Kıvamüddin'e ulaşan

³⁷⁴ Şiîliğin hilafet karşısında, tasavvufun ise fıkıh karşısında yer aldığını ifade eden Şeriatî, halife ve fıkıh bu dönemlerde madalyonun iki yüzü olarak tasvir eder. Dolayısıyla tasavvuf ve Şia aralarında öze dair farklılıklar bulunmasına rağmen birbirine yakınlaşan bir mevkide olmuşlardır. Bu durum zamanla bir hale gibi şehirlerde tüm esnaf tarafından örgütlü bir şekilde benimsenen bir hal aldı. Devamında şair, edebiyatçı, düşünür, filozof gibi birçok kişi tasavvufa yöneldi. Bu sebeple tasavvuf ve Şia öylesine iç içe geçti ki ikisini birbirinden ayırmak oldukça güçleşti. Şeriatî bu değerlendirmelerini daha ileri bir noktaya taşıyarak milliyet unsurunun da tasavvuf ve Şia kavramlarına dâhil olduğunu belirtir. (Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, s. 187-189.)

³⁷⁵ Alessandro Bausani, “Religion Under The Mongols”, *The Cambridge History of Iran*, c. V, Cambridge 1968, s. 546-547; Doğan Kaplan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife-Şia Özel Sayısı*-, Yıl VIII, S. III, Konya 2008, s. 191.

³⁷⁶ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 253.

bu silsilede dinî öğretiler birinden diğerine aşılanmış ve bir gelenek oluşturulmuştur. Bu gelenek Tasavufî-Şia geleneği olarak karşımıza çıkar.

Seyyid Kıvamüddin'in Mâzenderân'daki faaliyetlerinin başladığı sırada içtimaî durumun nasıl olduğu hususunu belirtmek yerinde olur. Seyyid Kıvamüddin Mâzenderân'a gelmeden evvel daha önce belirttiğimiz üzere Hasaniyye dervişleri bölgede Şeyh Hasan Mâzenderânî vasıtasıyla faaliyetlerine başlamıştı. Yani Kıvamüddin Mâzenderân'a geldiğinde bir nevi hazır bir ortam ile karşı karşıya idi. Hiç kuşkusuz onun ideolojisinin inşası için elverişli bir ortam bulunmaktaydı. Zahirüddin Maraşî bu durumla ilgili şöyle yazmaktadır; *“Mâzenderân halkı Seyyidlerin hâkimiyetini kabul ederek onlara itaat etti. Seyyid'i kendilerine lider olarak bilip aynı zamanda onun müridi oldular. Şu anda da onu evladı olan Şeyhi'ye aynı sebepten dolayı itaat ediyorlar. Halk akın akın Seyyid'in huzuruna gidip tevbe ediyor kötülükten kendilerini alıkoymaya çalışıyorlar.”*³⁷⁷

Seyyid'e teveccüh edenler arasında dönemin Mâzenderân hâkimi Kiya Efrasiyab da bulunuyordu. Onun Seyyid'e intisabı neticesinde Hasaniyye dervişleriyle başlayan sonrasında Mir Kıvammüddin ile devam eden ve zirveye ulaşan *Tasavvufî-Şia* anlayışının iyice kabul görmesi ve benimsenmesi durumu ortaya çıktı. Zira sadece halkın değil yönetici kesiminin de teveccüh gösterdiği bu anlayışın bölgede tam anlamıyla kabul gördüğünü söylemek yerinde bir yorum olur kanaatindeyiz.

Kiya Efrasiyab ve oğulları birkaç kez hamama giderek Poştak (پشتک) adı verilen bele kadar uzanan kısa bir elbiseyi giydiklerini Maraşî'den öğreniyoruz.³⁷⁸ Muhtemelen bu uygulama Mir Kıvamüddin'in tarikatına kabulün bir nevi resmiyete dönüştürülmesi için gerçekleştirilen bir törendi.

Serbedârî emirlerinden Hacı Şemsüddin Alî döneminde Seyyid İzzeddin Soğendî, dervişler arasında hızla ilerleyen yeni bir hareketin önderi olarak göze çarpmaya başladı. Onun elde ettiği şanın çerçevesi giderek genişleyince ortaya bir iktidar ikilemi çıktı. Haliyle Hacı Şemsüddin, ona engel olmanın yollarını aramaya başladı. Seyyid İzzeddin, şartların giderek kendi aleyhine geliştiğinin farkına vararak

³⁷⁷ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 174-175; Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 257; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 84.

³⁷⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 175.

Horasan'ı terk edip Mâzenderân'a gitmek zorunda kaldı.³⁷⁹ Devletşah Semerkandî bu konuda şöyle yazmaktadır: Seyyid İzzeddin Soğendî, Mâzenderân yolculuğunda oğlu Kıvamüddin'i de yanına almış, Baba oğul Sârî şehrine yerleşmişlerdir. Mir Kıvamüddin tebliğ metodunda babası İzzeddin Soğendî'yi ve Şeyh Hasan Curî'yi örnek alarak hareket etmiştir.³⁸⁰

Mir Kıvamüddin Maraşî, Seyyid İzzeddin Soğendî'nin, Soğendî, Şeyh Hasan Curî'nin, Hasan Curî ise Şeyh Halife Mâzenderânî'nin talebesidir. Bu şeyh mürid silsilesi Bâyezid-i Bistamî'ye kadar ulaşmaktadır.³⁸¹ Mâzenderân'da Seyyidlerin egemenliğini başlatan Mir Kıvamüddin'in şeyh-mürid silsilesinde dayandığı son noktanın Bâyezid-i Bistamî olması dikkate değerdir. Zira bir Sünnî tasavvuf ehlinden olan Bistamî'nin ondan yaklaşık beş yüz yıl sonra gelen -talebe silsilesinde- Kıvamüddin'in Şîî tasavvuf ehlinden olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkar. Zaman içinde Sünnî akide Şîî akideye dönüşmüştür. Bistamî'nin öğretilerini ve ilmini yaydığı coğrafya Kazvinî'nin belirttiğine göre 8/14. yüzyılda Mâzenderân bölgesi dâhilindedir.³⁸²

Mâzenderân'ın dinî sergüzeştinin bağlantılarının saptanması ve bölgenin dinî tarihinin kırılma/ayırışma noktalarının kavranılması için *Tasavvufî-Şîa* perspektifinin izah edilmesi gerekir. Bu sebeple Şeyh Halife'den Hasan Curî'ye oradan da Mir Kıvamüddin'e uzanan silsilede adı geçen şahısların öğretileri ve aralarındaki ilişkilerin bilinmesi, meselenin anlaşılması için önemlidir. Ancak eldeki mevcut kaynaklar bu ilişkinin hangi boyutta olduğu yönünde pek bir malumat sunmamaktadır.³⁸³ Şîiliğin bölgedeki varlığı zamanla benimsenmesi ve giderek kökleşmeye başlaması, Maraşîlerle beraber Şîî bir devletin kurulmasına kadar ilerlediği için Şeyh-Mürid ilişkilerinin ve öğretilerinin bilinmesi meseleye katkı sağlar. Ancak Köprülü'nün belirttiği üzere bu konuda çok az malumat sahibi olmamız, meselenin daha iyi anlaşılmasını engellemektedir.

Bu hususta eldeki bilgiler yok denilebilecek kadar az olmasına rağmen mezkûr ilişki ağının bir nebze olsun izahına imkân verebilir. Serbedârî düşüncesi veya hareketi

³⁷⁹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 254.

³⁸⁰ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran*, s. 254.

³⁸¹ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 171-172; Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 117; İlya Pavlovich Petrushevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, s. 104.

³⁸² Hamdullah Müstevfî, *Nuzhat al-Qulub*, s. 157.

³⁸³ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 87.

halkı, uzun süredir Şîî olan Hazar denizi sahillerine yani Mâzenderân ve Gilan'a oldukça fazla tesir etmişti. Bölgenin Serbedârî hareketi ortaya çıktığında siyasî ahvali de pek içi açıcı değildi. Efrasiyab Çulabî, Fahrüdddevle Hasan'ı öldürüp onun yerine Mâzenderân'a hâkim olmakla beraber Bâvendîlerin üçüncü kolu olan ve bir yüzyıldan fazladır bölgeyi yöneten Kinhariyye sülalesini de ortadan kaldırmıştı. Buna rağmen bölgede meşruiyeti sorgulanan Çulabî'nin karşısında eski Bâvendî emirleri, Celalîler ve Seyyidlerin taraftar kitlesi olan mevcut yönetimden memnuniyetsiz kimseler bulunuyordu. Serbedârî hareketi, siyasî ve içtimaî yapının parçalı ve birliktelikten yoksun olduğu bir dönemde ortaya çıktı. Maraşî hanedanını kurucusu Şeyh Kıvamüddin ilk olarak 751/1350 yılında başlayan sûfî-Şîî karakterli bu hareketin bir taraftarıydı. Bundan başka Horasan Serbedârî hareketi ile Mâzenderân'daki Maraşîlerin münasebeti üzerine şu söylenebilir: Her iki hareket de Hasanîyye tarikatına yani Şeyh Hasan Curî'ye bağlıdır. Şeyh Kıvamüddin'in babası Seyyid İzzeddin Soğendî'nin nesebi İmam Hüseyin'e uzanırken, mürid olarak o, Şeyh Hasan Curî'ye bağlıdır.³⁸⁴ Bununla birlikte her iki oluşumun sûfî karakterli olduğunu ve başlarında sûfî bir lider bulunduğunu ilave edebiliriz.³⁸⁵

Maraşî'nin istiare sanatını kullanarak İzzeddin Soğendî ile Hasan Curî arasındaki münasebeti izah etmeye çalışması, bu hususta az da olsa ipucu vermektedir. Maraşî'ye göre Seyyid İzzeddin Soğendî, Hasan Curî aracılığıyla Allah'ın lütfu olan dokumacı fabrikasının düşünce libasıyla örülmüş (dokunmuş) ve onlar ilahi marifetle birbiriyle hemhal olmuşlardır. Bir kelimenin anlamının geçici olarak başka bir kelime hakkında kullanması sanatının icra edildiği bu anlatıda ikili arasındaki fikrî, zihnî ve düşünsel yapının müşterekliğine vurgu yapılmıştır.³⁸⁶ Hasan Curî, Şeyh Halife Mâzenderânî'nin; Seyyid Kıvamüddin ise İzzeddin Soğendî'nin talebesidir. Bu gerçeklikten hareketle zihinsel ve düşünsel olarak Serbedârî hareketinin Mâzenderân'a tesir ettiğini açıkça ifade edebiliriz.

İkinci bölümde belirttiğimiz üzere Kıvamüddin'in Efrasiyab tarafından zindana atıldığı gece oğlunun ölmesi, halkın keramet kabilinden Seyyid Kıvamüddin'e meyl etmesine neden olmuştu. Onun sûfî kişiliğinin bu olaya katkısının oldukça büyük olduğunu ifade edebiliriz. Aynı zamanda bu olay, Mâzenderân ve Seyyidler için tarihî

³⁸⁴ İlyâ Pavlovich Petrushevsky, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, s. 103.

³⁸⁵ Seyyid Kazım Ruhanî, *İnikâs-ı Nuzhet-i Serbedaran der Cihan-ı İslam*, s. 96.

³⁸⁶ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan Rûyan ve Mâzenderân*, s. 166.

bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Zira Mâzenderân tarihinde ilk defa devlet anlayışı dinî temele dayanan bir otoritenin nüfûzu altına girecektir. Bu olay, Kıvamüddin'e iktidar kapısı açmanın yanında taraftar sayısı ve itibarının artması açısından da katkıda bulunmuştur. Halkın ona gösterdiği teveccüh Mâzenderân'da sûfîliğin, halkın zihin kodlarında yer etmiş ve kabul görmüş olduğuna işaret eder. Malum olduğu üzere temel dinî anlayış oturmadan keramet kabilinden olayların kabulü söz konusu olamaz buradan hareketle Kıvamüddin'in Şîî-Tasavvufî açıdan bir dinî lider olması; yerleşik anlamda Mâzenderân'da Şîîliğin artık tam olarak kabul gördüğünü gösterir.

Mâzenderân'da din unsuru, emirler ve halk nezdinde hükümdarın meşru otoritesini tayin eden temel dayanak noktasıdır. Bu duruma Efrasiyab'ın son Bâvendî hükümdarı Fahrüddeve Hasan'ı öldürdükten sonra Mâzenderân'da otoritesini kurmakta zorlanması ve Larican hâkimi Kiya Hasan'ın ona dinî referans paralelinde meşruluğunun olmadığını ifade etmesi örnek verilebilir. Efrasiyab Kiya Hasan'ın telkinlerine cevap verir nitelikte derhal tövbe ederek Dabu'da bulunan Mir Kıvamüddin Maraşî'ye derhal intisab etmiş ve bu sayede Mâzenderân'da tesis edemediği otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Elbette Efrasiyab'ın bu tutumunun, kaynakların bize belirttiği ve Kıvamüddin'in müridi olduktan bir süre sonra yaşanan olayların seyrinden tamamen siyasî bir girişim olduğunu belirtebiliriz. Ancak burada bizim için önemli olan dinin bölgede meşruluk kaynağı olduğu hususudur.

Çağdaş müverrihlerden olan Şehristanî, Maraşîlerin Mâzenderân'da dinî hayatın düzenlenmesi ve idaresi noktasında bir takım sorumluluklarının olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Maraşîler'in, Mâzenderân ve Gilan'da gayrî İslamî adetlerin temizlenmesi için mücadele verdiklerini, İslam mükedderatını terviç ve tebliğ adına Caferî mezhebini icra ettiklerini zikretmektedir.³⁸⁷ Bir başka çağdaş müverrih Hüseyin Mir Caferî ise Maraşîlerin Mâzenderân ve civarında On İki İmam Şîîliğinin olgunluğuna katkıda bulunduğunu belirtir. Ayrıca ona göre Safeviler döneminde On İki İmam Şîîliğinin resmi mezhep olmasında Maraşîlerin özel bir yeri vardır.³⁸⁸ Her iki müverrih temelde Şîîliğe vurgu yaparken hizb açısından farklı görüşler ifade etmektedirler.

³⁸⁷ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 148.

³⁸⁸ Hüseyin Mir Caferî, *Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî*, s. 20

Şiîliğin tasavvufla bağdaştırılmaya çalışması hususuna da değinmek gerekir. Zira Mâzenderân'da dinî hayatta Şiîlikten başka tasavvufî akımlar da etkili olmuştur. Nizârî İsmailîlerinin de benimsediği İslam'ın en büyük sûfilerinden İbn Arabî'den (öl.1240) etkilenmiş olan Mâzenderânlı On İki İmamcı teolog ve gnostik Seyyid Haydar Âmulî, eserlerinde Şiî görüş ve inançlarıyla, tasavvufu harmanlayarak, kendisinden öncekilerden daha katî' bir biçimde Şiîlik ve tasavvufun ortak kökenleri üzerinde durmuştur. Âmulî, böylece İran'daki Sünnî-Sûfî tarikatların kolayca kabul edeceği öğretilerin temelini atmıştır. Âmulî'ye göre; şeriat, hakikat ve sûfîlerin yaratıcıya giden manevî yolla tarikatı bağdaştıran bir Müslüman, aynı zamanda sınanacak olan bir mümindir. Ayrıca gerçek bir Şiî olan böyle bir Müslüman, zahir ile batın arasında hassas bir denge kuracaktır. On İki İmamcı Şiîliğin meşruiyetini kabul eden Haydar Âmulî, bunun dışındakileri Sünnîler de dâhil olmak üzere sapkın olarak reddeder.³⁸⁹ Mâzenderân'da bir süre devlet adamlığı yapmış olan Haydar Âmulî'nin Şiîlik üzerine kurulu bölge dinî hayatının daha da kökleşmesine katkı sağlamıştır diyebiliriz.

Bölge dinî yaşantısında İslam'dan başka Yahudilerin varlığından az da olsa bahsedilmektedir. Hazar denizinin güney sahillerinde yaşayan Yahudilerin varlığına ilişkin bilgi Moğol istilasına aittir. Kırk bin civarında, “*Yehud-u Rûyâniyye*” (يهود رويانيه) şeklinde isimlendirilen Yahudi nüfusunun, genellikle ekonomik olarak iyi durumda olan şehirlerde ikamet ettikleri ifade edilmektedir. Büyük ihtimalle Yahudiler, tüccar olarak İslam'dan önce de İran coğrafyasında bulunuyorlardı. Yahudilerden başka Zerdüştlere de bu dönem için varlıklarından bahsedilir. Her iki dinî zümre, zımmî statüde Bâvendî hâkimiyeti altında yaşamışlardır.³⁹⁰

Çalıştığımız zaman diliminde bölgenin dinî yapısı hakkında son olarak şunları belirtebiliriz. Öncelikle Şiî akidesinin temel alındığı bir din yaşantısının genel olarak bölgeye hâkim olduğunu belirtelim. Bununla beraber az da olsa Nizamiye medreselerinin etkisiyle bölgede Alaüddevle Simnânî gibi Şafîî mezhebine mensup

³⁸⁹ Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, s. 494; Ahmet Küçükkalfa, *Şahlar-Sûfîler-Türkmenler*, Esas Kitap Yayınları, İstanbul 2011, s. 207; İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'in ölümünden (736/1335) sonra parçalanmış İran coğrafyası siyasi birliği, Safevîlerin gelişine kadar-Timur ve Şahruh dönemleri hariç- genel olarak parçalanmış bir vaziyette oldu. Bu siyasal parçalanmışlık, Şiî ya da Şiî düşüncesi temelinde olan pek çok radikal görüşün güçlenmesini sağladı. Böyle bir ortamda birbiriyle mücadele içinde olan yerel hanedanlardan bazıları güç kazanma adına Şiîliği destekledi. Sûfî tarikatlar bu sayede örgütlenmeyi başararak Sünnîlik perdesi altında uzun yıllar devam etmiş, tarikatların büyük bir kısmı bir süre sonra Şiîliğe geçmiştir. (Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, s. 498.)

³⁹⁰ Halife Müçteba, Nejad Zemâne, Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî, s. 99-97.

Sünnî âlimler de bulunuyordu. Fakat halkın benimsediği dinî anlayış Şîîlik olmuştur. Gazan Han döneminde her ne kadar bölgede kurulmuş bir Darü's-Siyade tespit edememiş olsak da Seyyidlere gösterilen özel iltifat ve sonrasında Olcaytu'nun Şîîliği seçmesi bölge dinî yaşantısında Şîîliğin tasavvufî boyuta ulaşmasını sağlamıştır. Buna ek olarak Serbedârî hareketinin kurucularından olan Şeyh Halife Mâzenderânî'nin propogandaları neticesinde iyice elverişli bir zeminin bölgede ortaya çıkmasına ve netice itibariyle tasavvufî boyutta bir Şîîliğin benimsenmesine kadar uzanan bir süreç yaşanmıştır. Bu dönemde bölge dinî hayatında tasavvuf boyutuyla Şîîlik zirve dönemini yaşamıştır.

2. İÇTİMÂİ HAYAT

Kültürün maddî ve manevî unsurları, milletlerin veya kavimlerin kimlik inşasında önemli noktada durur. Bununla beraber tarih boyunca kavimlerin kendilerini efsaneler aracılığıyla yapılan tecavüzler ve saldırılara karşı korumaya çalıştıkları olmuştur.³⁹¹ Kültürün manevî öğelerinin efsaneler aracılığıyla korunmaya çalışılması, içtimaî hayatta bölge insanının uzun yıllar kendine has bir yaşantıyı sürdürmelerine büyük katkı sağlamıştır.

Mâzenderân'ın tamamı; yüksek dağlar, yoğun ormanlık örtü, şiddetli yağmurlar, çetin kış şartları, rutubetli havası, bataklıkları ve hastalık bulaştıran sinekleri gibi coğrafi ve iklimsel özellikleriyle haricî saldırılardan korunmuşluk arz eden bir yapıya sahipti. Bu sebeple diğer milletler, kavimler ve medeniyetlerle iletişimi kısıtlı bir düzlemde gerçekleşiyordu. Bölge dışında yaşanan değişim ve dönüşümler bölgeye yavaş ve tedrici bir şekilde ulaşıyordu. Elbette bu durum tamamen bölgenin diğer kültür sahaları ile ilişki içinde olmasına mani değildi. Bundan başka bölgenin İslam yönetim merkezlerinden olan Medine, Kûfe, Bağdat ve Samarra gibi şehirlere uzak olması yarı müstakil yönetimlerin vücuda gelmesine ve bunun devamına imkân sağlayan bir durumdu.³⁹² Bölgenin coğrafi yapısında özellikle yüksek dağlar vurgusu ilk planda önemsenmesi gereken hususiyettir. Zira medenî coğrafyaların dinî, mezhebi, dili ve kültürü dağa hükmedemez prensibi³⁹³ Mâzenderân için oldukça uygun bir tanımlama olmalıdır. Dolayısıyla içtimaî hayatta dış faktörlerden etkilenme neredeyse yok

³⁹¹ Ali Ekber Halilî, "Dirinegi Mâzenderân ve Ferheng-i Mâzenderân", *Mecelle-i Tovse-i İçtimaî-Ferhengî*, S. I, 1391, s. 67.

³⁹² Sefer Yusûfî, *Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân*, s. 180-181.

³⁹³ Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, s. 31.

derecesinde olmuştur diyebiliriz. Ayrıca bu cümleden anlaşılacağı gibi dinî ve siyasî hayatta olduğu gibi içtimâî hayatta da coğrafi şartlar belirleyici olmaktadır.

Mâzenderân bölgesinin 7/13-8/14. yüzyıllarda içtimâî hayatına hâkim olan temel dinamikler, kadim gelenek ve Sâsânî geleneğinin devamıydı. Özellikle bölgede Sâsânî geleneğinin devamı olan birçok örfî uygulama canlılığını sürdürmekteydi. Dinî yaşantının içtimâî hayat ile hemhal olmasından başka bölgenin Maraşîlerin hâkimiyetine geçmesinden hemen önce ve sonra sûfilik ekseninde bir içtimâî hayatın dönüşümünden bahsedilebilir. Ancak bu dönüşüm, kuvvetle muhtemel eskiyi de içine alan bir dönüşümdür. Bu durumun örneklerini aşağıda ifade edeceğiz.

Taberistan'da özellikle Rûyan ve Rüstemdâr'da Pâdüşpânîlerin şehir büyükleri Sâsânî ve atalarının geleneğini devam ettirerek saçlarını tıraş etmiyorlardı. Başın arka tarafından Kelâlek (کللك) denilen bir saç tutamı uzatıyorlardı. Şayet o saç tutamı çok uzun ise onu örgüleyerek topluyorlardı.³⁹⁴ Hem uzun saç hem de kafanın arka tarafından uzatılan saçın toplanıp bağlanması bir gelenek halinde Mâzenderân'da devam ediyordu ki bu gelenek Sâsânîlerden kalma bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanımızca bu geleneğin dinî liderler, dervişler, dindarlar ve aleviler (Şia mensupları) arasında yapılmıyor olması olayın dinî boyutunun olmadığını veya geri planda kaldığını gösterir. Muhtemelen bu saç uzatma geleneği erkekler arasında yaygın bir uygulama ve erkeklik alameti sayılıyor, aynı zamanda saygınlık ve itibar vesilesi olarak görülüyordu.

Saç uzatma geleneğinden başka Mâzenderân'da bunun tam tersi bir uygulamanın da olduğunu görüyoruz. Kadim bir gelenek olan saç kazıtma geleneği bölgede varlığını sürdüren bir adettir. Eski dönemlerde birbirinin aynı ve saçın dağınıklığını kapatan Lâmek (لامك) adında bir çeşit şapka bölgede kullanılıyordu. 8/14. ve 9/15. yüzyıllarda Lâmek ile aynı olan Külâhbend ve Külâhek adı verilen şapka kullanılıyordu. Dinî liderler, aleviler, dindarlar ve diğerleri saçlarını tıraş ediyor ve uzunluğu bir buçuk arşını geçmeyen bir çeşit küçük sarığı başlarına bağlıyorlardı.³⁹⁵

Her iki geleneğin de 8/14. yüzyılda devam ettiğini görüyoruz. Nitekim İskender Celalüdddevle ikinci bölümde belirttiğimiz üzere Emir Mesud'un Mâzenderân'a taarruzunu sonlandırıp onu öldürdükten sonra saçlarını tıraş edip başına adı geçen sarığı

³⁹⁴ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 626.

³⁹⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 626.

sarmıştır. Daha sonra ileri gelenler aynı uygulamayı gerçekleştirmiş zamanla bu adet şehrin tamamına yayılmıştır.

Bu dönemde Mâzenderân'da saçları tıraş edip sarık takma geleneğinin varlığı sürdürdüğünü görmekle beraber bu uygulamanın bir bela veya sıkıntının atlatılması sonucu yapılmış olduğunu görüyoruz. Bir nevi şükür olarak da değerlendirebileceğimiz bu uygulamanın Sâsânîlerden kalma bir adet olduğunu belirtmekte yarar var. Zira İslamî anlayışın uzun süreden beridir bölgede varlığını sürdürmesi bu geleneğin unutulmasına mani olmamış, Mâzenderân yöneticileri ve halk bu geleneğin devamını sağlamıştır. Buradan hareketle Mâzenderân bölgesinin tutucu bir kültürel anlayışa sahip olduğunu söylemek gerekir.

Coğrafyanın insanın yaşam tarzı üzerinde etkili olduğu malumdur. Bu sebeple Taberistan/Mâzenderân bölgesi sâkinleri üzerinde bu durum görülmemiş derecede tesirli olmuştur. Dağlı ruh tabiatına sahip, sert karakterli bir insan tipi ortaya çıkmıştır. Taberistan sakinleri direnişçi özelliklerini sadece dağlı yaşam tarzından öğrenmemiş aynı zamanda dağlık ve ovalık alan arasındaki yaşam onları güçlü, cesur ve çalışkan yapmıştır.³⁹⁶

İran üzerine çalışan araştırmacılar, Mâzenderân'daki dervişler hareketinin içtimaî ve ideolojik açıdan Serbedârî hareketiyle aralarında bir fark olmadığına işaret ederek her iki yaklaşımın da mülkiyetin eşit paylaşımı ve içtimaî hayat karşısında tebliğin zaruri yaşam biçimi olduğunun amaç edinilmesi üzerinde dururlar.³⁹⁷ Nitekim çağdaş araştırmacılar Abdurrafi Hakikat bu hususta Mâzenderân'da Maraşî Seyyidlerinin, Horasan Serbedârîlerinin bir devamı olduğunu ifade eder. Bundan başka şer'î uygulamalara dayanmayan feodal avarız ve haraç topraklarının hükümsüz bırakıldığı ve kiraç arazilerin ihyası girişimi gibi uygulamaların yapılması iki devlet arasındaki benzer uygulamalar olarak göze çarpar.³⁹⁸ Mâzenderân'da dinî hayatın Serbedârî etkisinde olduğunu ifade etmekle beraber içtimaî hayatın da Serbedârî çizgisinde olduğunu vurgulamak gerekir. İçtimai hayatta şer'î uygulamaların dışında örfî bir takım uygulamaların da yapıldığı bu örnekten anlaşılmaktadır. Serbedârî-Maraşî münasebetinin Mâzenderân'a yansması meselesini temellendiren bir başka örnek

³⁹⁶ Salih Purkari, Nigahi be Coğrafya-yi Tarih-i Taberistan der Kurun-u Evvel-i Hicri, s. 42.

³⁹⁷ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 258; E. A. Grantovsky ve diğerleri, *Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmruz*, (çev. Keyhüsrev Keşaverzi), İnişarat-ı Puyeş, Tahran 1359, s. 223.

³⁹⁸ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 263.

Kıvamüddin'in Şeyh Halife Mâzenderânî ve Hasan Curî'nin müridi olması hususudur ki bu şahıslar Serbedari hareketinin liderleridir. Ayrıca Halife Mâzenderânî, Maraşîlerden önce bölgede yaptığı propagandayla Serbedârî zihniyet yapısının yerleşmesi ve kabul görmesi için uğraş vermişti. Bu zihniyet yapısını devletleştiren ve otorite haline getirerek fütuhata dönüştüren Seyyid Kıvamüddin öncülündeki Maraşîler, Mâzenderân içtimaî hayatının dinî yaşantısı üzerinden hâkim unsuru haline geldiler. Bu husus ayrıca kıymete haizdir. Bölge dışından gelen yönetici kesimin -Zeydî hareketi dâhil olmak üzere- Maraşîler kadar etkili olamadığını belirtmek gerekir.

Burada akla şu soruyu gelmektedir; Bölge dışı unsurların içinde neden Maraşîler (Seyyidler) diğer otoritelerden daha fazla Mâzenderân içtimaî hayatına bu derece nüfûz edebilmiştir. Kanaatimizce temel kıstas dinî akidenin cazibesidir. Zira Şia mezhebine mensup olan bölge halkı Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere (Seyyidler) özel bir teveccüh göstermektedir.

İlhanlıların yıkılmaya yüz tuttuğu dönemden Timur'un ortaya çıkışına kadar İran coğrafyasında "*Milli*" kavramını kullanan veya bu kavramın canlanmasını sağlayan reformcu mahalli hükümetler ortaya çıkmıştı.³⁹⁹ Toplumda bu zaman diliminde yönetenlerle yönetilenler aynı paydaşa ve zihniyete sahip idiler. Yani kendi içlerinden çıkardıkları bir lidere bağlı olarak yönetiliyorlardı. Bu dönemde reformcu mahalli hükümetler vasıtasıyla İran toplumunun kendine has kanunları İran'a has keyfiyetle aynen devam ettirilmekteydi. Bunun yanında meslek sahibi şehirli ve köylülerin oluşturduğu iki büyük içtimaî tabaka da bu paralelde büyümüşü. Hatta İslam hukukunda tatbik edilen kölelik nizamının bazı uygulamaları toplumda zayıf da olsa devam ettiriliyordu. Mesela cariye ve köle satın alma birçok zengin aile tarafından yapılmaktaydı.⁴⁰⁰ Genel olarak İran içtimaî hayatı üzerine yapılan bu değerlendirmeler Mâzenderân'ı da hiç kuşkusuz kapsamaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken husus "*İran'a has keyfiyet*" ifadesi olmalıdır. Öncelikle bu ifadenin ne anlama geldiğinin izahını yapmak gerekir. İlk Arap fetihlerinden sonra İran coğrafyasında Araplar ve ardından Türkler hâkim unsur olurken, ilk defa bu kadar yoğun olarak İran'da gayri İranî unsurların yönetimde olmadığını belirtmek mümkündür.

³⁹⁹ Bu mahalli hükümetlerden kasıt; Serbedârîler, Muzafferîler, Maraşîler, Kertler vs.

⁴⁰⁰ Şehristânî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 161.

İçtimaî hayatta Mâzenderân halkının Maraşiler döneminde oldukça rahat oldukları bu bağlamda halkın yaşam kalitesinin yüksek olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰¹ Dinî yaşantının bir ürünü olduğunu belirtebileceğimiz bu müreffeh hayat tarzı, halkın hiç kuşkusuz memnuniyetine neden olmaktadır. Bu mevzu, sûfî yaşam tarzı ile daha özelde ilişkilendirilebilir.

Tasavvuf, imanın irfan boyutunu temsil eder ki bir bölgede dinî anlayış tasavvufa ulaştığı zaman zirve nokta gerçekleşmiş olur. Mâzenderân bölgesinin bu sebeple dinî hayatına baktığımız zaman Maraşilerle birlikte bölgede yerleşmeye başlayan Tasavvufî-Şia akidesinin içtimaî hayata yön verdiğini hatta şekillendirdiğini ifade edebiliriz. Devlet kurmuşluğun verdiği etkiyle keramet nev'inden olaylar ve yaşantının sadeliği gibi sûfliğin özünde olan hayat tarzı, içtimaî hayatta siyasetin etkili bir araç olarak kullanılmasını sağlamıştır. Zira klasik bir sûfî hayatının devlet yönetiminden uzak olduğunu dikkate alırsak, Maraşilerde durumun biraz farklı olduğunu görürüz. Siyasetle iç içe bir *Tasavvufî-Şia* akidesinin içtimaî hayatın yönlendiricisi olduğunu ifade edebiliriz.

Bununla beraber halkın içtimaî hayatta etkin bir rol oynadığına Kiya Efrasiyab ile Kıvamüddin arasında yaşanan iktidar mücadelesi önemli bir örnek teşkil etmektedir. İlk bölümde belirttiğimiz üzere Maraşilerin halk üzerindeki nüfûzunun farkında olan Kiya Efrasiyab, Mir Kıvamüddin'e intisab ederek halkın altyapısal olarak zaten hazırlıklı olduğu Şiîliğe bağlılığını hızlandırmıştı. Efrasiyab'ın amacı kendi otoritesini bölgede kabul ettirmek ve siyaseten egemenlik kurduğu bölgeye içtimaî hayatta da hâkim olmaktı. Ancak işler umduğu gibi gitmedi ve zamanla aleyhine oluşan siyasî ve içtimaî durum onun Kıvamüddin'e bir tuzak hazırlamasına kadar vardı. Kıvamüddin'in tutuklanması ve keramet nev'inden değerlendirilen mezkûr olay sonrası halkın direkt müdahalesi gerçekleşti. Bu olayları bir bütünlük içinde tahlil ettiğimizde Mâzenderân halkının içtimaî hayatta etkin bir rol üstlendiği sonucuna varmak mümkündür. Ayrıca halkın benimsemediği veya istemediği bir olay ya da durum karşısında takınmış olduğu tavır dikkatte şayandır. Bu durumun yılların vermiş olduğu muhalif duruş kültürünün iç dinamikler noktasında bir tezahürü olduğunu ifade edebiliriz.

Mâzenderân halkının bu muhalif tavrını, bölgeyi ilgilendiren diğer olaylarda da görmek mümkündür. Kapalı bir kültür olma özelliğinin bir yansıması olan bu muhalif

⁴⁰¹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Conbiş-i Serbedaran* s. 264.

tavırdan başka ahlakî olarak halkın bakış açısının bu olay özelinde bir tezahürü söz konusudur. Zira kuvvetle muhtemel Efrasiyab, halkın nezdinde Bâvendî hükümdarı Fahrüddeve Hasan'ı haksız yere öldüren bir gasıp olarak değerlendirilmekte ve aynı zamanda Mâzenderân'daki Bâvendîlere tabi emirler de onu bu paralelde suçlamakta ve itaat etmeyi reddetmektedirler.

Bir hükümdarın meşruiyeti ve kabul edilebilirliği toplum nezdinde belli kıstaslara haiz iken bunun dışına çıkmak toplumun tepkisine neden olur. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz olay çerçevesinde bu durumun yaşandığını belirtebiliriz. Bu olaydan çıkartılabilecek bir başka sonuç, halkın siyasî bir olaya müdahalesidir. Benimsemediği veya içselleştiremediği bir iktidarı gücü elverdiğince devre dışı bırakmaya çalışmak ya da en azından doğru bildiği bir olayı savunarak olayların seyrini değiştirmek gayreti, bu olay özelinde Mâzenderân halkının hasletleri olarak değerlendirilebilir.

Dinî hayatın içtimaî hayatı şekillendirmesi pek âlâ mümkün olduğundan içtimaî hayatta Mâzenderân halkının mekaniklerinden en birincisi hiç kuşkusuz din olmuştur. Ancak sadece dinî hayat değil bölge şartları özelinde Arap fütühatı sonrası Mâzenderân'a yerleşen Sâsânî bakiyelerinin etkisiyle bir kavmî şuurdan da bahsedebiliriz. Araplara karşı savunma aracı olan bu kavmî şuurun, coğrafi korunmuşluğun verdiği pozitif katkıyla ivme kazanması, zamanla bu anlamda bir derinleşmeye neden olmuştur. Kavmî şuur ve coğrafi korunmuşluktan başka Sâsânîler döneminde kuvvetle muhtemel bölgenin kendine has bir içtimaî hayatının varlığından bahsedilebilir. Zira Sâsânîler döneminde de bölge merkezi idarenin kontrolünde değil özerk bir yapıya sahipti.

Bâvendîler döneminde kadınların içtimaî hayata, çalışma hayatıyla katılımı bulunduklarını ifade edebiliriz. Bölge için önemli olan dokumacılık sektöründe kadınların günlük elli dirhem yevmiye karşılığında çalıştıkları ifade edilmektedir. Bâvendî kadınlarının birçoğu bu şekilde içtimaî hayata efektif olarak katılım halindedir. Kadının iktisadî hayat üzerinden içtimaî hayata katılımı Orta çağlar boyunca İran'ın çeşitli bölgelerinde hatta İslam dünyasında eşine çok az rastlanır bir durumdur.⁴⁰²

⁴⁰² Halife Müçteba; Hasan Nejad Zemane, Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyân-ı İspahbediyye-yi Tabarestan", *Mütalaat-ı Tarih-i İslamî*, S. XIV, 1391, s. 38.

3. İLMÎ HAYAT

Selçuklu vezirlerinden Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreselerinin, başta Horasan olmak üzere Taberistan'ın Âmul şehrinde de kurulduğunu biliyoruz.⁴⁰³ Nizamiye medreselerinin kurulma amaçlarından biri dinî birlikteliği sağlamak diğeri ise Selçuklu Devleti'ni uğraştıran meselelerden biri olan dinî muhalefeti devlet lehine düzenlemek içindi. Bu amacı nazara verdiğimizde ağırlıklı olarak Şia mezhebine mensup olan Taberistan'ın Şafîliği esas alan medreseler aracılığıyla dönüştürülmeye çalışıldığını belirtebiliriz. Ancak bu çalışmalar bölge ilmî hayatında Şiîliğin esas kabul edilmesinin önüne geçememiştir.

Şiîliğin, Mâzenderân bölgesi ilmî hayatına yön vermesinin yanında içtimaî hayatta da etkili olduğunu söyleyebiliriz. Genellikle Şîî âlimlerin yer aldığı bölge ilmî hayatının nasıl ve ne şekil yapılandığını ilim adamlarının hayatlarına ve eserlerine bakarak incelemek gerekir.

3.1. Mâzenderân Bölgesi Âlimleri

İmam Fahrü'r-Razî et-Taberî: Taberistan isminin henüz kullanıldığı Moğol istilasından önce 7/13. yüzyılın ilim adamlarından olan İmam Fahrü'r-Razî'nin tam adı İmam Ebu Abdullah Muhammed b. Amr b. el-Hüseyin b. Hasan b. Ali et-Temimî dir. Döneminin büyük ilim adamlarından olan Fahrü'r-Razî, felsefe, kelam tefsir alanında eserler vermiştir. Aslen Taberistan'ın Âmul şehrinden olmakla beraber Rey şehrinde dünyaya geldiği için Razî lakabını almıştır. 543-544/1149-1150 tarihinde dünyaya gelmiştir.⁴⁰⁴ İlk tahsilini babasının yanında yaptıktan sonra Bağdat'a giderek Ebu Said Semanî'nin yanında fıkıh dersleri almıştır. Rey'e geri döndükten sonra Muhammed b. Yahya'nın arkadaşlarından ve aklî ilimler hocası olan Mecdü'l-Celilî'nin yanında bulunarak Azerbaycan'a gitmiştir. Burada aldığı kelam ve hikmet derslerinden sonra sırayla Harezm, Maveraünnehir ve Rey'e gitmiştir.

Harezm'de Muhammed Tekiş'in himayesinde üç yıl süreyle kalan Fahrü'r-Razî, bu süre zarfında *Kitab-ı Camiu'l-Ulum*, adlı eserini telif ederek Tekiş'e sundu.

⁴⁰³ Yusuf Keyanî, *Mimarî-yi İran*, Vezaret-i Ferheng ve İrşad-i İslamî, Tahran 1387, s. 127; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 180.

⁴⁰⁴ Ali Asgar Halebî, *Tarih-i Felsefe-i İranî*, Ketabfuruş-i Zevvar, Tahran 1982, s. 382; Erdeşir Bozorg, *Tarih-i Taberistan*, (tsh. Muhammed Şükrî, Fumişi), Tahran 1388, s. 802 803; Muhammed Bakır Hezâilî, "Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî", *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, S. XIII, 1391, s. 40.

Mutezile'nin ortaya çıkışı ve yayılmasının hız kazanmasından sonra şehri terketmek zorunda kaldı.⁴⁰⁵

Bir süre Rey'de kalan Fahrü'r-Razî, Gurîlerin hükümdarı Şehabüddin Gurî'nin hüküm sürdüğü Gur şehrine gitti. Burada kendisine Şeyhülislamlık tevdi edilen Fahrü'r-Razî, Guriler ile ilgili tafsilatlı olarak ilmî, fikhî ve siyasî meselelere müdahil oldu. Burada ulema ile yaşadığı sorunlardan kaynaklı Sultan Muhammed Tekiş'in elinde olan Horasan'a gitti. Horasan hududu içinde yer alan Herat'ta bir camide dersler veren Fahrü'r-Razî, burada Şeyhülislam unvanı aldı. 606/1209-1210 yılında Herat'ta öldü.⁴⁰⁶

Kısaca hayatından ve tahsilinden bahsettiğimiz Fahrü'r-Razî'nin eserlerinden bazıları şunlardır:

“*Tefsirü'l-Kuran*”,

“*Nihayetü'l-Ukul, Erbein fî Usulu'd-Din*”,

“*Uyun'ul-Hikme*”,

“*Kitabu'l-Beyan ve'l-Burhan*”,

“*Mebahisu'l-Meşrikiyye*”,

“*Tacizu'l-Felasife*”,

“*Esmâu'l-Hüsna ve Şerhu'l-Kânûn*”.⁴⁰⁷

Fahrü'r-Razî, her ne kadar Taberistan âlimleri arasında kabul görse de gösterdiği etki bakımından daha çok Horasan, Azerbaycan, Harezm, gibi bölgelerde ön plana çıkar. Ancak burada bizim esas aldığımız husus, adı geçen âlimin aslen Taberistanlı olmasından ileri gelmektedir.

⁴⁰⁵ Muhammed Bakır Hezâilî, Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî, s. 41.

⁴⁰⁶ Ali Sadrayî Hoyî, “Sefernâme ve Serencamnâme-i İmam Fahrü'r-Razî”, *Peyam-i Beharistan*, S. IV, 1388, s. 751-755; Seyyis Hüseyin Hidivcom, “Be Yâd Heştredmin Sâl der Güzeşt-i İmam Fahrü'r-Razî”, *Keyan-ı Ferhengî*, S. XXI, 1364, s. 33; Muhammed Bakır Hezâilî, Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî, s. 41; Ali Asgar Halebî, *Tarih-i Felsefe-i İranî*, s. 382.

⁴⁰⁷ Erdeşir Bozorg, *Tarih-i Taberistan*, s. 803; Ali Asgar Halebî, *Tarih-i Felsefe-i İranî*, 383-392; Ali Sadrayî Hoyî, *Sefernâme ve Serencamnâme-i İmam Fahrü'r-Razî*, s. 751-752; çalışmamızın sınırları dışında kalsa da tarihî olaylarda inkıtanın olamayacağı hususu göz önüne alınmalıdır. Dolayısıyla belli bir zaman dilimi öncesinden başlanılarak anlatım yapmanın zaruri olduğu gerçeğinden hareketle Fahrü'r-Razî'nin bu çalışmaya dâhil edildiğini belirtebiliriz. Ayrıca çalışmamıza konu olan zaman diliminde yaşayan birçok âlimin, Fahrü'r-Razî'nin talebesi olması hasebiyle değerlendirmeye almanın gerekliliği ortaya çıkar.

İbn-i İsfendiyâr: Tam adı Bahaüddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar olan müellif, ilk tahsilini Âmul'de gördükten sonra Rey ve ardından Bağdat'a gitmiştir. Bir müddet burada kaldıktan sonra 606/1209'da Âmul'e geri dönmek üzere yola koyulan İbn İsfendiyar, Bâvendî hükümdarı Rüstem Şemsü'l-Mülük'ün ölüm haberini alınca oldukça üzülmüştü.⁴⁰⁸

İbn İsfendiyar, Harezmsahlılardan Tekiş ve Alâeddin Muhammed dönemlerinde yaşamış tarihçi ve şair vasfılarına sahip ilim adamıdır. Şîâ mezhebine mensup olmakla beraber Âmul şehrinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁴⁰⁹

Âmul'e giderken Demavend'deki Üstünavend kalesi yakınlarında bir grup insanın hışmına uğradığını ve zor da olsa Âmul'e vardığını biliyoruz. İbn İsfendiyar'ın 613/1216 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Zira eserini bu tarihte tamamlamış. 613'den sonra onun hayatı hakkında bilgi mevcut değildir. Babası Keramüddin Hasan ve amcası Saidüddin Hasan, Bâvendî şahlarının huzurunda divan işleriyle ilgilenmekteydiler.⁴¹⁰

İbn İsfendiyar'ın hayatı hakkında tafsilatlı bilgiye sahip değiliz. Ancak onun Bâvendî hükümdarlarından Erdeşir ve Rüstem'in seçkin edip ve danışmanlarından biri olduğunu biliyoruz. Rey'de ikamet ettiği sırada Şahinşah Gazi Rüstem b. Ali b. Şehriyar medresesi kütüphanesinden bilgi toplamıştır. Yaşamının son demlerine ait kesin bilgi olmayan İbn İsfendiyar'ın vukua gelen Moğol katliamı sonrası canını kurtarmak için Taberistan'a sığınmış olabileceği ileri sürülmektedir.⁴¹¹ Bununla beraber onun Moğol istilasası sırasında Harezmi'de bulunduğu ve 617/1220-618/1221 yıllarında burada vefat ettiği ifade edilmektedir.⁴¹²

Hayatından kısaca bahsettiğimiz İbn İsfendiyar'ın eserleri hakkında da bilgi vermek gerekir. En önemli eseri bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz *Tarih-i Taberistan* adlı kitabıdır. Bu eserin öncesinde müellif Gilan, Rûyan, Rüstemdâr ve Mâzenderân'da hüküm süren Gil Gavbarganlarından bahsetmiştir. Bu eser Gavbarganların son Sâsânî hükümdarı III. Yezdigerd ve Araplar ile mücadelelerinden

⁴⁰⁸ Salih Purgâri, *Tarih-i Taberistan ve Name-yi ez Ahd-i Sâsânîyan*, s. 37; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 799.

⁴⁰⁹ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 33.

⁴¹⁰ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 801-802; Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 71-72.

⁴¹¹ Salih Purgâri, *Tarih-i Taberistan ve Name-yi ez Ahd-i Sâsânîyan*, s. 37.

⁴¹² Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 34.

bahsederek nihayet bulur. Bavendname adlı esere ilave yaparak müellif Tarih-i Taberistan adlı eserini yazmıştır. Bu eserden başka Sâsânî hükümdarı Erdeşir Babekan'ın Taberistan şahı Goşnasb'a yazdığı Tensername adlı mektup İbn İsfendiyar tarafından Arapça'dan Farsça'ya çevrilip İran tarihinde ilk kez Tarih-i Taberistan'ın mukaddimesinde kullanılmıştır.⁴¹³

Nasır b. Mehdi el-Âmulî: Âmul ehlinden olmakla beraber Rey şehrinde ikamet etmekteydi. Bu sebeple kendisine Razî de denilmiştir. Bir süre otuz dördüncü halife Nasırlidinillah'ın vezirliğini yapmıştır. Ancak 604/1207 yılından 617/1220 yılına kadar halifenin saraylarından birinde göz hapsinde kalmıştır ve aynı sarayda ölmüştür.⁴¹⁴

Şemseddin Muhammed b. Mahmud Âmulî: Şemseddin Muhammed b. Mahmud el-Âmulî'nin hayatı hakkında bilgiler kısıtlıdır. Kaynaklarda onun adı, Mahmud b. Muhammed veya Muhammed b. Ali b. Yusuf eş-Şeyh Şemsüddin Taberî şeklinde de geçer.⁴¹⁵ Doğum tarihî bilinmemektedir. Ancak 680/1281 yılı civarları doğduğu tahmin edilmektedir. Çünkü müverrihler onu, Allame Hillî'nin Olcaytu'nun huzuruna vardığı sırada saltanat âlimleri arasında sayarlar. Doğum yeri Mâzenderân'ın Âmul şehridir. Çocukluk ve gençlik dönemleri Âmul'de geçmiştir.

Felsefe âlimi olan Şemseddin Âmulî, İlhanlı Hükümdarı Olcaytu dönemi âlimlerinden olup, aynı zamanda Şia'nın ileri gelenlerindendir. Bağdat ve Sultaniyye medreselerinde hocalık yapmıştır. O, Sünnîlere karşı tavır alan aşırı Şia görüşleriyle dikkat çekmiştir. 8/14. yüzyılın sonlarına kadar yaşayan Âmulî, birçok seyahat yapmıştır. Arapça ve Farsça bilmekte ve her iki dilde de çok sayıda kitabı bulunmaktadır. Eserlerinin en tanınmış olanı İbn-i Sina'nın külliyyatının şerhi olan Arapça yazılmış ve 753/1352'de tamamlanan eseridir. Günümüzde bu kitabın nüshası Tahran kütüphanesinde mevcuttur. Bundan başka Âmulî'nin kendisini tanıtan en önemli eseri ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki “*Nefasihu'l- Fünun fî Araisu'l-Uyun fî Ulumu'l-Evail ve Evahir*” adlı eseridir. “*Şerh-i Külliyyat-ı Tıb Seyyid Şerafüddin İlakî*”, “*Şerh-i Muhtasaru'l- Usul İbn Sahib*”, diğer bilinen eserleridir.⁴¹⁶

⁴¹³ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 801.

⁴¹⁴ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 812.

⁴¹⁵ Gulla Mirza Musta'lî, “Zendeğî Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Âmulî”, *Mecelle-i Danişgede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsanî*, Danişgah-ı Tahran, 1378, s. 293.

⁴¹⁶ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 821-822; Gulla Mirza Musta'lî, *Zendeğî Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Âmulî*, s. 294.

En eski nüshası 809/1406'da yayınlanmış olan *Ketab-ı Nefaisü'l-Fünûn*'un diğer ele geçen nüshası 11/17. yüzyıla aittir. Bu kitap ilk olarak 1309/1930'da Tahran'da Mollabakır Hansarî tarafından taş basım olarak yayınlanmış daha sonra 1377/1998'de yeniden Ebu'l-Hasan Şiranî'nin himmetiyle Tahran'da üç cilt halinde neşredilmiştir.⁴¹⁷

Şafîî ve Hanefî âlimlerinin evlilik üzerine yaşanan bir münakaşalarından dolayı kızan Olcaytu münazara meclisini terk etmişti. Çocukluğunu Şîîlerin arasında geçirmiş olan Moğol emirlerinden Turumtaz, (طرمطار) Olcaytu'ya Şia mezhebinin tanıtarak onu bu mezhebe davet etti. Olcaytu Şîîliği kabul edince Sünnî âlimler, Şîîlere göre geri planda kaldı. Böylece Şemseddin Âmulî bir Şia âlimi olarak hükümdarlık nezdinde kıymetli bir konuma yükseldi. İmamiyye Şiası üzerine amel eden Âmulî, kendi döneminde bağlı bulunduğu mezhebinin yayılması için mücadele etti. Bu bağlamda eserlerinde bu amaca hizmet etmenin yanında çeşitli delillerle Sünnîliğe karşı mücadele içerisinde oldu. Bu arada Âmulî'nin Allame Hıllî'nin öğrencisi olduğunu ilave edelim.⁴¹⁸

Âmulî, sadece Olcaytu döneminde değil aynı zamanda Ebu Said döneminde de Sultaniyye medresesinde tedrisat yapmıştır. Ancak Olcaytu dönemindeki gibi kıymetli bir konumda olmayıp gözden düşmüştür. Bu sebeple O, Şiraz'a giderek İnculu lideri Ebu İshak b. Mahmud Şah'ın hizmetine girmiştir. İlim adamını himaye eden ve onlara saygı duyan bir lider olan Ebu İshak'a itfahen Âmulî'nin *Ketab-ı Nefaisü'l-Fünûn* adlı eserini vücuda getirmiştir. Müellifin ölümünün 753/1352'den sonra olduğu tahmin edilmektedir.⁴¹⁹

Nurullah Şusterî, *Mecalisu'l-Müminin* adlı eserinde onun Şîîliği yaymayı gaye edindiğine yönelik sayısız delil saymaktadır. Âmulî'nin yer yer *Ketab-ı Nefaisü'l-Fünûn*'da mezhebinin dostça geçinme siyasetinden kaynaklı ihtiyatlı duruşunu muhafaza etmekle beraber Şia temayülâtını ibraz ettiğini belirtmek mümkündür. Âmulî, imamet meselesinde Sünnîlerin ve Şiâ'nın ihtilafları üzerine izahatlar yaparak imamet meselesini Şîî bakış açısından teyid etmektedir. Gadr-i Hum mevzunu ele alan ve bu

⁴¹⁷ Muhammed Bakır Hezâilî, Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî, s. 52.

⁴¹⁸ Gulla Mirza Musta'lî, Zendeğî Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Âmulî, s. 296-298; Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 87-88.

⁴¹⁹ Abdurrafi Hakikat, *Tarih-i Hünerha-yi Milli ve Hünermendanî İranî*, c. II, Şirket-i Müellifat-ı Mütercim, Tahran 1369, s. 753; Mustafa Çağrı, "Âmulî Şemseddin", *TDVİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 100.

konuda itirazda bulunan Âmulî, bundan başka fikhî meselelerde Şîâ'nın sözcülüğünü yapmaktaydı. Ancak O, mezhebinin Ehl-i Sünnet ile dostça geçinme siyaseti mukabili *Nefaisü'l-Fünûn*'un girişinde fikhî mezhepler mevzusunda Ehl-i Sünnet'i ele almış ve onlara saygı gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda mutaassıb olunmamasını tavsiye eden Âmulî'nin elbette hakiki bir Şîâ olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Zira o Ehl-i Sünnet uleması ile münzaralardan geri kalmamıştır. Bu duruma, Şiraz'da bulunduğu sırada Ehl-i Sünnet büyüklerinden olan Kadı Abdullah İncu ile yaptığı münazara örnek verilebilir.⁴²⁰

Âmulî'nin tasavvufî bir yönü olduğunu belirtmek gerekir. Onun fikirleri İşrak felsefesi⁴²¹ doğrultusunda, felsefe ve tasavvuf arası ilişkiye odaklıdır. Sonuç olarak Şemseddin Âmulî'de takkiye yaparak işrakî düşünceler ve felsefenin ihyasıyla Nasiruddin Tusî ve öğrencileri gibi tutarlı bir felsefe ve tasavvuf yapmaktaydı.⁴²²

Bu arada Âmulî'nin bölgede bulunmadığı zaman zarfında bile Mâzenderân'dan kopmadığını göstermesi bakımından bu örnek kayda değerdir. Buna göre Müellif, Âmul'de bulunmadığı bir sırada Mâzenderân'da hüküm süren Rüknu'ddevle Şah Keyhüsrev'e bir mektup yazarak aile efradının iâşesinin teminini talep etmiştir.⁴²³

İmamüddin Tabersi: Tam adı Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin olan Tabersi, Şîa'nın ileri gelenlerindendir. Hacı Nasirüddin Tusi'nin çağdaşı olan Tabersi, 670/1271 yılında Burucerd şehrine, oradan da Kum'a gitti. Kum'daki ulemayla ilmî sohbetlerde bulunan Tabersi, Hacı Nasirüddin Tusi'nin ölümünden sonra vezir Cüveynî'nin izniyle Isfahan'a gelerek yedi ay bu şehirde kaldı. Bu sayede Isfahan halkından büyük bir topluluk onun ilminden istifade ettiler.

İmamüddin'in eserleri şunlardır;

“*Maarifu'l-Hakaik*”,

“*Uyunu'l-Mehasin*”,

“*el-Kifayetü'l-İmamiyye*”,

⁴²⁰ Muhammed Bakır Hezâilî, Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî, s. 51.

⁴²¹ Şehabeddin Sühreverdî'nin kurduğu mistik ve teosofik felsefe akımı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Mahmud Kaya, “İşrakîyye”, *TDVİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 435-438.)

⁴²² Muhammed Bakır Hezâilî, Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî, s. 52.

⁴²³ Gulla Mirza Musta'li, Zendeğî Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Âmulî, s. 294.

“*Esrarü’l-İmamiyye*”,

“*Cevamiu’l-Delail*”,

“*Menakibu’t-Tahirîn*”.⁴²⁴

Kameri-yi Âmulî: Siracüddin olarak da bilinen Kamerî’ye bazı müverrihler Harezmî, bazıları da Cürcanî demişlerdi. Ancak müverrihlerin çoğunluğu onun Âmul şehrinden olduğunu belirtirler. İmam Fahrü’r-Razi’nin talebesidir. Bir süre Harezm’de Sultan Gıyasüddin Ebu Şuca Muhammed’in huzurunda bulunmasından dolayı müverrihler onu Harezmî olarak da kabul ederler.⁴²⁵

Şeyh Tabersî: Ebu Mansur Ahmed b. Ebu Talib Tabersî-yi Sâru-yi, Hicri sekizinci yüzyılın başlarında yaşayan büyük Şia âlimlerindendir. İlköğrenimini çeşitli âlimlerden alan Tabersî’nin en bilinen eseri “*İhticâc*” adlı eserdir. Diğer eserleri, “*Tarihu’l-Emimme*”, “*Fezayilu’z-Zehra*”, “*Tacü’l-Mevalid*” dir.⁴²⁶

Sadrüddin Ebu’l-Mecâmî İbrahim Âmulî: 644/1246’da Âmul’de doğan İbrahim Âmulî, ilim tahsili için Irak, Şam, Hicaz, Tebriz, Kerbela, Kazvin ve Necef gibi yerlerde bulunmuştur. İbrahim Âmulî, Cüveynî’nin çağdaşıdır. Onun yaşadığı dönemde Gazan Han İslamiyeti kabul etmiştir. 722/1322’de vefat eden Âmulî, Cüveyn şehrinde defnedilmiştir.⁴²⁷

Halil b. Ebubekir Âmulî: Âmul şehrinde bir astronom olan Ebubekir Âmulî, aynı zamanda Yezd şehrindeki rasathanede gözlemler yapmıştır. 725/1324 yılından birkaç yıl sonrasına kadar yaşamış olan âlim, güneşe dayalı gözlemlerle hesaplar yapmıştır.⁴²⁸

Evliyaullah Âmulî: İrfan ve Tasavvuf ilminde mütehasıs olan Evliyaullah Âmulî, On İki İmam Şiîliğine mensuptur. Onun İmamiyye olduğunu ortaya koyan birkaç örnek bulunmaktadır. Örneğin eserlerinde imamları öven ifadeler kullanmakla

⁴²⁴ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 809-810.

⁴²⁵ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 810.

⁴²⁶ Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 89-90.

⁴²⁷ Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 89-90.

⁴²⁸ Seyyid Muhammed Tahirî Şehâb, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, c. I, s. 80; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 815; Şirin Beyanî, *Din-u Devlet der İran Ahd-ı Moğol*, c. I, s. 80-81.

beraber, Âmul'de ikamet ettiği sırada fırsat buldukça Necef'e giderek imamların kabirlerini ziyaret ettiği bilinmektedir.⁴²⁹

Evliyaullah Âmulî'nin doğum tarihî net olarak bilinmemektedir. Mevlana olarak bilinen Âmulî, Mâzenderân müverrihlerindendir. Âmul'de ikamet eden müellif, *Tarih-i Rûyan* adlı eserini 764/1362 yılında tamamlamıştır. 805/1402 yılında vefat etmiştir.⁴³⁰

Âmulî'nin çocukluk dönemi Âmul'de geçmekle beraber onun nüfûzlu ve söz sahibi bir ailenin mensubu olduğu belirtilmektedir. Mâzenderân'da devlet işlerinde görev alan Evliyaullah Âmulî hem Bâvendîlerin hem de Pâdüşpânîlerin hizmetinde bulunmuş devlet ve ilim adamı olarak zikredilir. 743/1342-750/1349 yılları arasında Fahrüddeve Hasan'ın divanda devlet işlerinde hizmet eden Evliyaullah, onun ölümü sonrası Âmul'den Rüstemdâr'a giderek Pâdüşpânîlerin hizmetine girmiştir. *Tarih-i Rûyan* adlı eserini Rûyan'da Şah Gazi b. Ziyar Fahrüddeve'nin hizmetindeyken kaleme alan Mevlana Evliyaullah, eserinde hem İbn İsfendiyar'dan hem de Zahirüddin Maraşî'den oldukça fazla istifade etmiştir.⁴³¹ Mâzenderân'ın İmamiyye Şiâliğine sıkı sıkıya bağlılığının bir tezahürü, Mevlana Evliyaullah Âmulî'de görülmektedir. Her ne kadar onun Şiîliği telkin ve propaganda yönünden Haydar Âmulî kadar aktif olmadığını ifade etsek bile eserlerinde İmamiyye Şiîliğine övgü ifadelerinin olduğunu belirtebiliriz. Bundan başka Mâzenderân'ın önemli iki hanedanı olan Bâvendîler ve Pâdüşpânîlerin hizmetinde bulunan nadir ilim ve devlet adamı olma özelliği taşımaktadır. Daha çok devlet adamlığının ağır bastığını ifade etmekle beraber bilinen tek eseri olan *Tarih-i Rûyan*'a nisbetle müverrih yönü de bulunmaktadır.

Haydar Âmulî: Tam adı Seyyid Bahaüddin Haydar b. Ali b. Haydar el-Âmulî el-Ubeydî olan Haydar Âmulî, Şiîliği tasavvufla bağdaştırmaya çalışan bir âlimdir. 719/1319'da Mâzenderân'ın Âmul şehrinde doğan Âmulî, Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için Alevî ve Hüseyinî nisbeleriyle de anılır.⁴³² Şiî tarihçiler içinde en az bilinen âlim ve filozof olan Âmulî'nin nesebi, dördüncü imam Zeynülabidin'e ulaşmaktadır.⁴³³ Haydar Âmulî'nin Şiîliği tasavvufla bağdaştırmaya çalışması dikkate değerdir. Zira

⁴²⁹ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 27.

⁴³⁰ Seyyid Muhammed Tahiri Şehâb, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, c. I, s. 46-47; Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 75-76; Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 823-824.

⁴³¹ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 28-29.

⁴³² Ethem Cebecioğlu, "Haydar el-Âmulî", *TDVİA*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 26; Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 11; Morteza Tehranî, *Sayyid Haydar Amulî (719-787/1319-1385)*, Unpublished Master's Thesis, İstutite of İslamic Studies, McGill Univesity, Montreal 1995, s. 18.

⁴³³ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 11.

onun girişimi *Tasavvufî-Şia* akımının İran coğrafyasında ve özellikle Mâzenderân'da kabul görmesine önemli derecede katkı sağlamıştır diyebiliriz.

Haydar Âmulî, Âmul'de başlayan öğrenim hayatına Esterabâd ve Isfahan'da devam etti. Memleketine geri döndükten sonra Mâzenderân hâkimi Bâvendî lideri Fahrüddeve Hasan b. Keykavus'un hem sır kâtibi hem de veziri olarak görev yaptı. Âmulî, saray hayatında devlet görevlisi olarak bir süre çalıştıktan sonra geçirdiği bir bunalım sonucu Âmul'den ayrılıp Isfahan'a gitti. Burada inzivaya çekildikten bir süre sonra hacca gitti. Dönüşte Bağdat'a gelen Âmulî, birçok âlimden dersler aldı. Ömrünün son otuz yılını Necef'te geçirdi. Eserlerinin birçoğunu burada kaleme alan Âmulî'nin bir görüşe göre tahminen 787/1385'den sonra vefat ettiği ifade edilmektedir. Zira "*Risaletü'l-Ulum*" adlı eserini bu tarihte tamamlamıştır.⁴³⁴ Diğer bir görüşe göre ise 792/1389'da Fûsusü'l-Hikem şerhini tasnif ettiği ancak tamamlayamadığını bu sebeple bu yıl civarında vefat ettiği yönündedir. Şerhe başladıktan sonra veya tamamlama fırsatı bulamadan vefat etmiştir. Herhalükârda onun ölüm tarihî net olarak bilinmemektedir. Haydar Âmulî'nin kabri Âmul'de bulunmaktadır.⁴³⁵ Kısaca hayatından bahsettiğimiz Âmulî, Mâzenderân'da doğan bir âlim olup önce devlet görevlisi olarak memleketinde vazife görmüştü. Bu bağlamda ilmî yönünden başka devlet adamlığı tarafı da bulunan Haydar Âmulî, Mâzenderân bölgesi halkının sosyo-kültürel yapısına vakıf bir şahsiyet olarak değerlendirilebilir.

Haydar Âmulî, zahiri ve şerî bilgilerin Şîlik, batınî bilgilerin ise sûfilik olduğunu ileri sürerek hakiki Şia'nın mutlaka sûfî, her hakiki sûfînin ise Şîî olacağı görüşünü savunur.⁴³⁶ Böylece hem hakiki dinî akidenin Sünnîlik değil Şîlik olduğu ifade edilirken hem de bu temelde Şîliğin tasavvufla hemhal olması gerektiği ifade edilmiştir. Burada asıl tartışma konusu Âmulî'nin görüşü değil, doğduğu Âmul şehri özelinde Mâzenderân'a onun görüşlerinin sûfî bakış açısından nasıl yansıdığıdır. Âmulî'nin şehri terk etmeden evvel yalın Şia anlayışına sahip olduğunu, Âmul'u terk edip inzivaya çekildikten sonra ise *Tasavvufî-Şia* görüşüne ulaştığını belirtmek kuvvetle muhtemeldir.

Haydar Âmulî'nin eserlerinden tespit edilenlerden bazıları şunlardır:

⁴³⁴ Ethem Cebecioğlu, Haydar el-Âmulî, s. 26.

⁴³⁵ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 13-14.

⁴³⁶ Ethem Cebecioğlu, Haydar el-Âmulî, s. 26.

“*Ketab-ı Camiu’l-Esrâr ve Menabiu’l-Envâr*”,

“*Risaletü’l-Vücûd fî Marifetü’l-Ma’bud*”,

“*Risaletü’l-Me’âd fî Rücû’ el-î’bâd*”,

“*Ketab-ı Usûl ve’l-Erkân fî Tehzîbu’l-Eshâb ve’l-İhvân*”,

“*Risaletü’l-‘Alîm ve Tahkikatü’l- Tevâifü’s-Selâs ez Sûfî ve Hekîm ve Mütekellem*”,

“*Risaletü’l-‘Ukul ve’n-Nefs*”,

“*Risaletü’l-İmâmetü’l- Elhiyye fî Yekînu’l-Hailafetü’r-Rabbaniyye*”,

“*Risaletü’l-Hucb ve Hulâsatü’l-Kutub*”,

“*Risaletü’l-Fakr ve Tahkîku’l-Fahr*”,

“*Risaletü’l-Esmâu’l-İlahiyye*”,

“*Risaletü’n-Nefs fî Ma’rifetü’r-Rabb*”,

“*Istîlâhâtü’s-Sûfiyye*”,

“*el-Erkân fî Şerâyi’ Ehl-i İman*”⁴³⁷

Seyyid Şerif Cürcanî: 24 Şaban 740/24 Şubat 1340 tarihinde Esterabâd’ın Cürcan vilayetinde dünyaya gelen Cürcanî, Hz. Peygamber’in soyuna mensup bir ailedendir. Asıl adı Ali b. Muhammed olan Cürcanî, dai Muhammed b. Zeyd’in soyuna mensup olduğu için es-Seyyid eş-Şerif unvanı ile şöhret buldu. Eğitimine ilk kez Cürcan’da başlayan Seyyid Şerif Cürcanî, daha sonra Herat’a gitti. Burada ilim tahsilini tamamladıktan sonra 766/1365’de Mısır’a mantık ilminde zirve şahsiyet olan Mubarek Şah el-Mantikî’nin yanına gitti. Mısır’da üç yıl ikamet ettikten sonra Şiraz’da müderrislik yapmaya başladı.⁴³⁸

Cürcanî, yaşadığı döneme damgasını vuran ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak kabul edilip etkisini devam ettiren çok yönlü birkaç âlimden biridir. Başlıca ilgi alanları Kelam, Arap dili ve belagatı, felsefe, mantık, astronomi, matematik, fıkıh,

⁴³⁷ Morteza Tehranî, *Sayyid Haydar Amulî (719-787/1319-1385)*, s. 49-69; Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 13.

⁴³⁸ Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcanî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslamî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1984, s. 83-89.

hadis, mezhepler tarihi, tefsir ve tasavvuf'tur. Aklî ve dinî ilimlerin hemen hepsinde telif, şerh ve haşiye türünden eserler verdiği için “*Allame*” unvanını almaya hak kazanmıştır.⁴³⁹

Rivayete göre Muzafferî hanedanının hükümdarı Şah Şuca 779/1377’de ordusuyla birlikte Esterabâd’daki Kasr-ı Zerd’e gelerek bir süre burada ikamet eder. Cürcanî bu durumu fırsat bilerek kendini tanıtma ve hükümdar nezdinde kabul görme adına Şah Şuca ile bizzat görüşen dönemin ünlü âlimi Sadreddin et-Taftâzânî’nin yanına giderek ona: “*Ben Mâzenderân’dan gelmiş garip birisiyim. Fakat iyi bir okçuyum. Uzak yerden gelmiş bulunuyorum. Yanımda üç tane okum vardır. Bunları hükümdarın huzurunda atmak istiyorum. Dolayısıyla sultanla görüşme sağlamanızı sizden rica ediyorum*” şöyle der. İsteği kabul edilen Seyyid Şerif, hükümdarın huzuruna çıktığında cebinden çıkardığı eserlerini hükümdara sunar ve taltife mazhar olur. Şah Şuca, onu yanında Şiraz’a götürerek Darü’ş-Şifa medresesinde müderris olarak görevlendirir.⁴⁴⁰ Cürcanlı olmanın, aynı zamanda Mâzenderânlı olmak anlamına geldiğini Cürcanî’nin bu ifadelerinden anlamak mümkündür. Cürcanî, çalışmamıza konu olan zaman diliminin Mâzenderânlı son âlimlerinden birisidir.

Felsefî kelim hareketinin yaygın olduğu bir dönemde yetişen Cürcanî, felsefenin tesiri altında kalarak kelim sisteminde felsefeye daha fazla ağırlık vermiştir. Kelama dair *Şerhu’l-Mevakıf* adlı eserinde felsefe konuları akaid konularından fazla yer tutması bu duruma örnektir.⁴⁴¹

Cürcanî’nin muhtelif ilim dallarında yüze yakın eseri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır:

“*el-İşârât ve’t-Tenbihât*”,

“*Delâilu’l-İ’caz*”,

“*Tercumânu’l-Kur’an*”,

“*Hâşiye ‘ala Hulasatü’l-Tîbî*”,

“*Hâşiye-i Cedide*”,

⁴³⁹ Sadreddin Gümüş, “Cürcanî Seyyid Şerif”, *TDVİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 135.

⁴⁴⁰ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârih*, s. 104.

⁴⁴¹ Sadreddin Gümüş, Cürcanî Seyyid Şerif, s. 135.

“*Hâşiye ‘ala Şerhi’t-Tecrid*”,

“*Risaletu’l-Kader*”,

“*Hâşiye ‘ala Şerhi Hikmetü’l-‘ayn*”,

“*Risale-i Kübra*”,

“*Risale-i Velediyye*”,

“*Câmiatu’l-Mukaddime*”,

“*Şerhu’t-Tezkire*”,

“*el-Misbah*”,

“*et-Tarifât*”,

“*Şerhu’l-Kâfiye*”⁴⁴²

Ebu’l-Fazl Şehrdoir: 8/14. yüzyılın sonlarında Mâzenderânî Şîî âlimlerinden biri olan Ebu’l-Fazl, Timur’un Mâzenderân’a tahakkümü sırasında yaşamış bir âlimdir. Onun “*Tefsir-i Kuran-ı Kerim*” adlı bir eseri bulunmaktadır. O bu eserinde Zemahşeri ve Tabersi’den çokça istifade etmiştir.⁴⁴³ Hakkında oldukça az bilgiye sahip olduğumuz Ebu’l-Fazl’ın dinî ilimler noktasında ihtisası olduğunu ifade edebiliriz. Bu durum bütün Mâzenderân’ın bu dönem için genel özelliği ile örtüşmektedir.

Fazlullah Esterâbâdî: Esterâbâdî’nin ismi çeşitli kaynaklarda Abdurrahman, Celaledin, Şihabüddin ve Şemseddin Fazlullah olarak zikredilmektedir. Ayrıca Esterâbâdî’nin yanı sıra Naimî mahlasını da kullandığı bilinmektedir. 740/1340 yılında Esterâbâd’da doğan Fazlullah’ın Tebriz, Şirvan ve Meşhed şehirlerinde de doğduğu ifade edilmektedir.⁴⁴⁴ Ancak onun *Nevmnâme* adlı eserinden nakilde bulunan Abdülbaki Gölpınarlı, Fazlullah’ın bizzat kendisinin Esterâbâdî olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵

757/1357 yılına kadar Esterâbâd’da bulunduğu anlaşılan Fazlullah’ın Mevlana Celaledin-i Rumî’nin bir beyitinden etkilenecek bir süre sonra hac yapmak üzere

⁴⁴² Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcanî ve Arap Dilindeki Yeri*, s. 129-171.

⁴⁴³ Yusuf İlahî, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, s. 87-89.

⁴⁴⁴ Fatih Usluer, *Hurufilik*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2009, s. 29-31; Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 31.

⁴⁴⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurufîlik Metinleri Kataloğu*, TTK Yayınları, Ankara 1973, s. 4.

Mekke'ye, ardından da 758/1358'de Harizm'e gittiği belirtilmektedir. Daha sonra tekrar Mekke'ye gitmek için yola koyulan Fazlullah, gördüğü bir rüyadan etkilenerek Meşhed şehrine gitti. Onun bundan başka Tebriz, Bakü, Isfahan, Yezd, Damgan ve Sebzvar şehirlerine de gittiği bilinmektedir.⁴⁴⁶

Esterâbâdî'nin fikirleri,⁴⁴⁷ şeriata aykırı olduğu düşüncesiyle Timur tarafından sevimsiz kabul edilmekteydi. Bu sebeple bir süre sonra onun yakalanması emri verildi. Verilen fetva gereğince idamına karar kılınan Esterâbâdî'nin infazı, Timur'u oğlu Miranşah tarafından gerçekleştirildi. 796/1394 yılında vuku bulan bu olayda cesedi bir süre şehir meydanında dolaştırılan Esterâbâdî'nin defin işlemi müridleri tarafından yapıldı.⁴⁴⁸

Esterâbâd'da Sünnî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Fazlullah'ın aldığı eğitim ve tasavvufa yönelişi, bir süre sonra onun bir fırka kurucusu olmasını sağlamıştır. Bu fırka Hurûflik⁴⁴⁹ olarak bilinmektedir.⁴⁵⁰ Fazlullah, Batınîlerin tevil metodlarından olan harflerin sayılar ile ilişkisini ele almış, bütün dinî emir ve hükümleri Arapça'daki yirmi sekiz harf ile Farsça'daki otuz iki harfe göre yorumlamıştır. Fazlullah, gelecekteki olayların hakkında malumat vermek için huruf bilgisini bir sistematige getirerek Hurûflik adı verilen tarikatın kurucusu olmuştur.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûflik*, s. 34-35; Fatih Usluer, *Hurufilik*, s. 36.

⁴⁴⁷ Fazlullah'a göre Allah gizli bir hazine olup; her şeyin hakikati, mevcudiyeti ve ruhu ise seslerdir. Varlığın ilk zuhuru sesdir. Ses, gayb âleminde şahadet âlemine gelen her varlıkta mevcuttur. Cansız nesnelerde bil-fil, cansızlarda ise bil-kuvve mevcuttur. Cansız bir nesne başka bir cansız nesneye vurulursa onun cevheri olan ses ortaya çıkar. Canlılarda ses, irade ve ihtiyarla zahir olur. Sesin en mükemmel hali sözdür. Söz ise harften meydana gelmektedir. Sesin kaynağı harftir. Hz. Muhammed yirmi sekiz harf ile konuşmuştur. Fazlullah ise Cavidanname'si'ni otuz iki harften oluşan Farsça alfabe ile kaleme almıştır. Ona göre yirmi sekiz ile otuz ikinin kombinasyonu bulunmaktadır. Fazlullah buradan hareketle insana en yüce mertebeyi vermektedir. Ona göre mevcudat, mutlak varlığın tezahürüdür. Cenab-ı hak insanın yüzünde tezahür eden bir kelimedir. Bu kelamın unsurlarının bir sayı değeri vardır. Dolayısıyla yirmi sekiz ve otuz iki harf insan yüzünde görmek mümkündür. (Hasan Hüseyin Ballı, "Fazlullah-ı Hurûfî'nin Hz. Ali Hakkındaki Görüşleri", *Hz. Ali Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir 2009, s. 348.)

⁴⁴⁸ Hüsamettin Aksu, "Fazlullah-ı Hurûfî", *TDVİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 278.

⁴⁴⁹ Fazlullah-ı Hurûfî'nin kurup geliştirdiği, harflerin esrarına dayanan batınî bir akım olarak bilinen bu fırka, eski çağlardan gelen ve harflerin kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır. İslam dünyasında harflerin gizli özellikleri olduğu düşüncesinin ilk örneği 2/8. Yüzyılda aşırı Şîî düşünceye sahip Mugire b. Said el-İclî tarafından ortaya atılmıştır. O Allah'ı harflere benzetmiştir. Daha sonra bu anlayış özellikle mutasavvıflar arasında yaygınlık kazanmıştır. (Hüsamettin Aksu, "Hurûflik", *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 408.)

⁴⁵⁰ Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûflik*, s. 179.

⁴⁵¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurufilik Metinleri Kataloğu*, s. 17-18.

Fazlullah Esterâbâdî, yaptığı rüya yorumlarıyla ün kazanmış, hayatı boyunca hiç kimsenin malından almamış ve kimseden hediye kabul etmemiştir. Diktiği Acem takkelerini satarak geçimini sağlamıştır.⁴⁵²

Fazlullah Esterâbâdî'nin Hurûfilik düşüncesinin esaslarının kaleme alındığı eserleri zikredildiği kadarıyla altı tanedir. Buna göre;

“*Cavidanname*”,

“*Muhabbetnâme*”,

“*Vasiyetnâme*”,

“*Nevmnâme*”,

“*Arşnâme*”,

“*Divan*”⁴⁵³

Fazlullah Esterâbâdî'nin bu eserlerinin ilk üç tanesi muhtemelen kendisi tarafından, diğerleri ise onun görüşlerini benimseyen talebeleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu arada Hurûfilik'in esas rükunlarını teşkil eden eserin Cavidanâme olduğunu ilave edelim.⁴⁵⁴

7/13-8/14. yüzyıllarda Mâzenderân'da ilim ve ilim adamları üzerine genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söylemek mümkündür: Öncelikle ilim yapmanın ve bir eser vücuda getirmenin şartı hemen her zaman devlet adamı kimliğini taşımaktan geçtiğini ifade etmek mümkündür. Bundan başka Şiîliğin temel alındığı ve onun etrafında şekillenen bir ilmî hayattan bahsetmek gerekir. Kaleme alınan eserler de bu paraleldedir. Bölgenin ilim merkezi daha çok Âmul şehri olmakla beraber zaman zaman Rûyan ve Cürcan şehirlerinin de ilim adamı yetiştirme noktasında hareketli şehirler olduğunu belirtebiliriz. Tarih, felsefe, kelam, irfan ve tasavvuf ilimleri bölgede bu yüzyıllarda revaçta olan ilim dalları olarak göze çarpmaktadır. Bölgenin en velûd ilim adamlarının ise Seyyid Şerif Cürcanî ve Haydar Âmulî olduğunu ifade edebiliriz.

⁴⁵² Fatih Usluer, *Hurufilik*, s. 40.

⁴⁵³ Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfilik*, s. 44-56.

⁴⁵⁴ Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfilik*, s. 44.

4. EDEBİYAT VE DİL

4.1. Edebiyat

Ülkelerin genel olarak kullandıkları resmi dilin yanında bir de belli bir bölgeye has olan lehçeler bulunmaktadır. Mâzenderânî lehçesi de (Mâzenderânîce) Farsî ve Pehlevî dili arasında Fars dilinin varoşlardaki kesimini temsil eden bir lehçedir. Araştırmacılar mahalli lehçelere ait şiirlerin varlığını Sâsânî dönemine kadar götürürler. Bu dönemde şiir, belli heceleri olan, muhtelif tarzlarda yazılmış, genellikle iki beyitten oluşan türdedir. Mâzenderân halkının yerel dilde aynı şekilde şiirler ve şarkıları Sâsânî devrinden beri söylediklerini belirtebiliriz.⁴⁵⁵

Moğol istilasından önce bölgenin edebiyatından kısaca bahsederek bir bütünlük oluşturmanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu açıdan bölgeden çıkma Moğol istilasından önce iki edebî eserin tanıtımını yapmaya çalışacağız. Bunlardan biri Merzubanname, diğeri ise Şahname'dir.

Merzubanname Taberistan bölgesi hâkimlerinden Merzuban b. Rüstem'in kaleme aldığı bir eser olup İran'ın İslam'dan önceki folklorik, kamusal destanlarını içermektedir. Merzubanname'nin aslı Hicri dördüncü yüzyılda Taberî diliyle yazılmış ancak bu nüsha günümüze ulaşmamıştır. Sadrüddin Verâvî tarafından Hicri altıncı yüzyılda Farsça olarak yeniden kaleme alınmıştır. Bundan başka eseri Muhammed b. Gazi Malatyevî "*Ravzatü'l-Ukul*" adıyla yeniden ele almıştır.⁴⁵⁶ Merzuban, kendisine güzel ve etkili söz söyleme yeteneği gören Bâvendî hükümdarı Şehriyar'ın isteği üzerine bu kitabı kaleme almıştır. Mensur hikâye ve masallardan oluşan ahlak ve öğüt niteliğinde olan bu eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁵⁷

Bu hususta bölge edebiyatının temel taşlarından olan Firdevsi'nin Şahnamesi'nden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Elbette bu eser hakkında oldukça fazla bilimsel çalışma kaleme alınmıştır. Ancak çalışmamız açısından bu eserin Mâzenderân edebiyat hayatında ne derece etkili olduğu hususu bizim için önem arz etmektedir.

⁴⁵⁵ Gulamrıza Kebirî, *Zemzemeha-yi ez-Şehr-i bi Hezânmen*, Pejuheşha-yi Ferhengî, Sârî 1380, s. 1-3.

⁴⁵⁶ Mehdi Rızayî, "Merzubanname-i Yadgârî ez İran Ahd-i Sasânî", *Pejuheşha-yi Edeb-i İrfani*, S. 13, Bahar 1389, s. 48; Nizamüddin Nuri, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, s. 404; Marzuban b. Rüstem, *Marzubanname*, (çev. Orhan Sarıkaya), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1998, s. 5-6.

⁴⁵⁷ Mehmet Kanar, "Şahname", *TDVİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 257-258; Bu eseri Türkçe'ye çevirenlerden ilki XIV. yüzyılın ikinci yarısında Sadreddin Şeyhoğludur. İkinci olarak Urfalı Nüzhet Ömer Efendi eseri "Cevahirü'l-Hikem" adıyla yayınlamıştır. Zeynep korkmaz Merzubanname üzerine transkripsiyon ve tıpkıbasımlı çalışmasında bu şahsın çalışmasını esas almıştır.

Genelde İran edebiyatının, özelde ise Mâzenderân bölgesi edebî hayatının temel taşlarından olan Şahname, kahramanlık hikâyelerine yer veren bir derlemedir. Yani bu eser Sâsânî İranı'nın kahramanlık tarihidir. Firdevsi, İranlılık ruhunu Şahname ile yeniden canlandıran ve İran'ın efsanevi karakterlerini yaşatmaya devam eden bir kişidir. Bununla beraber bu eser, İran halkı için milli kahramanlık mirasının aktarılması açısından başka hiç bir milletin benzeri eserleriyle karşılaştırılmayacak kadar büyük büyük önem taşımaktadır.⁴⁵⁸ Arap fütûhatının yaşandığı dönemde Sâsânî bakiyelerinin Mâzenderân bölgesine sığındığını ve hâkimiyetlerini bu bölgede uzun yıllar devam ettirdiklerini daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda Şahname'yi bir Sâsânî kahramanlık tarihî olarak değerlendirdiğimizde bunu aynı zamanda Mâzenderân kahramanlık tarihî olarak ifade etmemiz mümkündür. Şahname'nin bölge yerel hâkimine sunulduğu gerekçeliğini de burada ifade edecek olursak eser ile bölge edebî hayatının özdeşleşme noktasında hemhal olmasından bahsedebiliriz.

Ali Şeriati, Şahname ile ilgili tamamen bir İranlı kültürün ürünü, İran mitolojisine yer verilen bir eser olarak değerlendirme yapar. Aynı zamanda Şeriati, *"Firdevsi'yi tanımasak onun bir Zerdüşti olduğunu bile zannedebiliriz"* demektedir.⁴⁵⁹

Bu arada yeri gelmişken ikinci bölümde Fahrüddeve Hasan'ın ölüm bahsinde belirttiğimiz üzere Şahname'nin hamamda talim ettirilmesi hususuna dikkat çekmek yerinde olacaktır. Dönemin edebiyat eseri olarak Şahnamenin ne denli önemli olduğuna vurgu yapmakla beraber bir öğretme metodu olarak hamamın kullanılmasının nedenlerini analiz etmek gerekir. Fahrüddeve Hasan'a yapılan suikast girişimi sırasında yaşananlar, Şahname taliminin mutad yapılan bir uygulama olduğunu açıkça ortaya koyar. Hamamda yüksek sesle yapılan herhangi bir talimin öğretici olacağını ifade edebiliriz. Zira hamam ortamında yankılanan sesin terar okuyucuya dönmesi sonucu iki defa okunmuş gibi olunacağını söylemek mümkündür. Bu sayede talimin hamam dışındaki herhangi bir mekândan daha etkili ve öğretici olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca burada ses talimi yapmak amaç edinilmişse o zaman hamamda sesin daha tok çıkması durumu dikkate alınmış olabilir.

⁴⁵⁸ Firdevsi, *Şahname*, (çev. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009, (Nimet Yıldırım'ın önsözü), s. 33-35.

⁴⁵⁹ Ali Şeriati, *İran ve İslam*, s. 43.

Bu iki eser ve Mâzenderân açısından bu eserlerin kıymetini belirttikten sonra Moğol istilasını öncesinde bölgenin bazı önemli edebiyatçıları hakkında kısaca izahat yapmakta yarar vardır.

Selçukluların Mâzenderânlı şairleri himayelerine aldıklarını görüyoruz. Onlardan biri adını Mâzenderân şahı İmadüddeve Feramurz'dan alan Emir İmâdî dir. Şairliğinin başlangıcı Bâvendî lideri İmadüddeve Feramurz dönemine denk gelen Emir İmâdî'nin ün kazanması Sultan Tuğrul b. Muhammed'in şairliğini yapmasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁶⁰

Moğol istilasını öncesindeki Mâzenderânlı şairlerden biri Zahirüddin Faryâbî idi. İldenizli Atabek Kızılarıslan'ın hizmetinde bulunmadan önce Bâvendî lideri Hüsamüddeve Erdeşir b. Hasan'ın hizmetinde olan Faryâbî 598/1201'de vefat etmiştir. Genellikle kaside tarzında yazan Faryâbî'nin Mâzenderân'dan ayrılmış olmasına rağmen dile getirdiği bir kasidesi aslında Mâzenderân'dan kopmadığını göstermektedir;

“İrak'ta on sene hizmet etmeme rağmen

*Hâlâ ekmeğimi Mâzenderân Hüsrevi vermektedir”.*⁴⁶¹

8/14. yüzyılda Mâzenderân coğrafyasının özellikle orta bölgelerinde sade dil ile icra edilen şiirler ve konuşma diline yakın, akıcı bir üslupla söylenen şiirler mevcuttur. Bu tarz örnekleri Efrasiyab Çulabî ve Mir Abdülazim Maraşî'nin şiirlerine görmek mümkündür. Efrasiyab Çulabî'nin Rüstemdâr melikine hitaben yazdığı şiir bu tarzda icra edilmiştir.⁴⁶²

4.1.1. Mâzenderân Edebiyatçıları

Sirac-i Kumrî: Mevlana Siracüddin Kumrî'nin hayatı hakkında günümüze ulaşan bilgiler yetersizdir. Bundan dolayı onun nerede doğduğu husus ihtilaflı olmakla beraber genel kabul gören görüş, Âmul şehrine mensup olduğudur. 6/12. yüzyılın sonlarıyla 7/13. yüzyılın başları arasında yaşayan Kumrî, iki dil bilen yetenekli

⁴⁶⁰ Râvendî, *Râhatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. I, s. 202-203; Zebinullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. II, s. 743-750.

⁴⁶¹ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuara*, c. I, s. 156-161; Zebinullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. II, s. 750-765; Edward Brown, *Tarih-i Edebiyat-ı İran ez Firdevsi ta Saidi*, c. I, s. 102-104.

⁴⁶² Esedullah Ummadî, “Puye-i Tarih-i Şiir-i Mâzenderânî ez Ağaz ta İmrüz”, *Der Şenachte Ferheng ve Edeb-i Mâzenderân*, Neşr-i İşare, Tahran 1377, s. 23.

şairlerdendir. Gençlik yıllarında Mâzenderân'dan ayrılarak bir süre Rey'de ikamet eden Kumrî, İmam Fahrü'r-Razi'nin öğrencisidir.⁴⁶³

Sirac-i Kumrî, kendi zamanının emirlerinden olan Hüsamüddevle Erdeşir b. Kinhar-i Bâvendî, Gıyasüddin Pirşah b. Muhammed Harezmsşah ve kardeşi Celalüddin Harezmsşah gibi hükümdarları öven şiirler söylemiştir. Özellikle Moğol istilasası sonrası tekrar tarih sahnesine çıkan Bâvendîlerin Kinhariyye koluna mensup olan Hüsamüddevle Erdeşir'i övmesi dikkate değerdir. Hiciv söyleyen ve latife yapan şairin, bu paralelde Kârname adında bir eseri bulunmaktadır. Onun ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁶⁴ Kumrî'nin hem Mâzenderân'da doğması, hem de bölge hükümdarlarını öven şiirler kaleme alması onun Mâzenderân şiir, kaside, gazel ve hiciv sanatına yaptığı katkılara işaret eder. Yukarıda belirttiğimiz gibi hem Arapça hem de Farsça dilini kullanabiliyor olması, bölge edebiyat hayatında Arapçanın da hâlâ etkili bir dil olarak kullanıldığını gösterir.

Kutb-u Rûyanî: Rûyan'ın büyük şairlerinden biri olan Kutb-u Rûyanî 8/14. yüzyılda şiirlerini icra etmiştir. Kendi asrının dilden dile dolaşıp oldukça fazla ünlenmiş terci'-i bendleri bulunmaktadır. Kutb-u Rûyanî ile ilgili kayda değer bilgiler *Tarih-i Rûyan* ve *Tarih-i Taberistan Rûyan ve Mâzenderân* adlı eserlerde kayıtlı olan İsmailîler üzerine tertip edilmiş bir sefer sırasında yaşanan olaya aittir.⁴⁶⁵

İkinci bölümde detaylarıyla belirttiğimiz olayı kısaca burada zikrederek meselenin Kutb-u Rûyanî'ye bakan tarafını ön plana çıkarmak gerekir. Buna göre: 647/1249'da Moğollar bir İsmailî kalesi olan Girdkûh (گردکوه) kalesini kuşatma altına alınca takviye kuvvet olarak Rüstemdâr melikiyle merkezi Âmul olan Bâvendî hükümdarı İspehbud Muhammed yardıma çağırıldı. Seferden hemen önce Pâdüşpânî liderinin şairi olan Kutb-u Rûyanî'nin söylediği bir şiirden etkilenen İstendar, Moğolların emrine uymayarak Rüstemdâr'a geri döndü.⁴⁶⁶

Taberî dilinde söylenen bu şiirde⁴⁶⁷ Rûyanî, bahar ayının özellikleri ve av yapma zamanın geldiğini ayrıca av hayvanlarının özelliklerini vurgulamıştır. Şiirin etkileyici

⁴⁶³ Zebinullah Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, c. II, (çev. Hasan Almaz), Nüsha Yayınları, Ankara 2005, s. 126.

⁴⁶⁴ Zebinullah Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, c. II, s. 127.

⁴⁶⁵ Esedullah Ummadî, *Puye-i Tarih-i Şiir-i Mâzenderânî ez Ağaz ta İmrüz*, s. 20.

⁴⁶⁶ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 258-259; Hondmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, s. 331.

⁴⁶⁷ تاوره ورشی بچل شم ای شم
وایی گرد نیازد شکست و هار بیجیره دیم

ve İstendar'ı seferden alıkoyan tarafı Rûyanî ile İstendar'ın daha önce bu konular üzerine konuşmasının tekrar yâd edilmesinden ileri gelmekteydi. Rûyanî bu şiirinde aynı zamanda İstendar'ı öven ifadeler de kullanmıştı.⁴⁶⁸

Kutb-u Rûyanî'nin söylediği şiir sonrası İlhanlılar ile yaşanan gerginlik bir süre sonra Bâvendî liderinin öldürülmesiyle sonuçlandı. Onun ölümü sonrasında Mâzenderân şairlerinden olan ve hakkında çok az bilgi bulunan şair Emir Ali bir ağıt icra etti. Emir Ali, İsfehbud'un öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü şiirinde belirtmiştir.⁴⁶⁹

Esrafiyab Çulabî-yi Âmulî: 8/14. yüzyılda kısa bir süre Mâzenderân'da emirlik yapmış olan Efrasiyab Çulabî'nin Rüstemdâr meliki ile ilgili söylediği bir şiir kayıtlara geçmiştir.⁴⁷⁰ Efrasiyab bu şiirde, Rüstemdâr hükümdarına kolayca Âmul'u ele geçiremeyeceğini, Zira kendisinin daha üstün savaşçılara sahip olduğunu edebî bir dille ifade etmiştir.⁴⁷¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Efrasiyab Çulabî'nin edebî yönü kaynaklarda bu şiir nazara verilerek oldukça kısa bir şekilde kendisine yer bulmuştur.

Mâzenderân yerel yöneticilerinden bazısının edebî yönü bulunmaktaydı. Örneğin Maraşîlerin lideri Seyyid Kemalüddin, Kuran-ı Kerim müfessiri, hattat ve şairdi. Şiirlerini yazarken Mahzun (محزون) mahlasını kullanıyordu. Onun belağat ve irfan ilminde yazılmış eserleri de bulunmaktadır.⁴⁷²

4.2. Dil

Bölgenin yerel dili Taberîce olarak bilinmektedir. Bu dilin aslı Tapurîlere dayanmaktadır. Fakat Tapurî diline ait bir eser günümüze ulaşmamıştır. Taberîce, tarihî süreçte üç döneme ayrılmaktadır. Taberî-yi Bastan, Taberî-yi Miyâne ve Taberî-yi Nû. Bu üç dönemden çalışmamızın zaman aralığına denk geleni üçüncü dönem yani Taberî-yi Nû'dur. Yeni dönem Taberîcesi olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, Miladî sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardan günümüze kadar gelen zaman dilimini kapsamaktadır. Eski ve orta dönem Taberîce'den eserler elde mevcut olmamakla

⁴⁶⁸ Zahirüddin Maraşî, *Tarih-i Taberistan*, s. 68; Evliyaullah Âmulî, *Tarih-i Rûyan*, s. 162.

⁴⁶⁹ Esedullah Ummadî, *Puye-i Tarih-i Şiir-i Mâzenderânî ez Ağaz ta İmruz*, s. 21.

⁴⁷⁰ ماک رستمدر پسر شاه عازی
آمل بنه تونی گیتن وازی وازی
مردان جنگی دار مه اسپان تازی
پره فرسیو مه من باین درازی

⁴⁷¹ Fethullah Saffarî, *Şukufeha ez Edebiyat-ı Mâzenderân*, Çap-ı Firûz, Tahran 1347, s. 6.

⁴⁷² Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 185.

berabar İslamî dönem sonrası örnekler az da olsa vardır. Taberîce'nin bilinen ilk örnekleri *Kabusname*'de bulunmaktadır.⁴⁷³

Son dönem Taberîcesi kendi içinde üçe ayrılmaktadır. İlki Hicri üçüncü yüzyıldan yedinci ve sekizinci yüzyılı içine alan bir zaman dilimini kapsamaktadır. Buna *Taberî-yi Nû-i Mukaddem* (İlk dönem yeni Taberîce) denilmektedir. İkincisi Hicri dokuzuncu yüzyıldan Şemsî 1300/Miladî 1921'e kadar gelen zamanı kapsayan ve *Taberî-yi Nû-i Miyâne* (Orta dönem yeni Taberîce) olarak adlandırılan dönemdir. Üçüncü dönem ise Şemsî 1330'den günümüze kadar gelmektedir ve *Taberî-yi Nû-i Müteehhir* (Son dönem yeni Taberîce) adıyla anılmaktadır.⁴⁷⁴

Büyük olasılıkla Taberîce'de İran'ın diğer bölgesel ve yerel dillerinde olduğu gibi Orta Farsça ve Pehlevîce'nin (Part) bir devamı ve parçasıdır. Mâzenderân'ın batısında konuşulan dilin özellikleriyle Part dilinin özellikleri Orta Farsça ile benzerlik göstermektedir. Sarf, nahiv, kelime ve hatta mânâ yönünden her ikisi de ortak özelliklere sahiptir.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Ebu'l-Kasım İsmail Pûr, *Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban*, s. 28-29.

⁴⁷⁴ Ebu'l-Kasım İsmail Pûr, *Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban*, s. 29.

⁴⁷⁵ Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyete Kadar)*, s. 63; Ebu'l-Kasım İsmail Pûr, *Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban*, s. 29.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÂZENDERÂN'DA İKTİSADÎ, İDARÎ, MİMARÎ HAYAT VE SANATSAL FAALİYETLER

1. İKTİSADÎ HAYAT

1.1. Tarım ve Sanayi

Hazar denizinin güney sahilleri yani Mâzenderân bölgesi toprakları, ilk tarım arazileri arasında sayılır.⁴⁷⁶ Bu cümleden olarak tarımsal faaliyetlerin Mâzenderân'da kadimden gelen bir gelenek olduğunu ifade edebiliriz. Bununla beraber tarım ürünlerinin bölge iktisadî hayatının merkezinde yer aldığını ilave etmek mümkündür.

Moğol istilasıyla yaşanan iktisadî ve demografik buhranın telafî edilmesi için Gazan Han döneminde gerçekleştirilen reformlara Mâzenderân'ın doğu topraklarında bulunan Cürcan'da dâhil edildi.⁴⁷⁷ 761/1340 yılında yazılan *Nüzhetü'l-Kulub*'da Cürcan'ın nüfusunun Moğol istilası öncesinden daha az olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁸ Gazan Han'ın reformlarıyla tarım veriminin artırılması ve tarıma kapalı olan arazilerin tarım üretimine açılması gibi bir takım tarımsal reformlar gerçekleştirildi.⁴⁷⁹

Tarım ürünleri içinde pirince ayrı bir parantez açmak icab eder. Zira pirinç bölge ekonomisinin önemli rükunlarından. Bu sebeple kaynaklarda pirince ait değerlendirmeleri ayrı ayrı ifade etmek yerinde olacaktır.

Özellikle Hahamenişler döneminde ziraatın göz bebeği olan pirinç tarımı İran'da eski dönemlerden beri yapılmaktaydı. Eşkaniler döneminde Gilan, Mâzenderân ve Horasan pirinç tarımının en gözde yerleriydi. Bu bağlamda Mâzenderân, tarih boyunca İran'da pirinç tarımı denince akla gelen ilk yerlerden biridir.⁴⁸⁰

Reşidüddin, "*Asarü'l-Ahya*" adlı eserinde İran ziraî hayatının önemli dinamiklerden olan pirinç tarımının, Mâzenderân için en başta gelen tarım ürünlerinden olduğunu belirtilmektedir. Bu münasebetle iklimin elverişli olması nedeniyle pirinç

⁴⁷⁶ Abdülhamid Nayernûrî, *Sehm-i Erzişmend-i İran der Ferheng-i Cihan*, c. I, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1385, s. 17.

⁴⁷⁷ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 10.

⁴⁷⁸ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 156.

⁴⁷⁹ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 10.

⁴⁸⁰ Mihrdâd Mihrpûr Muhammedî, "Ziraat-i Sünnet-i Birinc der Mâzenderân", *Der Kalemru-yi Mâzenderân*, c. III, (ed. Hüseyin Samedî), Tahran 1384, s. 88.

tarımı Mâzenderân bölgesinde oldukça önem arz eden tarımsal bir faaliyettir. Aynı zamanda toprağın bu tarım ürünü için oldukça uygun olduğu belirtilmektedir.⁴⁸¹

İlhanlılar dönemi en kaliteli pirinç üretimi Mâzenderân ve Gilan'da yapılmaktaydı. Bu amaçla Gazan Han döneminde Hindistan'dan denemek üzere pirinç getirtilmişti.⁴⁸² Çeltik tarımından başka Mâzenderân'da iyi kalitede şeker ve şeker kamışı da üretiliyordu.⁴⁸³ Pirinç tarımına ne denli önem verildiğini açıkça bu uygulamadan görmekteyiz. Bununla beraber iklimi ve coğrafyasının iticiliğine rağmen en kaliteli pirinç üretimin Mâzenderân'da yapılıyor olması, bölgenin İlhanlılar için önemli iktisadî hayat kaynaklarından biri olmasını sağlıyordu. Ayrıca Mâzenderân'da yağışa dayalı tarımsal faaliyetlerin önemli bir gelir kaynağı olduğunu ilave etmek mümkündür.

Maraşîler döneminde köylüler orman arazilerinin boş kısımlarında çeltik tarlalarına uygun olan toprakları ekime hazır hale getirerek sulama kanalları yapıyorlardı.⁴⁸⁴ Mümkün olduğunca boş alan bulunarak bölgedeki çeltik tarlalarının arttırılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Üretimin arttırılmaya çalışılması sonucu kuvvetle muhtemel pirinç tarımında ihracatın da yapıldığını söyleyebiliriz.

Maraşîler döneminde çeltik tarlalarında ekim yapılmak üzere özel olarak hazırlıklar düzenlendiğini ve adeta bir seferberlik haliyle bu işe oldukça fazla önem verildiğini ifade edebiliriz. Bu bağlamda Mâzenderân'da bahar aylarında özel bir günde emirler halkı seferber eder, kendileri de onlarla beraber çeltik ekimi için tarlalara giderlerdi. Pirinç ekimi yapmak üzere ormanlık alanlar veya münasip görülen yerler seçilirdi. Ekim işi için tarlalara giden kimseler ilk olarak temiz bir zemin seçer, buraya su taşırldı. Bu ön hazırlığın yerli dildeki karşılığı Leylem (ليلم) idi. Çeltik tarlalarına gitmek için birkaç gün önceden tellal çıkartılarak halk kararlaştırılan gün için uyarılırdı. Böylece halk tertip edilen bu programdan haberdar edilir, hazırlıklar ona göre düzenlenirdi. Bunun yanı sıra Emir'in sarayında hanımlar ve aşçı kadınların ekmek pişirerek hazırlık yaptığı, bu hazırlıklara emirin nezaret ettiği bilinmektedir.⁴⁸⁵ Maraşîler dönemine ait bu teşrifatin muhtemelen daha öncede yapıldığını söyleyebiliriz. Zira

⁴⁸¹ Reşidüddin Fazlullah, *Asarü'l-Ahya*, s. 147.

⁴⁸² İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 26.

⁴⁸³ Harun Dıraman, "İlhanlılar Devleti Veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, S. XV, c. III, 2007, s. 115.

⁴⁸⁴ İsmail Mehcuri, *Tarih-i Mâzenderân*, c. II, s. 25.

⁴⁸⁵ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 164-165.

oldukça geniş katılımlı ve büyük bir organizasyon olan bu işin mutlak suretle belli bir geçmişi bulunmaktadır. Ayrıca pirinç, bölge tarım ürünleri arasında şüphesiz en değerli ürün olarak kabul edilmelidir. Zira Mâzenderân bol yağış alan bir bölge olduğu için pirinç tarımına müsait alanlara sahiptir. İklimin elverişliliği pirinçin bölgenin en önemli tarım ürünü yapmaktaydı. Ayrıca yönetici kesiminin de bizzat pirinç üretimi ile ilgilenmesi bu tarım ürününün bölge için hayati bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar.

Pirinç tarımı uzun zamandan beri İran tarım ekonomisinin esas rûkunlarından birini temsil etmesinin yanında İran halkının yemek kültürünün başköşesini de işgal etmekteydi. Özellikle Gilan ve Mâzenderân bölgesinin bu hususta ilk sırada yer aldığını vurgulamak gerekir. Bu sebeple bölge kültür hayatında pirinç, geniş çaplı akislere sahip olup Mâzenderânîce ve Gilekîce efsaneler, destanlar, halk türkülerine konu olmuştur.⁴⁸⁶ Bir tarım ürününün efsane, destan ve halk türkülerine konu olması hiç şüphesiz kadim bir geçmişe ve öneme sahip olduğuna işaret eder.

Hamdullah Kazvinî pamuk tarımı yapılan İran coğrafyasını belirtirken Mâzenderân ve Cürcan'ın da önemli pamuk üretim merkezlerinden biri olduğunu ifade eder. Bundan başka Kazvinî, Mâzenderân'da kabak ve salatalık üretiminin bolca yapıldığını belirtir. Tropikal bölge meyvesi olan incir'in Mâzenderân ve Cürcan için diğer önemli tarım ürünü olduğu ayrıca ifade edilmektedir.⁴⁸⁷

Gül ve hoş kokulu parfümeride kullanılan ıtırli bitkiler İlhanlılar döneminde İran'da özellikle Mâzenderân ve Fars bölgesinde oldukça revaçtaydı. Bu ürünlerden ilaç, gülyağı, özellikle kırmızı gülyağı üretilirdi. Bundan başka şekillerde de üretim yapılmaktaydı.⁴⁸⁸

Mâzenderân'ın iktisadî hayatı ağırlıklı olarak tarıma dayalı olduğu için iktisadî hayatın bu anlamda rol oynayıcıları sadece köylü erkekler değil aynı zamanda kadınlar dı. Bâvendî kadınları yoğun bir şekilde iktisadî ve içtimaî hayata katılım halindeydiler. Bu bağlamda Şah Gazi'nin kızının kamu yararına birçok eser vücuda getirerek Âmul'de

⁴⁸⁶ Ahmed Ketabî, "Birinc ve Birinckârî der Zeban-i Mermom-i Gilan ve Mâzenderân ve Çend Nahiye-i Diger", *Nâme-i Ferhegistan*, S. XVII, 1380, s. 63.

⁴⁸⁷ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 26-28.

⁴⁸⁸ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 29-30.

yedi yerleşim yerinden oluşan bir köy, işyerleri, hamamlar ve kervansaraylar yaptırdığı kayıtlıdır.⁴⁸⁹

Tarımsal mahsulât yönünden çeşitliliğe sahip olan Mâzenderân'ın Sârî şehrinde üzüm, çeşitli tahıllar, pamuk ve meyve bolca bulunan tarım ürünleriydi. Âmul'de sıcak ve soğuk mevsim meyvelerinin üretimi yapılmaktaydı. Mâzenderân şehirleri bölge dışından hiçbir tarım ürününü ithal etmeyerek kendi kendine yetebilen bağımsız tarımsal iktisadî hayata sahipti.⁴⁹⁰

Reşiddüdin'in "*Asarü'l-Ahya*" adlı eserinde Mâzenderân'da bulunan ağaç çeşitleri ve özellikleri ile ilgili bilgiler de mevcuttur. Bunlardan biri olan *hindi* (هندی) ağacıdır. Bu ağacın yılda iki kez meyve verdiği, ikinci kez verdiği ürünün yapışkanımı bir özelliğe sahip olduğu ifade edilmektedir. Bundan başka *kundus* (کندهس) adı verilen bir ağacın varlığından eserde bahsedilmektedir. Bu ağaç için sözlükte bir çeşit bitki kökü olduğu yönünde bir bilgi de bulunmaktadır. Büyük ormanlık sahalarda olduğu ifade edilen ağacın, uzun boylu ve tatlı bir yiyeceğinin olduğu belirtilmektedir. Eserde yine çok bilinen turunç ağacının bölgede yetiştiği bilgisi mevcuttur. Limon, bölgenin turuncgiller familyasının en bilinen ürünüdür.⁴⁹¹

İpek böcekçiliği için olmazsa olmaz dut ağacının bölgede yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle beyaz dut ağacından ipek iplik yapımında istifade edilmekteydi. Bu ağaç fazla meyve vermezdi. Aksine yaprakları bol olurdu. Zira ipek böceği dut yaprağıyla beslenerek üretiliyordu. Bir *derm* (درم) ipek böceği yumurtası beş yüz menn⁴⁹² dut yaprağı yiyor ve bu sayede bir menn ibrişim elde ediliyordu.⁴⁹³

Bâvendîlerin hâkim olduğu dağlık ve ormanlık alanlarda dokumacılık sektörü o kadar hayati öneme sahip idi ki bu durum içtimaî tabakalaşma noktasında belirleyici unsur haline gelmişti. Yani dokumacılık işi yapan kesim ve bu iş ile iştigal etmeyenler arasında sınıf farkı bulunuyordu. Dokumacılık sektörünü elinde bulunduran kesim, Bâvendî hanedanı üzerinde siyaseten ve içtimaî yönden etki sahibiydi. Bâvendîler bu sebeple onların riyasetini kabullenmişti. Örneğin Firim şehrinin dağlık kesiminde

⁴⁸⁹ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, "Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbediy-yi Tabarestan", s. 38.

⁴⁹⁰ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, "Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbediy-yi Tabarestan", s. 37-38.

⁴⁹¹ Reşidüddin Fazlullah, *Asarü'l-Ahya*, s. 41-54.

⁴⁹² Bölgelere göre değişen 3-6 kilogramlık ağırlık birimi. (Mehmet Kanar, *Farsça Dilbilgisi-Sözlük*, s. 833.)

⁴⁹³ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 30.

dokumacılık sektöründe bulunan yöre eşrafı yönetimde söz sahibiydi. Bu şahısların geniş arazilere sahip olmaları onlara mülkiyetlerinden ileri gelen bir nüfûz alanı açmaktaydı.⁴⁹⁴ Bununla beraber oldukça geniş çaplı bir yün sanayisinde de bahsedebiliriz.⁴⁹⁵ Dokumacılık sektöründe söz sahibi eşrafın yönetici kadro üzerinde kurduğu nüfûzdan başka Mâzenderân ticarî hayatında bu sektörün oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında dokumacılık sektörünün bölge iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğunu ifade edebiliriz.

Firim’de yaşayan topluluğun bir bölümü ipek böcekçiliği yapmaktaydı. Bu iş ile iştigal edenler başlangıçta toprak sahipleriyle mukayese edildiğinde iktisadî ve siyasî hayatta göze çarpmıyordu. Bu sebeple ipek böcekçiliği çoğunlukla köylü ve işçiye bağlı, ücretinin önemli bir kısmı onlara verilen basit bir ziraî üretilimdi. Fakat Bâvendîlerin idaresinin gittikçe genişlemesi buna paralel olarak ibrişim ticaretini de geliştirdi. Bu sayede ipek böcekçiliği ile iştigal edenlerin sayısı gün geçtikçe arttı.⁴⁹⁶

İpek, Orta Çağ ve erken Modern dönemde kıtalararası ticaretin ana metalarından biriydi. Özellikle Çin’den gerçekleştirilen ipek ticareti Anadolu ve Avrupa’ya taşınmaktaydı. Ancak ipek ticaretinde ibre Moğol İmparatorluğu’nda ortaya çıkan karşılıklar nedeniyle 7/13. yüzyılın sonlarına doğru İran’a dönmeye başladı.⁴⁹⁷

Bölgede diğer tarım ürünlerinin aksine ibrişim üretimi Hicri yedinci ve sekizinci yüzyıllarda azalmak bir kenara artış göstermiştir. Hicri dördüncü yüzyılda ibrişim üretim merkezleri Cürcan, Mâzenderân ve Merv idi. Hicri sekizinci yüzyılın başlarında Gilan’da ibrişim hak ettiği değerde değildi. Fakat bu yüzyılın sonlarına doğru şöhret bulmaya başlayan Gilan ibrişimi, Genova’dan gelen tüccarların alışveriş metaları arasına girdi. Miladi on üç ve on dördüncü yüzyıllarda İtalyan tüccarlar işlenmemiş

⁴⁹⁴ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, “Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspehbediy-yi Tabarestan”, *Mütalaat-i Tarih-i İslamî*, S. XIV, 1391, s. 36.

⁴⁹⁵ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 475-476.

⁴⁹⁶ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, *Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspehbediy-yi Tabarestan*, s. 36-37.

⁴⁹⁷ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300-1600*, (çev. Halil Berkay), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 269; Nilüfer Alkan, “15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl VII, S. XI, 2006, s. 142; Bununla beraber daha Miladi 6. yüzyılda ihracata dâhil olan İran ipeğinin Çin’e götürüldüğü ve ipekli elbiselerin değiş tokuş edildiği bilgisi mevcuttur. Çin sarayında çok beğenilen İran ipekli giyisilerinin taklidi yapılmaktaydı. İran ipeğinin, Çin sarayında perde ve dekorasyonda kullanılması zerafet göstergesiydi. Bu yüzyıllardan itibaren Çin’de moda olan İran ipekli elbise ve kumaşları İpek Yolu’ndan ters istikamette tüccarlar tarafından götürülmekteydi. (Helmut Uhlig, *İpek Yolu*, (çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul 2000, s. 344-345.) Burada İran’da özellikle ipeğin merkezi olan Mâzenderân kastedilmektedir. Zira biricik ipek üretim merkezi, Mâzenderân bölgesidir.

ibrişimi alarak ülkelerine götürürlerdi. Bu tüccarlar Mâzenderân ve Cürcan'dan da aynı şekilde ibrişim alıyorlardı.⁴⁹⁸ İtalyan tüccarların Mâzenderân bölgesinde ticarî alışverişler yaptıklarını müşahade ettiğimiz bu olayda Âmul'den ibrişim alındığı kayıtlıdır. Bu sebeple bölgenin merkez iki şehrinden biri olan Âmul'un İlhanlılar döneminde yani on üç ve on dördüncü yüzyıllarda önemli bir ibrişim merkezi olduğunu belirtebiliriz.

Mâzenderân'da Halenciye adındaki ağaçlar Rey şehrine getirilerek marangozlar tarafından işlenirdi. Bu ağaçlardan sandıklar, tabaklar, çanaklar ve çeşitli mobilyalar yapılırdı. Bundan başka rengi kırmızıya çalan kayın ağacı da Mâzenderân'da tahta sanayinde kullanılan ağaçlardandı. Kayın ağacından ev eşyaları ve mobilya imalatı gerçekleştirilmekteydi. Özellikle dağlık bölgelerde yaşayan insanlar geçimlerini ağaç sanayisinden sağlamaktaydılar.⁴⁹⁹ Geniş ormanlık alanları besleyen bol miktarda yağmur yeşil örtünün kalıcılığına büyük katkı sağlıyordu. Bu sebeple ağaç sanayinde muhtelif ürünlerin üretimi söz konusu olmuştur. Yukarıda saydığımız ağaç ürünlerinden başka ağaç ok imali tahta sanayisinde bölgenin önemli üretimlerinden idi. Ağacın bol olması işlenerek bir takım ürünlerin ortaya çıkarılmasını sağlamakla beraber ihraç edilmesi yoluyla da çeşitli şekillerde kullanılmı yapılıyordu. Mâzenderân'dan Isfahan'a gönderilen ağaçlar muhtelif şekillerde işlenmekteydi.⁵⁰⁰

Şimşir ağacından yapılmış tahta mamulleri, Mâzenderân'ın başka bir ticaret ürünüydü. Bölgede üretilen ağaç mamulleri başka memleketlere ihraç edilirdi. Rey'li sanatkârlar bu ağaçlardan kâse yaparlardı. Bölgede imal edilen bir çeşit kumaştan kaftan veya teylesan denilen bir tür giysi dikilirdi. Bundan başka yöre halkının geleneksel olarak giydikleri elbiseler dokunurdu. Kebûdcâme'de oldukça yüksek oranda ibrişim bulunmaktaydı. Bundan başa Kucur, Çalus, Kellarustak, Tenkabin ve Rûyan'da kırmızı yünlü kumaşların üretimi yapılır ve bu kumaşların dünyanın çeşitli yerlerine ihracı gerçekleştirilirdi. Bölgede yünlü kumaşlar, halı, elbise ve mendil üretimi yapılan diğer ürünler olarak bilinmektedir. İslam'ın ilk yüzyıllarında bölgede özel bir tür şarap üretildiğini de ifade edebiliriz.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadi-yi İran Devre-i Moğol*, s. 30; Rudolp P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran Silk of Silver 1600-1730*, Cambridge Press, Cambridge 1999, s. 1.

⁴⁹⁹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, c. LXV, S. CCXLII, 2001, s. 106.

⁵⁰⁰ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 475-476.

⁵⁰¹ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, *Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspehbedi-yi Tabarestan*, s. 43-44.

Mâzenderân bölgesi tarım ürünlerinde pirinç, sanayi ürünlerinde ise ağaç mamulleri ve ipek böcekçiliği esas unsurlar olarak göze çarpar. Bunların öne çıkmasında hiç şüphesiz iklimsel koşullar belirleyici olmuştur.

Ayrıca bölgede demir ve bronzdan çeşitli aletlerin yapıldığı⁵⁰² bilgisi mevcut olsa da bu aletlerin nitelikleri ile ilgili somut bulgular elimizde mevcut değildir.

1.2. Ticaret Hayatı

Moğol istilasası sonrasında Mâzenderân'ın ticaret hayatı mevzuuna girmeden evvel kısaca önceki dönemde ticaret hayatının nasıl gerçekleştiğini belirtelim. Bu örneklerden biri Hahamenişler dönemine aittir. Hahamenişler döneminde Taberistan'ın en önemli ticaret metayı şimşir ağacı ve demir idi.⁵⁰³ Muhtemelen daha sonraki süreçte özellikle sık ormanlık alanlara sahip olması dolayısıyla şimşir ağacı ticaretinin yapılmaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

Selçuklu sultanı Sencer döneminde Taberistan emirinin (Bâvendîler) Bağdat, Isfahan, Rey, Harizm, Sivas gibi devrin büyük ticaret merkezlerinde kendi havaleleriyle yüz ila iki yüz bin dinar iş yapan vekilleri bulunuyordu.⁵⁰⁴ Tâbi devlet olmasına rağmen yüksek bir meblağla ticarî hayata katıldığı görüldüğümüz Bâvendîlerin Selçuklu ticaret hayatına canlılık kazandırdıkları aşîkârdır.

Öte yandan ticarî pazarlar Ortaçağ İran'ında şehir sakinlerinin iktisadî hayattaki dayanaklarından bir başkasıydı. Bâvendîler, çağdaşı olan diğer yerel hanedanlar gibi istiklallerini korumak adına çalışmış ve yönetim sahalarını genişletme amacıyla olmuştur. Bu sebeple gerekli olan ekonomik kaynağın elde edilmesi için tüccarların desteklendiğini ifade edebiliriz. Bu destek sayesinde ticarî hayat bölgede yaygınlaşmaya başlamıştır.⁵⁰⁵

Tarım, ticarî hayatın can damarını teşkil ettiğinden tarım ürünlerinin ihraç edilerek ticaret metayı olarak kullanılması durumu söz konusuydu. Tarım ürünlerinin ihraç edilebilmesinde bölgede bulunan akarsuların etkisinin oldukça fazla olduğunu belirtebiliriz. Sulama ihtiyacının fazlasıyla karşılanması ile ticarî tarım ürünleri açısından çeşitlilik arz eden bölgede Âmul ve Sârî şehirleri ön plana çıkmaktaydılar.

⁵⁰² Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 475-476.

⁵⁰³ Hasan Pirniya, *Tarih-i İran-i Bastan*, c. II, s. 1511.

⁵⁰⁴ Osman Turan, *Selçuklular*, s. 373.

⁵⁰⁵ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, *Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbedi-yi Tabarestan*, s. 38-39.

Sârî'de üzüm, muhtelif tahıllar, pamuk ve meyve çeşitleri ihraç ürünleri arasındayken Âmul'de daha çok sıcak ve soğuk mevsim meyveleri revaçtaydı.⁵⁰⁶

Bâvendîler dönemi Mâzenderân'da zaman zaman takas usulü ile icra edilen bir ticarî hayattan da bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda keten ve ibrişim en çok kullanılan ticarî metaldır. Oldukça fazla müşterisi olan ve çeşitli bölgelere gönderilen ketenden yapılmış elbiseler ticaretin önemli malzemeleri arasında yer alıyordu. Bu sebeple bu iki ticarî meta, Nasır Hüsrev'in şiirlerine konu olmuştur. Bu dönemde keten ve ibrişimden başka daha önce belirttiğimiz gibi pirinç diğer önemli ticarî meta idi. Hazar denizi kıyısında olması hasebiyle deniz ürünleri de ticarî hayatın dinamikleri arasında yer almaktaydı. Bu ürünlerin bir kısmı iç piyasada tüketilirken, bir kısmı da ihraç ediliyordu. Bu bağlamda Kafkasya ile Mâzenderân arasında ticarî ilişkiler mevcuttu. Örneğin; Mâzenderân'a ait odun kömürü ve misk, Kafkasya altını ile takas edilmekteydi. Bu çerçevede Ruslar ile de takas usulüne dayalı bir ticarî münasebet bulunuyordu.⁵⁰⁷

Hindistan, Şam, Irak ve Horasan'dan birçok tüccar ürünlerini satmak üzere Âmul'e gelirlerdi. Hazar denizinin batısı ve kuzeyindeki memleketlerle ticaret karşılıklı olarak yapılmaktaydı. Hatta Bâvendî devlet adamlarından bazıları da bizzat ticaret ile uğraşıyorlardı. Bâvendîler döneminde ticaret sadece Hazar denizi sahilinde bulunan devletleri ile değil İslam dünyasıyla da yapılmaktaydı. Futa (فوطه) adı verilen bir çeşit özel kumaş veya peştemal bölgenin İslam dünyası nezdinde en beğenilen ihraç ürünüydü.⁵⁰⁸

İbn İsfendiyar, bölgenin doğal kaynakları arasında altın, gümüş, kükürt ve sürme taşı gibi madenleri saymaktadır. Bundan başka yağmur taşı (سنگ باران) adı verilen bir çeşit madenden de bahsetmektedir. Özellikle yağmur taşına talebi yoğun olduğu ifade edilmektedir. Bundan başka Sic (سيج) adı verilen, sadece Mâzenderân ve Hindistan'da bulunan parlak bir taş çeşidinden bu eserde bahsedilmektedir.⁵⁰⁹ Müellif, bu taşların tam olarak ne amaçla kullanıldığını ve onların ticarî meta değeri hakkında bir bilgi

⁵⁰⁶ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbedi-yi Tabarestan, s. 37-38.

⁵⁰⁷ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbedi-yi Tabarestan, s. 39-40.

⁵⁰⁸ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 82; Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspahbedi-yi Tabarestan, s. 40-41.

⁵⁰⁹ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, c. I, s. 82.

vermemektedir. Muhtemelen parlak ve göz alıcı bir taş olması nedeniyle bu ürünlerin süs malzemesi üretmek maksadıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Deniz kıyısında bulunan yerleşim yerlerinde iktisadî çeşitlilik ve hareket, birçok hususta ekonomik hayata tesir eder. Bu sayede diğer bölgeler ile ticarî ilişkiler daha hızlı, canlı ve aktif olur. Ancak Bâvendîlerin ilk dönemleri için bu durum söz konusu olmamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde deniz ticareti noktasında yapılan girişimlerle bu alanda gelişim kaydedilmiştir. Özellikle ticareti öncülleyen hükümdarların varlığı bu meseleyi hızlandıran en bariz noktadır. Bu açıdan Şah Gazi Rüstem önem taşımaktadır. Bu bağlamda siyaseti ticarete endeksli olan Bâvendî hükümdarı Şah Gazi Rüstem'in emriyle inşa edilen dört yüz gemi, ticaret yapmak üzere bu dönemde Hazar denizinde kullanılmaktaydı. Mâzenderân'ın doğu sahillerinden başlayan deniz yolu ticareti, Şirvan ve Semender'e oradan da nihayetinde İdil Volga Bulgarlarının topraklarına ulaşıyordu.⁵¹⁰ Moğol istilasının hemen öncesinde gerçekleşen bu denizyolu ticaret hattı, Moğol istilasıyla sekteye uğrasa da bölgede tam anlamıyla bir Moğol hâkimiyeti kurulamadığı için mevcut ticarî hayat varlığını büyük ihtimalle devam ettirmiştir. Zira Mâzenderân'a ait tarım ve ticaret ürünlerinin yukarıda belittiğimiz üzere talep görmesi durumunu, yani üretimin mutlak suretle yapıldığını ifade edebiliriz. Özellikle yukarıda izah ettiğimiz gibi İtalyan tüccarların Hicri sekizinci yüzyılda yani Kınhariyye Bâvendîlerinin iktidarı döneminde Mâzenderân'dan ibrişim alımı yapıyor olmaları bu yorumu destekler. Ayrıca ifade edilmesi gereken bir başka ilgi çekici husus, yerel bir hanedana göre oldukça büyük bir gemi filosunun ticarî hayatta var olmasıdır.

İlhanlılar döneminde Mâzenderân'da deniz ticaretinin de kullanıldığı ifade edilmektedir. Mâzenderân bölgesi kıyılarında yani Hazar denizinde deniz ticareti yoluyla İtalyalı tüccarların varlığından ilk olarak bahseden Marco Polo'dur.⁵¹¹ Azov (آزوف)'un yukarısında ticaret merkezlerinden Mâzenderân denizine ulaşan tüccarlar, daha sonra buradan Nimmerdan (نیمردان) yarımadasına gidiyorlardı.⁵¹² “*Nüzhetü'l-Kulub*”da Rusya ve Gilan taraflarından Mâzenderân'a Nimmerdan yarımadası

⁵¹⁰ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zeman, *Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspehbediy-yi Tabarestan*, s. 37-42.

⁵¹¹ Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî, “Rahha-yi Tecaret der Ahd-i İlhanî”, *Ketabmah Tarih ve Coğrafya*, S. CXXXVII,1388, s. 33-34.

⁵¹² Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî, *Rahha-yi Tecaret der Ahd-i İlhanî*, s. 34.

güzergâhından gemilerin geldiği kayıtlıdır.⁵¹³ Yukarıda Moğol istilasını öncesinde Bâvendîlerin deniz ticaretini etkin olarak kullandıklarını ifade etmiştik. Bu bilgiler ışığında deniz ticaretinin İlhanlılar döneminde de aktif olarak kullanıldığını açıkça ifade edebiliriz. Bu sebeple yukarıda izah ettiğimiz bilgiler her ne kadar İspahbediyye Bâvendîleri dönemine ait olsa da Moğol istilasını sonrasında hemen hemen aynı şekilde ticaretin Hazar denizinde devam ettiği söylenebilir.

İtalyalı tüccarlar Esterabâd'a giderek burada da bir takım ticarî münasebetler kuruyorlardı. Satın aldıkları işlenmemiş ibrişimi özellikle bu şehirden tedarik ediyorlardı. İranlı tüccarlar ise Deşt-i Kıpçak ile ticarî faaliyetleri bu yoldan istifadeyle gerçekleştirmekteydiler. Bu yolun İlhanlılardan önce de faaliyette olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bunlarla beraber İtalyan tüccarların bu yoldan gerçekleştirdikleri ticarî faaliyetlerin ne ölçüde yapıldığı net değildir. Aynı zamanda 707/1307 yılına kadar İlhanlıların itaatinde olmayan şehirlerde onlar ile yapılan ticaretin nasıl ve ne şekilde vukû bulduğu bilinmemektedir. Sonuç olarak Mâzenderân denizi İran ile Deşt-i Kıpçak, Şirvan arasında ticarî faaliyetlerin yapıldığı bir yolu bünyesinde barındırmaktadır.⁵¹⁴ Bu yol muhtemelen Azak denizi ile Hazar denizi arasındaki nehirlerin bağlantılı olan kesimlerinden geçmekte ve kesintisiz bir ticarî deniz hattı oluşturmaktadır. İtalyalı tüccarlar da Akdeniz'den Karadeniz'e oradan da Azak denizine ulaşmakta ve nihayet nehir bağlantısını kullanarak Hazar Denizi'ne ulaşmaktadır.

Cenvalı tüccarların bazen aracılar aracılığıyla Hazar Denizi'nin güneyinde üretilen ham ipeği Azak veya Kefe'de teslim aldıkları ve deniz yoluyla Cenova'ya ulaştırdıkları bilinmektedir. Buna göre; Gilan ve Mâzenderân ipeği deniz yoluyla Astrahan'a ulaştırıyor, oradan da Volga nehri üzerinden dönemin önemli ticaret merkezlerinden olan Azak'a getiriliyordu. Moğolların iç karşılık içinde olması İran ipeğine olan ihtiyacı bu sebeple fazlasıyla arttırıyordu.⁵¹⁵

İran ham ipeği Çin ipeğine göre daha pahalı ama kaliteliydi. Özellikle Cenovalılarca İtalya'ya taşınan İran ipeği, 1300'den itibaren İtalyan ipekli dokuma sanayinin biricik temin merkezi haline geldi.⁵¹⁶

⁵¹³ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 157.

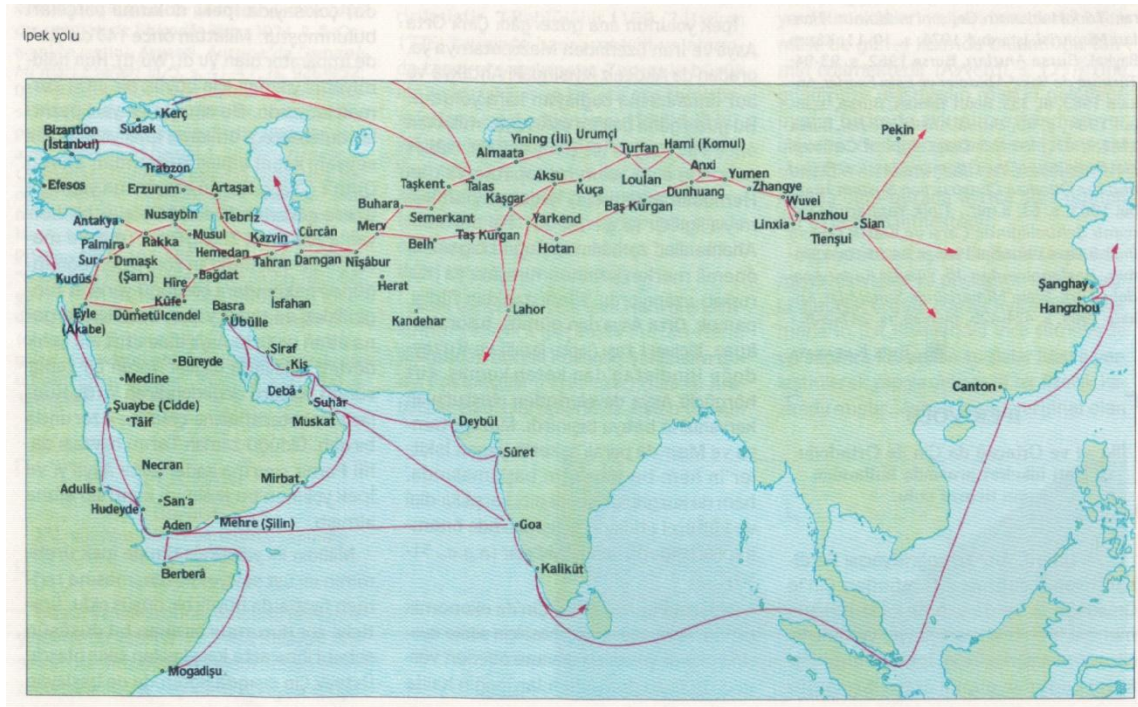
⁵¹⁴ Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî, *Rahha-yi Tecaret der Ahd-i İlhanî*, s. 34; İlya Pavlovich Petruşevsky, *İran Under The İlkhans*, s. 504-505.

⁵¹⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300-1600*, s. 271.

⁵¹⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300-1600*, s. 270.

Deniz yolundan başka karayolu ulaşımı ile yapılan ticaret hattı da bulunmaktaydı. Bu yol, Kumis, Mâzenderân ve Harezmi birbirine bağlayan Irak-ı Acem'den Kumis ve Mâzenderân'a ulaşan bir ticaret yoluydu. Bistam'a gelindiğinde yol iki kola ayrılır, yolun biri Nişabur'a gider ve Mâzenderân'ı Horasan'a bağlardı. Diğer yol ise Mâzenderân'ın iç kısımlarına doğru gider, bölgenin önemli ticaret yollarını birbirine bağlar ve Cürcan'a kadar ulaşırdı.⁵¹⁷

Ticaret yollarının istikametinden bahis açılmışken İlkçağ ve Ortaçağ'ın önemli ticaret yollarından biri olan İpek Yolu'nun bölge ticarî hayatı ile irtibatının olup olmadığı noktasında birkaç kelam etmek isabetli olur kanaatindeyiz. Bu bağlamda Doğunun ticaret ürünlerini Batıya nakleden İpek Yolu, bölgenin hemen güneyindeki Damgan'dan ve bölgenin doğusunu teşkil eden Cürcan'dan geçmekteydi. Aşağıda verilen İpek Yolu haritasında görüleceği gibi Mâzenderân adına mezkûr yol anlaşıldığı kadarıyla Cürcan ile irtibatlandırılabilir. Bununla beraber İpek Yolu'nun bölge ticarî hayatına ne kadar tesir ettiğine dair yeterli bulgulara sahip değiliz. Ayrıca bölge ticarî metalarının önemli bir parçasının teşkil eden ve mezkûr yola adını veren ipek üretiminin, ihraç edilecek kapasitede bölgede üretildiği bilgisini ilave edelim.

Harita 7 İpek Yolu güzergâhını gösterir bir harita (Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *TDVİA*, c. XII, İstanbul 2000, s. 370.)

⁵¹⁷ Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî, *Rahha-yi Tecaret der Ahd-i İlhanî*, s. 28-29.

Bununla beraber Bâvendîlerin (İspehbediyye) hükümdarlığının sonlarına doğru Çin ile ticarî ilişkilerin artışıdan bahsedilmektedir. Çinli tüccarlar, bölgenin meşhur ürünlerini satın almak üzere Mâzenderân'a gelmekteydiler. Muhtemelen bu tacirlerin ilgisini çeken ürünler, çoğunlukla kumaş ve elbiselerdi. Uzak memleketlerden başka Horasan'ın Nesa ve Baverd gibi şehirlerinden gelen tüccarlar da alışveriş yapmak üzere bölgenin doğusundan Âmul'e geliyorlardı.⁵¹⁸ Çinli tüccarlar kuvvetle muhtemel İpek Yolu'nu kullanarak Mâzenderân'a gelmekteydiler.

Yukarıda belirttiğimiz gibi 1270'lerden itibaren Çin ipeğinin yerini alan İran ipeği, ham halde özellikle Mâzenderân, Cürcan ve Gilan'da üretilir ve Tebriz'de satılırdı. Daha sonra bu ham Mâzenderân ipeği, Anadolu'ya ulaşırdı.⁵¹⁹

Kısaca bir değerlendirme yapacak olursak; Bölge ticarî hayatında daha çok Âmul şehrinin ön plana çıktığını ifade edebiliriz. Bundan başka takas usulüne dayalı, pazarların kurulduğu ve oldukça farklı bölgeler ve ülkelerden gelen tüccarların iştirak ettiği bir ticarî hayattan bahsetmek mümkündür. Öyle ki doğuda Çin'den Batı'da ise İtalya'dan gelen tüccar kabileleri bulunmaktadır. Ticarî hayat mevzusunda çalıştığımız zaman aralığına ait bilgiler oldukça mahdud olsa da Mâzenderân'ın ürünlerinin geniş bir yelpazede ve yoğun talep ile kabul gördüğünü ifade etmek gerekir. Bölgenin ticarî metalleri genel olarak; tarım, dokuma/tekstil, ağaç ürünleri, değerli ve değersiz madenler ve deniz ticaretine ait ürünleri içermektedir.

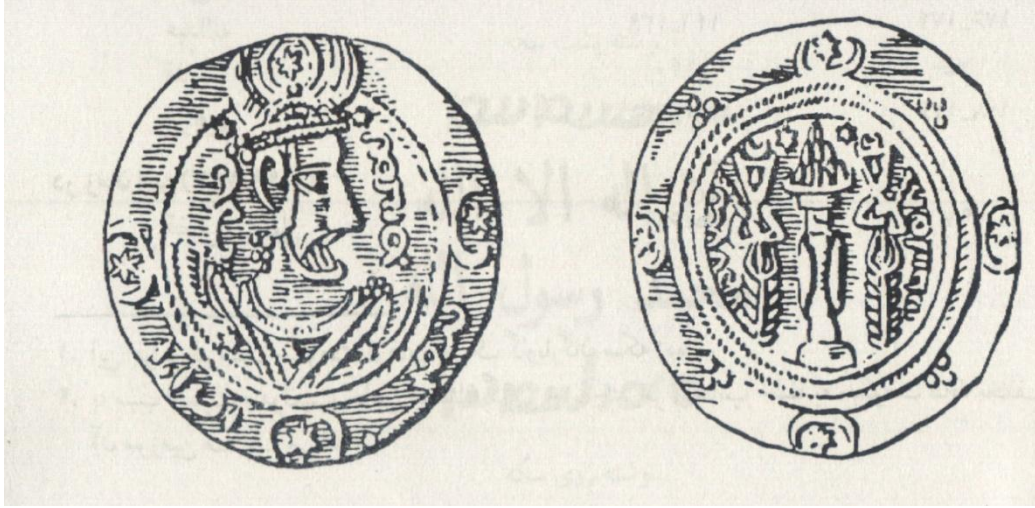
1.3. Para

2/8. yüzyılda Dabuyiler ve Mâzenderân'daki ilk Arap yöneticileri II. Hüsrev'in dirhemi benzerinden bir sikke darp ediyorlardı. Sikkenin bir yüzünde hükümdarın ismi Pehlevîce yazılmışken, arka yüzünde Zerdüşî motifi bulunuyordu. Sikkenin sağ tarafında Tapuristan kelimesi, sol tarafındaysa sikkenin darp edildiği tarih yer alıyordu. Gümüş olan bu sikkeler 190 gramlık bir dirhemdi.⁵²⁰

⁵¹⁸ Halife Mücteba-Hasan Nejad Zemane, *Ticaret der Kalemru-yi Bâvendîyan-i İspehbediy-yi Tabarestan*, s. 40.

⁵¹⁹ Rudolp P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran Silk of Silver 1600-1730*, s. 37; Nilüfer Alkan, 15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar, s. 142.

⁵²⁰ Manuçehr Sütûde, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, c. III, s. 17-18; Nasrullah Pur Muhammedî, Aşur Niyazi, "Sikkeha-yi Mâzenderân", *Der Kalemru-yi Mâzenderân*, c. III, (Editör, Hüseyin Samedî), Tahran 1384, s. 120.

Resim 1 Sâsânîler dönemine ait Zerdüşt motifli bir para (Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayı İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendiyye*, Sazman-ı Mütalaa, Tahran 1391, s. 134.)

Taberistan'da Arap sikkeleri ilk olarak Halid Bermekî'nin ismine (116/734-119/737), daha sonra da Ömer b. Âlâ'nın (120/738-125/743) ismine Pehlevîce darp edildi. 122/740 yılından sonra hükümdarın isimleri kufî hatla da yazıldı.⁵²¹

7/13. yüzyılda Moğol saldırısıyla Taberistan terk edilmiş bir hale büründü. Bu istila sonrası Mâzenderân ismiyle anılmaya başlamasına rağmen 1250-1290 yılları arasında Sârî'de basılan sikkelerde Taberistan isminin hâlâ kullanıldığını belirtebiliriz.⁵²² Bu sikkelerin hangi devlet tarafından basıldığı konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Muhtemelen Bâvendîlere ait bir tür sikke söz konusu edilmiştir. Zira Sârî şehri Bâvendîlerin idaresi altında olan Mâzenderân şehirlerinden biridir.

Para denince akla madenî sikkeler gelmektedir.⁵²³ İlhanlı döneminde Mâzenderân'ın özellikle doğusunda, daha sonrasındaysa merkez şehirlerinden bazılarında İlhanlılar adına basılan oldukça fazla madenî para mevcuttur. Bu paraların genellikle gümüş olduğunu, nadir de olsa altın para basıldığını ifade edebiliriz. Paraları inceleyince bölgede zaman zaman hangi dinî referansların kabul edildiğini açıkça

⁵²¹ Nasrullah Pur Muhammedî, Aşur Niyazi, *Sikkeha-yi Mâzenderân*, s. 121; Manučeher Sütüde, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, c. III, s. 18.

⁵²² Seyyid Muhammed Tâki Secadî, *Tarih-i Coğrafya-yı Tarih-i Ramsor*, s. 37.

⁵²³ İlhanlı sikkeleri inceliği ve niteliği bakımından en çok bilinen sikkelerdendir. Özellikle Gazan Han, Olcaytu ve Ebu Said dönemi sikkeleri bu anlamda meşhurdur. Ebu Said döneminde çok sayıda darphanede üretilen sikkeler, üzerlerindeki yazılar ve içerdiği dinî ifadelerle başyapıt hüviyetindedirler. Hatta bu dönem paraları İslam dünyasının en güzel sikkeleri arasında kabul edilirler. Bu dönemin ilginç olan bir başka özelliği ise sikke üretiminin artmasına paralel darphane sayısının da artmasıdır. Sayıları iki yüze ulaşan bu darphanelerin çoğunluğu İran'ın kuzey ve batı bölgelerindedir. (Şevket Pamuk, "Para, Tarih ve Nümizmatik", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 19.)

görmek mümkündür. Bölgede bazen Sünnî, bazense Şîî karakterli paralar darp edilmiştir.

İlhanlılar dönemi Mâzenderân'da tespit edildiği kadarıyla darp edilen ilk sikke Abaka dönemine aittir. Cürcan ve Esterabâd'da gümüş cinsinden basılan bu paranın biri 15 mm, diğeri ise 18 mm çapındadır. Cürcan'da basılan sikkenin ağırlığı 2,59 gram, Esterabâd'da basılan ise 2,45 gramdır.⁵²⁴ Cürcan'da basılan paranın ön yüz arka kısmının ortasında “*La İlahe İllallah Muhammedu'r-Resulullah Ali Veliyullah*” ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadenin çevresinde darp yeri ve yılı kayıtlıdır. Bu para 676/1277 yılında darp edilmiştir. Esterabâd'da darp edilen paranın da ön yüzündeki ifadeler Cürcan'daki parayla aynıdır. Her iki paranın da arka yüzünde “*Kaan-ı Adil*” ifadesi yer almaktadır.⁵²⁵ Şîî formatında ve oldukça sade olan bu para çapı itibariyle oldukça küçüktür. Abaka döneminde İlhanlılar daha Müslüman olmadığı için bu paranın onlara tabi bölge yerel hanedanlığı tarafından bastırıldığını ifade edebiliriz.

Argun döneminde Mâzenderân'ın doğusunda para basımına devam edildiği belirtebiliriz. Bu dönemde Cürcan'da darp yılı tespit edilemeyen gümüş bir paranın varlığı söz konusudur. Bundan başka 686/1287 yılına ait Argun dönemi bir gümüş para daha mevcuttur. Bu paranın ön yüz orta kısmında “*La İlahe İllallah Muhammedu'r-Resulullah*” ifadesi yer almaktadır. Darp yılı bu yazının çevresinde kayıtlı olup darp yeri de bu yüzde yazılıdır. Bu paranın arka yüzünde “*Argun, Hakanu,*⁵²⁶ *Ariba,*⁵²⁷ *Argunun, Deledkeguluk sen*⁵²⁸” gibi ifadeler kayıtlıdır. 18 mm çapında, 2,72 gram ağırlığındadır.⁵²⁹ Yaklaşık on yıl öncesinde Abaka döneminde darp edilen paralarda bulunan Şîî ifadelerin bu parada olmadığını, paranın Sünnî ve Moğol tarzında olduğunu ifade edebiliriz.

Cürcan'da Argun dönemi basılan başka bir sikke 698/1298 yılına aittir. Gümüş cinsinden 20 mm çapında ve 2,77 gram ağırlığında darp edilmiştir. Bu paranın ön yüzünde Kelime-i Tevhid yer alır. Aynı şekilde 686/1287'de darp edilen parada

⁵²⁴ İlhanlılarda en geçerli sikke ünitesi “*Dinar*” dır. Doğu ve ortaçağda her zaman olduğu gibi dinarın kıymeti hem ağırlıkta hem de ayarda çok değişti. Altın dinar ortalama 4,25 gram ayarında iken Argun döneminde gümüş dirhem 2,41-2,59 gram idi. 1333'de bu ayar 1,33'e kadar düşmüştür. (Tuncay Aykut, Moğol ve İlhanlı Para Tarihi, s. 25.)

⁵²⁵ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 266; Celil Ender, *Abaka Han'ın Darp Ayları Yazılı Gümüş Sikkeleri*, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, İstanbul 1989, s. 32.

⁵²⁶ Büyük Hakan, Büyük Han.

⁵²⁷ Vali, Hâkim.

⁵²⁸ Sikke darp edildi.

⁵²⁹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 298.

olduğunu gibi arka kısmında “*Hakanu, Ariba, Argun, Argunun, Deledkeguluk sen*” ifadeleri yer almaktadır.⁵³⁰ Bu paranın da ön yüzü İslamî formatta olup, arka yüzü ise Moğol tarzındadır.

Argun dönemi Hicri altıyüzlü yıllarda basılmış ancak yılı net olarak tespit edilemeyen başka bir tarz para daha bulunmaktadır. Esterabâd’da gümüş cinsinden kesilen bu paranın 22 mm çapında ve 2,54 gram ağırlığında olduğu tespit edilmiştir. Ön yüzünde 689/1290’da Cürcan’da basılan paradan farklı olarak Kelime-i Tevhid’in yanı sıra “*Ali Veliyullah*” ifadesi yer almaktadır. Paranın arka yüzünde ise “*Argun, Hakanu, Ariba, Argunun, Astarabad, Deledkeguluk*” ifadelerine ilave olarak kanatları açık bir kuş motifi bulunmaktadır. Cürcan’da Argun dönemi darp edilen bir başka para, 688/1289-689/1290- 690/1291 yıllarında basılmıştır. Gümüş cinsinden 21 mm çapında ve 2,40 gram ağırlığında olduğunu belirtebiliriz. Ön yüzünün orta kısmında Kelime-i Tevhid ve darp yeri yazılıdır. Ayrıca kenarında Cürcan yazan bir başka para bu tarz paranın farklı bir versiyonu olarak tedavülde bulunmuştur. Bu paranın arka yüzünde “*Argun, Hakanu, Ariba, Cürcan, Argunun, Gazan, Deledkeguluk sen*” gibi ifadeler yer almaktadır.⁵³¹

Tespit ettiğimiz kadarıyla Geyhatu ve Baydu dönemlerinde Mâzenderân’da kayıtlara geçen darp edilmiş bir para mevcut değildir. Daha doğru bir ifadeyle ele geçirilmiş değildir. Zira Geyhatu’dan önce ve Baydu’dan sonra hüküm süren İlhanlı hükümdarlarının zamanında bölgede darp edilen oldukça fazla para bulunmaktadır.

Argun dönemi Damgan’da basılan üç farklı paradan bahsedilmektedir. Bu paraların tamamı gümüş cinsinde olup basım yılları okunamamıştır. Paraların ön yüzünde Kelime-i Tevhid, çevresinde ise darp yeri olan Damgan ismi bulunmaktadır. Bu paraların birinin ön yüz orta kısımda “*Argun el-Adil*”, diğerlerinde ise “*İlhan Argun*” ifadeleri kayıtlıdır. Paralardan bir 20 mm çapında 2,15 gram ağırlığında, diğeri 19 mm çapında 3,00 gram ağırlığında, sonuncusu ise 20 mm çapında 3,30 gram ağırlığındadır.⁵³² Merkezi Pekin’de bulunan Moğol imparatorluğuna bağlılık devam ettiği için İlhan ifadesinin Moğol paralarında özellikle kullanıldığını görüyoruz. Mâzenderân bölgesi ve civarında basılan bu paralarda sadeliğin esas alındığını ifade

⁵³⁰ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 300.

⁵³¹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 301-307.

⁵³² Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 309.

edebiliriz. Ayrıca çok büyük çaplı ve değerli paraların basılmadığını da belirtmek gerekir.

Argun dönemi Esterabâd'da 685/1286 yılında basılan ön yüzünde Kelime-i Tevhid'e ek olarak "*Ali Veliyullah*" ifadesinin bulunduğu başka bir para bulunmaktadır. Bu paranın arka yüz orta kısmında "*Kaan-ı Adil*" çevresinde ise Esterabâd yazısı kayıtlıdır. Çapı ve ağırlığı tespit edilemeyen gümüş bir paradır. Bu paranın yanı sıra darp yılı tespit edilememiş çapı 20 mm, ağırlığı 3,30 gram olan Esterabâd'da basılan başka bir para daha bulunmaktadır. Argun dönemi Mâzenderân'ın doğusunda basılan bu paranın ön yüzünde 685/1286 yılında basılan parada olduğu gibi Kelime-i Tevhid ve "*Ali Veliyullah*" ifadesi yer almaktadır. Bu paranın arka yüzünde ise sadece "*Kaan-ı Adil*" ifadesi bulunmaktadır.⁵³³ Argun dönemi Mâzenderân paralarının özellikleri sade olmaları ve bölgenin sadece doğusunda darp edilmiş olmalarıdır. Bu paraların ön yüzünde yer alan yazılar bazen Sunnî, bazense Şîî formatında olmaktadır. Arka yüzündeki yazılar ise bazen çok sade, bazense birden fazla unvanın yer aldığı ancak abartılı bir tarzda olmayan ifadeleri içinde barındırmaktadır. Genellikle bu dönem Mâzenderân paralarının arka yüzündeki ifadeler Moğol geleneklerini yansıtmaktadır.

Bu arada İlhanlılarda madenî paraların dışında ömrü çok uzun olmayan kâğıt para yani çav'ın kullanımı ve Mâzenderân'a etkisi noktasında izahat gereklidir. Zira kronojik sıralama olarak Gazan Han'ın İlhanlı tahtına geçmesinden çok kısa bir süre önce kâğıt paranın tedavüle girmesi söz konusu olmuştur.

Geyhatu döneminde yayınlanan bir yarlıg ile tedavüle giren kâğıt para (çav) İlhanlı ekonomisinde belli başlı merkezlerde yapılmıyordu. Yarlıg gereği tespit edilen Çavhaneler Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Diyarbakir, Diyar-ı Rebia, Musul, Meyyafarikin, Azerbaycan, Horasan, Kirman ve Şiraz'da kuruldu. İlhanlı Devleti'nin bazı kesimlerinin bu uygulamadan tam olarak nasibini alamadığını belirtebiliriz. Mâzenderân'da bu bölgelerden biri olarak karşımıza çıkar. Devletin merkeze en yakın yerlerinden olan Mâzenderân'da Çavhane kurulmadığını ve bölgenin kâğıt para kullanımının dışında kalmış olabileceğini ifade edebiliriz. Bu durum, bölgede merkezi idarenin zayıflığı ile açıklanacağı gibi aynı zamanda uygulamanın uzun ömürlü olmamasından kaynaklı

⁵³³ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 310.

yayıma zamanı ve imkânını bulamamasıyla da izah edilebilir.⁵³⁴ Burada Mâzenderân'ın başkent Tebriz'e çok yakın olması hususu ikinci seçeneğin geçerliliğini sorgulatır hale getirir. Daha çok otorite zayıflığı kabilinden değerlendirmenin doğru olduğu kanaatindeyiz. Bunun yanında bölgeye bakan yönüyle meseleyi ele alacak olursak diğer bir nedenin iklim koşulları olduğunu söyleyebilir. Zira bu durumla ilgili kaynaklarda Gazan'ın bir çav komiseri ile karşılaşması mevzu örnek verilebilir. Bununla beraber kâğıt parayı kullanmayı reddedenlerin ve onun üzerinde tahrifat yapanların cezalandırılacağına bir yarlğ ile ilan edilmesi durumunu özellikle belirtmek gerekir.⁵³⁵

İlk bölümde belirttiğimiz üzere Baydu ile girdiği taht mücadelesinde Gazan, Simnan'da Ordubuka adlı bir çav komiser ile karşılaşmıştı. Ordubuka'nın yanında birkaç eşek yükü çav ile çav yapmaya gereken alet-edevat ve devlet mührü bulunuyordu. Gazan'ın emriyle Ordubuka'nın bu eşyaları derhal yakıldı. Gerekçe ise demir silah ve aletlerin dahi nemlendiği bir ortamda kâğıt paranın gereksiz olduğu ve muhafaza edilemeyeceğiydi.⁵³⁶ Karl Jhan, Mâzenderân'ın kâğıt para kullanımının dışında kaldığını söyleyip bunula ilgili gerekçelerini belirtmişse de Gazan'ın çavlarla beraber yapımında kullanılan malzemeleri yaktırması durumunu değerlendirmeye almamıştır. Bu nedenle Gazan'ın bu tutumunu Mâzenderân'da neden çavın kullanılmadığının nedenleri arasında sayabiliriz. Sebep her ne olursa olsun büyük

⁵³⁴ Karl Jhan, *İran'da Kâğıt Para*, s. 293; İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İçtimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 90; Tutarsız malî önlemler nedeniyle sikkelerin ayarlarının bozulması, kısa sürede İlhanlıları iktisadî yönden zayıflatmıştı. Gelirlerin düşmesi, israfın önüne geçilememesi gibi durumlar Geyhatu döneminde vezir Sadüddeve'nin teşvikiyle kâğıt para basımı fikrinin ortaya çıkmasına neden oldu. Çin'de kullanılan Çao (Çav)'ın oldukça iyi bir şekilde taklidinin yapıldığı bu parada Çin parasından farklı olarak İslamî hükümleri içeren ifade ve yazılar bulunuyordu. Banknotların kıymetleri üzerlerindeki yazılara göre yarım ila on dinar arasında değişmekteydi. Eylül-Ekim 1294'de herkes elindeki altın ve gümüşü teslim etmek zorunda bırakılarak yine bu tarihte Tebriz'de kâğıt para basımı yapıldı ve tedavüle sokuldu. Ellerindeki altın ve gümüş teslim etmeyenler ise ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Çav, tacirlerin ve halkın büyük bir tepkisiyle karşılaşmıştı. Esnaf üç gün süreyle dükkânlarını kapatarak tepkisini gösterdi. Ticaret ve sanayi üretimi durunca şehirlerdeki halk yiyecek bulmak için kırlara yöneldi ve şehirler boşaldı. Yaşanan iktisadî, içtimai ve demografik buhran neticesinde yeni bir fermanla İlhanlı idaresi geri adım atmak zorunda kaldı. (Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 27; Tahsin Yazıcı, "Çav", *TDVİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 235; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 415.) bununla beraber Çav'ın tedricen terkedildiğini Aksarayî'nin eserindeki bir bilgidен ifade etmek mümkündür. (Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 192; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 271.)

⁵³⁵ Tahsin Yazıcı, Çav, s. 235; Bu kâğıt para basımı Moğolların merkezi devletinde bir dönem uygulanmıştır. Cengiz Han zamanında madenî para kullanılırken, onun oğlu Ögeday Kaan'ın emri ile 1236'da ilk defa kâğıt para tedavüle sokulmuştur. Bu uygulama ile bozkırdaki tüccarların ödeme yapabilmesi kolaylaşmıştır. Kâğıt paranın ticarete oldukça etkin olduğu dönem Kubilay Han dönemidir. Onun Doğu Moğol devletinde uygulamasını yaygınlaştırdığı bu sistem çok kabul edilmiş ve Balış hesabına dayanıyordu. (Tuncay Aykut, *Moğol ve İlhanlı Para Tarihi*, s. 25.)

⁵³⁶ Karl Jhan, *İran'da Kâğıt Para*, s. 293; İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İçtimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 91.

ihtimalle Mâzenderân kısa süren İlhanlı kâğıt para sisteminin dışında kalmıştır diyebiliriz.

Gazan Han dönemi Mâzenderân'da tespit edildiği kadarıyla para basımına devam edilmiştir. Onun döneminde önceki İlhanlarda olduğu gibi sadece Mâzenderân'ın doğusunda değil, bölgenin merkezi şehirlerinde de para basımı yapılmıştır. Âmul şehrinde özellikle İlhanlı paralarının basıldığını ifade edebiliriz. Onun şehzadeliği döneminde bölgeye gösterdiği özel hassasiyet, çeşitli mücadelelerin genelde bu bölge ve civarında yaşanması ve şehzadeliğinin merkezi Horasan olmasına rağmen onun özellikle kış mevsimini Mâzenderân'da geçirmesi gibi nedenler para basımına da yansımıştır. İlhanlılar onun döneminde para basım merkezlerini bölgenin içlerine doğru ilerletmiş, buna paralel olarak daha etkin bir şekilde para basımı gerçekleştirmişlerdir.

Gazan Han döneminde İmparatorluğun bütün topraklarında olduğunu gibi başta Cürcan olmak üzere bölgede paranın değersizliğinden kaynaklanan sorunların çözümü noktasında adımlar atılmıştır.⁵³⁷

Gazan Han dönemi basım yılı tam olarak tespit edilememiş ancak bir yüzünde “*Gazan el-Adil*” ifadesi bulunan Mâzenderân bölgesine ait para mevcuttur. Bu paranın ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve Kebûdcâme yazısı bulunmaktadır. Hicri altı yüzlü yıllara aittir. Gümüş cinsinden olan bu sikke, 17 mm çapında, 2,53 gram ağırlığındadır. Bu paranın diğer yüzünde “*Gazan el-Adil*” ifadesinden başka “*Halladullahu Mulkehu*” ibaresi yer almaktadır.⁵³⁸ Tespit edildiği kadarıyla İlhanlılar dönemi Mâzenderân'ın merkezine coğrafi bakımdan çok yakın bir yerde basılan ilk para olması hasebiyle önem taşımaktadır.

Gazan Han dönemi Mâzenderân'da Kebûdcâme'den başka Esterabâd'da para darp edilmiştir. Bu paranın ön yüzünün orta kısmında “*La İlahe İllallah Muhammedu'r-Resulullah Ali Veliyullah*” ifadesi yer almaktadır. Bu paranın da Kebûdcâme'de basılan para gibi tahrif olduğundan darp yılı tam olarak okunamamıştır. Hicri altı yüzlü yıllara tarihlendirilen bu paranın arka yüzünde Hakanu, Ariba, Sultan Gazan Adil, ifadelerinin yanısıra bir de bu yazıların ortasında bir kanadı açık, diğeri ise kapalı vaziyette bir kuş motifi bulunmaktadır. Ayrıca bu kuş motifinin hemen arka kısmında güneş tasviri

⁵³⁷ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadi-yi İran Devre-i Moğol*, s. 10.

⁵³⁸ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 346.

mevcuttur. Bu para, Gümüş cinsinden 17 mm çapında ve 2,01 gram ağırlığındadır.⁵³⁹ Gazan Han'ın Sünnî bir Müslüman olmasına rağmen Şîî ibareli bir paranın toprakları dâhilinde basılmış olması, onun bu konuda taassupkâr olmadığı gösterir. Aynı zamanda bu durumu bir mesele haline getirmeden hâkimiyeti altındaki yerlerde dinî anlamda bir serbestiyet halinin olduğunu da ifade edebiliriz. Bunlardan başka İlhanlı dönemine ait bütün paralar incelendiğinde İlhanlı idaresinin tabi statüde olan topraklar üzerinde kendi hâkimiyetlerini açıkça ortaya koyan ibarelerin dışında para üzerinde yer alan yazıları dikkate almadığını belirtebiliriz.

Dinî serbestiyetin olduğuna dair yorumumuzu destekler mahiyette çağdaş İranlı araştırmacılardan Manučeher Murtazavî'nin bu konu hakkındaki görüşünü aktarmakta fayda olur kanaatindeyiz. Dinî tutuculuğun olmaması İlhanlı dönemi özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde dinî ve mezhebi özgürlükten bahsetmek mümkündür. Abaka Han Mesîhi, vezir Sadüddeve Yahudi, Gazan Han Sünnî Müslüman, Olcaytu Şîî Müslüman olarak dinî yaşantılarını sürdürmüştür.⁵⁴⁰

Gazan dönemi Esterabâd'da 700/1300 ve 701/1301 yıllarında darp edilmiş her ikisi de gümüş cinsinden olan paralar bulunmaktadır. Bu paralar Gazan Han dönemi reform sonrası darp edilen paralar olarak bilinmektedir.⁵⁴¹ Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid kayıtlıdır. Bunun çevresinde Hz. Peygamber'e salat ve selam ifadesi olan "*Sallallahu Aleyhi*" lafzı yer alır. Arka yüz orta kısımda ise "*Tengri Kucundur*",⁵⁴² "*Gazan Mahmud*", "*Gasanu*" gibi ifadeler yer almaktadır.⁵⁴³

Gazan Han dönemi Mâzenderân'ın merkezi şehirlerinden biri olan Âmul'de 700/1301-702/1302-703/1303 yıllarında paralar darp edilmiştir. Bu paraların tamamı gümüş cinsinde olup paraların ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, onun çevresindeyse Hz. Peygamber'e salat ve selam ifadeleri kayıtlıdır. Arka yüz orta kısımda "*Tengri Kucundur, Gazan Mahmud, Gasanu, Deledkeguluk Sen*" ifadeleri

⁵³⁹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 347.

⁵⁴⁰ Manučeher Murtazavî, *Mesail-i Asr-ı İlhanân*, Bünyad-ı Mevkufat Doktor Mahmud Afşar Yezidî, Tahran 1385, s. 259.

⁵⁴¹ Gazan Han dönemi para basımında yapılan reformda 4,068 gramlık Tebriz miskali esas alınmıştır. 2,034 gram gümüş bir dirhem sayılmıştır. (Tuncay Aykut, Moğol ve İlhanlı Para Tarihi, s. 29.)

⁵⁴² Allah'ın gücüyle.

⁵⁴³ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 349.

bulunmaktadır. Kenarda ise “*Cha, Kra, Wardi*”⁵⁴⁴ ifadesi yer almaktadır. Bu paraların aynısından 699/1299 ve 700/1300 yıllarında Esterabâd’da basıldığı kayıtlıdır.⁵⁴⁵

Olcaytu döneminde 704/1304 yılında Âmul ve Rûyan’da gümüş cinsinden 22 mm çapında ve 1,05 gram ağırlığında bir paranın darp edildiğini belirtebiliriz. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid ve darp yılı kayıtlıdır. Ayrıca “*Muhammed Resulullah*” ifadesi de paranın bu yüzünde yer alır. Paranın çevresinde “*Sallallahu Aleyhi*” ifadesine ek olarak ilk dört halifenin isimleri nakşedilmiştir. Halifelerin isimleri sırayla Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde yazılmış olup bunların sonunda وسلم ifadesi yer almaktadır. Bu paranın arka yüz orta kısmında “*Sultanü’l-Azam, Gıyasü’d-Dünya ve’d-Din, Muhammed Hudabende, Halladullahu Mulkehu*”⁵⁴⁶ ifadesi bulunur. Bu yazının çevresinde ise paranın darp yılı kayıtlıdır. Bundan başka Âmul’de 708/1308 yılında darp edilen başka bir paranın varlığından da bahsedebiliriz. Gümüş cinsinden basılan bu para diğerlerine oranla daha küçük çaplı ve daha hafiftir. 15 mm çapında, 0,80 gram ağırlığındadır.⁵⁴⁷

İlhanlılar dönemi Âmul’de basılan gümüş paralara ilave olarak altın cinsinden basılan para da bulunmaktadır. Olcaytu döneminde 704/1304 yılında darp edilen bu para, bölgede İlhanlılar adına basılan tespit edildiği kadarıyla ilk altın para olma özelliği taşımaktadır. 22 mm çapında, 4,35 gram ağırlığında olan bu paranın ön yüz orta kısmında “*La İlahe İllallah Muhammedu’r-Resulullah*” ifadesine ek olarak darp yeri olan Âmul şehrinin ismi kayıtlıdır. Kenarlarda Hz. Peygamber’e salat ve selam atfeden “*Sallallahu Aleyhi*” ifadesi ve dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak وسلم ifadesi parada mevcuttur. Bu paranın arka kısmında “*es-Sultanu’l-Azam, Gıyasü’d-Dünya ve’d-Din, Olcaytu Sultan, Halladullahu Mulkehu*” ifadesi yer almaktadır. Bundan başka paranın arka yüz çevresine darp yılı nakşedilmiştir. Bu paradan başka Âmul’de 709/1309 yılında çapı 23 mm, ağırlığı ise 4,36 gram olan gümüş cinsinden bir para daha bulunmaktadır ki bu para ile 704/1304 yılında darp edilen para ön ve arka yüz yazıları itibarıyla aynı olup sadece madenî cins bakımından

⁵⁴⁴ Bu ifade üç Pgspa sembolünü ifade eden Pgspa hece alfabesinden türetilmiştir. Yuan (Moğol) hanedanı döneminde Çin harflerini çevirmek amacıyla Tibetli bir rahip tarafından bulunmuş olan bir alfabadir. Muhtemelen “*Sultan*” veya “*Orbis Imperator*” (Dünya İmparatoru) anlamına gelmektedir. (Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 610.)

⁵⁴⁵ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 351-352.

⁵⁴⁶ Allah’ın kölesi Muhammed, Din ve dünya işlerinin yardımcısı, Büyük Sultan, Allah onun mülkünü daim etsin.

⁵⁴⁷ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 381-382.

farklılık arz eder.⁵⁴⁸ Olcaytu dönemi Mâzenderân'da darp edilen paraların Gazan Han dönemindekinden en belirgin farkı, dört halifenin isminin paralara nakşedilmesidir. Elbette bu bahsettiğimiz fark Olcaytu'nun Şîî olmazdan evvel bölgede darp ettirdiği paraların kıyaslanmasından ibarettir. Zira 710/1310 yılından sonra paralar Şîî ibareler ile süslenecektir.

Olcaytu Şîî olduktan sonra paralar üzerindeki ifadelerde bir takım değişiklikler meydana geldi. Her ne kadar Gazan Han döneminde bölgede darp edilen paralarda Şîî ibareler mevcut olsa da aynı şehirde basılan paralar bazen Sünnî akide esasına göre de kesiliyordu. Yani bu açıdan bir süreklilikten bahsetmek mümkün değildir. Ancak Olcaytu Şîî olduktan sonra bölgede basılan paraların tamamı aynı istikamette darp edilmekteydi. Hatta zaman zaman Şîî ibareler para üzerine yoğun bir şekilde nakşediliyordu.

Olcaytu'nun Şîîliği kabul etmesinden sonra Âmul'de 710/1310-712/1312-713/1313 yıllarında aynı tarz darp edilen paralar bulunmaktadır. Gümüş cinsinden basılan bu paraların ön yüz orta kısmında “*La İlahe İllalah Muhammedu'r-Resulullah Ali Veliyullah*”⁵⁴⁹ aynı yüzün kenarında “*Bismillah*” ve “*el-Kerim*” lafızları yer almaktadır. Bu ifadelerin çevresindeyse “*Allahumme Salli Âlâ Muhammed ve Ali ve Hasan ve Hüseyin ve Ali ve Muhammed ve Cafer ve Musa ve Ali ve Muhammed ve Ali ve Hasan ve Muhammed*” kayıtlıdır. Bu paranın arka yüz orta kısmında “*Duribe fi eyyamu'd-Devletü'l-Mevla es-Sultanu'l-Azam, Melikü'r-Rikab el-Umem, Olcaytu Sultan, Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din, Hudabende Muhammed, Halladullahu Mulkehu*”⁵⁵⁰ ifadeleri kayıtlıdır. Bundan başka aynı tarzda Cürcan'da basılan gümüş sikkeden de bahsedebiliriz. Bu tarz basılan ancak darp yılı okunamamış başka bir para da ayrıca mevcuttur.⁵⁵¹

Olcaytu döneminde Âmul'de para basımına devam edilmiştir. 713/1313-714/1314 ve 715/1315 yıllarında gümüş cinsinden darp edilen İlhanlı paraları mevcuttur. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu paranın da ön yüz orta kısmında “*La İlahe İllalah Muhammedu'r-Resulullah Ali Veliyullah*”, onun çevresindeyse “*Allahumme*

⁵⁴⁸ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 384.

⁵⁴⁹ Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah'ın elçisidir. Ali Allah'ın dostudur.

⁵⁵⁰ Allah'ın kölesi, din ve dünya işlerinin yardımcısı, İnsanların efendisi, Büyük Sultan Olcaytu Mevla'nın hükümdarlığı zamanında darp edildi. Allah onu mülkünü daim etsin.

⁵⁵¹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 387-388.

Salli Âlâ Muhammed ve Ali ve Hasan ve Hüseyin ve Ali ve Muhammed ve Cafer ve Musa ve Ali ve Muhammed ve Ali ve Hasan ve Muhammed” ifadeleri yer almaktadır. arka kısımdaki yazılar yine yukarıdaki para gibidir. Âmul’de darp edilen bu paranın ayısından Cürcan’da 714/1314 ve 716/1316 yıllarında olmak üzere iki defa basıldığını belirtebiliriz.⁵⁵²

Olcaytu dönemi Mâzenderân bölgesinde On İki İmam’ın isimlerinin bulunduğu paraların da varlığından söz etmek mümkündür. 714/1314 yılından itibaren bu tarz paralar darp edilmiştir. Bu durum Şiîliğin İlhanlılar nezdinde daha baskın bir şekilde benimsendiğine işaret eder.

714/1314 yılında Âmul ve Cürcan’da basılan ve gümüş cinsinden olan on iki imamın isimlerinin yazılı olduğu bu paranın ön yüz orta kısmında “*Allah, La İlahe İllallah el-Meliku’l-Hakku’l-Mubin Muhammedu’r-Resulullahu Sadiku’l-Va’du’l-Emin Ali Veliyullahu’l-Mu’minin*” ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelerin çevresindeyse On İki İmamın isimleri yer almaktadır. Bu paranın arka kısmının ortasında “*Duribe fi Devletü’l-Mevla es-Sultanu’l-Azam Meliku’r-Rikab el-Umem Gıyasü’l-Dünya ve’l-Din Olcaytu Sultan Muhammed Halladullahu Mulkehu*” yazılıdır. İç çevrede basım yeri ve yılı, dış çevrede ise Fetih sûresinin yirmi dokuzuncu ayeti bulunmaktadır.⁵⁵³ Bu para 33 mm çapında, 11,83 gram ağırlığındadır. Bu paradan başka 714/1314 yılında Cürcan’da basılan kısmen farklı bir tarz para daha bulunmaktadır. 33 mm çapında, 11,70 gram ağırlığında olan bu paranın ön yüz orta kısmında “*Allah La İlahe İllallah Muhammedu’r-Resulullah Ali Veliyullah*” ifadesi yer almakla beraber darp yeri olan Cürcan ismi vardır. Bu yazının çevresindeyse On İki İmamın isimleri yer alır. Bu paranın arka kısmındaki yazılar ve format 714/1314 yılında Âmul’de basılan para ile aynıdır.⁵⁵⁴ 714/1314 yılında hem Âmul’de hem de Cürcan’da darp edilen ve hemen hemen aynı formatta olan bu paraların özelliklerine baktığımızda birkaç hususa temas etmek yerinde olacaktır. Öncelikle bu sikkeler, üzerlerinde bulunan yazıların fazlaca yer

⁵⁵² Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 391-393.

⁵⁵³ O, Allah’ın elçisi Muhammed’dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah’ın lütuf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur; Tevrat’ta onlar için yapılan benzetme budur. İncil’deki misalleri ise bir ekindir. Fliiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur. Kendini çiftçilere beğendirir. Onlar yüzünden kâfirler öfkeden çatlasınlar diye böyle yapmıştır. Onlar arasından iman edip düzgün yaşayanlara Allah bir bağışlama ve büyük bir ödül vaad etmektedir. (*Kur’an Yolu*, c. V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 81.)

⁵⁵⁴ Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendiyye*, Sazman-ı Mütalaa, Tahran 1391, s. 220; Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 395.

kaplaması hasebiyle Olcaytu dönemi Mâzenderân'da darp edilen en ağır ve en büyük gümüş paralardan biri olarak değerlendirilmelidir. Bundan başka bu sikkelerin tümüyle Arapça ve İslamî bir tarzda olduğunu belirtmek gerekir. İlk defa bir ayetin bölgede darp edilen bir parada kullanılması söz konusudur. Ayrıca Cürcan'da basılan paranın Âmul'dekinden bir farkı genelde arka yüzde yer alan bazı ifadelerinin ön tarafta yer almasından ibarettir. Yani darp yeri ve On İki İmamın isimleri alışılmışın dışında ön yüzde yer almaktadır. Buna ilave olarak çap ve ağırlık olarak her iki para arasında bir farklılıktan söz edilebilir. Yine birinde “*Ali Veliyullah*” ifadesi varken diğerinde buna ilave olarak “*el-Muminin*” lafzı kullanılmıştır.

Resim 2 İlhanlı hükümdarı Olcaytu dönemine ait Cürcan basımı gümüş bir para (Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendiyye*, s. 220.)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Olcaytu dönemi Mâzenderân'da darp edilen sikkeler bunlardan ibarettir. Yukarıda belirttiğimiz üzere genelde gümüş cinsinden darp edilmekle beraber bir kez altın para basımı gerçekleştirilmiştir. Olcaytu'nun Şîî olmadan önce ve Şîî olduktan sonra darp ettirdiği paralar olmak üzere bu dönemin paralarını iki kısma ayırmak mümkündür. Zira paralarda format büyük oranda değiştiği

gibi aynı zamanda çapları ve ağırlıklarında da büyük farklar bulunmaktadır. Şîî formatta darp edilen paralar oldukça ağır ve çaplı iken Sünnî formatta basılan paralar daha hafif ve çapı daha küçüktür.

Ebu Said döneminde de bölgede para basımına devam edildiğini ifade edebiliriz. Bu dönemin en belirgin özelliği Mâzenderân'ın daha fazla şehrinde para basılmış olmasıdır. Yani kendinden önceki hükümdarlar döneminde bölgede para basımı kendi dönemi kadar yaygın ve çeşitli olmamıştır. İlk defa bölgenin diğer merkezi şehri olan Sârî'de bu dönemde para basımı gerçekleştirilmiştir.

Ebu Said döneminde 717/1317 yılında Âmul'de gümüş cinsinden 17 mm çapında 1,89 gram ağırlığında bir paranın basıldığını belirtebiliriz. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid yazılı olup bunun sağ, sol ve alt kısmında sırayla “*Sallallahu Aleyhi Vesellem*” yazılıdır. Çevresindeyse “*Tebarekellezi bi Yedihü'l-Mülk ve Huve Âlâ Kulli Şey'in Kadir*” ayeti bulunmaktadır.⁵⁵⁵ Paranın arka yüz orta kısmında ise “*Duribe fî Devletü'l-Mevla es-Sultanü'l-Azam Ebu Said Halladullahu Mulkehu*” ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca darp yeri bu yazının altına, onun çevresine ise darp yılı nakşedilmiştir. Bu tarz paranın aynısından 717/1317 yılında Damgan ve Cürçan'da da basıldığını ilave etmek gerekir.⁵⁵⁶ Paralarda artık Şîîliği çağrıştıran ifadeler kullanılmamaktadır. Zira Ebu Said Sünnî Müslümandır. Bu sebeple Şîî paralarına göre bu dönemin sikkeleri daha sadedir. Ayrıca ayetlerin para üzerine nakşedilmesi durumu bu dönemde de devam ettirilmiştir. Para üzerindeki yazılar tamamen Arapça ve bütünüyle İslamî formattadır.

Ebu Said dönemi Âmul'de Hicri yedi yüzlü yıllara ait farklı bir tarzda paradan bahsedilmektedir. Darp yılı tam olarak okunamamış bu paradan başka 719/1319 yılında gümüş cinsinden darp edilen başka bir paranın varlığından da bahsedebiliriz. Bu iki para aynı tarzda darp edilmiş olup aralarında sadece çap ve ağırlık yönünden farklılık bulunmaktadır. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid yazılı olmakla beraber onun altında Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali yani dört halifenin isimleri kayıtlıdır. Ön yüzün çevre kısmında Bakara sûresinin 137. Ayeti yani “*Feseyekfiyehumullahu ve Huve's-Semiu'l-Elim*”⁵⁵⁷ ayeti yer almaktadır. Bu paranın

⁵⁵⁵ Mülk sûresinin ilk ayetidir. Hükümler elinde olan Allah, yücedir. O, herşeye hakkıyla gücü yetendir.(Mülk sûresi 1. Ayet)

⁵⁵⁶ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 432-433.

⁵⁵⁷ Onlara karşı Allah sana yeter. O işiten, bilendir.

arka kısmının ortasında “*Duribe fî Eyyamu'd-Devle es-Sultanu'l-Azam Ebu Said Halladullahu Mulkehu*” ifadesi yer alır. Kenarlarında ise “*Na'mallahu'n-Nasr*”⁵⁵⁸ cümlesi bulunmaktadır. Ayrıca arka tarafın çevresinde basım yeri ve yılı yazılıdır. Âmul'de bu yılda basılan paralardan başka aynı tarzda Esterabâd, Damgan, Cürcan ve Lahican'da gümüş cinsinden paralar basılmıştır. Bu paralar üzerinde çeşitli motiflerin yer aldığını da ayrıca ifade etmek mümkündür.⁵⁵⁹

Ebu Said dönemi Âmul'de basılan bir diğer para 723/1323 yılına aittir. Gümüş cinsinden olan bu paranın çapı 21 mm, ağırlığı ise 1,78 gramdır. Paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid ve paranın darp edildiği şehrin ismi yazılıdır. Bu tarafın çevresinde dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Bu paranın arka kısmının ortasında 719/1319 yılında basılan parada olduğu gibi “*Duribe fî Eyyamu'd-Devle es-Sultanu'l-Azam Ebu Said Halladullahu Mulkehu*” ifadesi yer alır. Çevresindeyse darp yılı bulunmaktadır. Yine aynı paradan 727/1326 yılında altın ve gümüş cinsinde Cürcan'da, 722/1322 ve 727/1326 yılında gümüş cinsinden Lahican'da, 723/1323 yılında yine gümüş cinsinden Rûyan'da basılmıştır. Bununla beraber Rûyan'da altın cinsinden fakat darp yılı okunamamış aynı tarz paradan söz edilebilir. Paralar arasında motiflerin kısmi farklılıkları veya motif olup olmaması ve darp yerinin bazen ön taraf, bazen de arka tarafta yer alması yönünden ufak çaplı değişkenlikler bulunmaktadır.⁵⁶⁰

Ebu Said dönemi Mâzenderân'da basılan paralar bunlarla sınırlı değildir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu dönemde bölgede basılan paralar çeşitlilik yönünden Mâzenderân bölgesi için en zengin dönemi kapsar. 727/1326 yılında Lahican'da gümüş cinsinden, ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid olan ve onun çevresindeyse dört halifenin adının kayıtlı olduğu bir paradan bahsedebiliriz. Bu paranın arka kısmının ortasında “*es-Sultan Ebu Said Bahadır Han*” ifadesi yer almaktadır. Bunun çevresindeyse darp yeri ve yılı bulunmaktadır.⁵⁶¹ Bu para Ebu Said dönemi bölgede darp edilen en sade para olarak göze çarpmaktadır.

Bundan başka Lahican'da 723/1323 yılında gümüş cinsinden darp edilen ön yüz yazıları itibariyle 727/1326 yılında basılan sikke ile aynı olan bir paradan bahsetmek mümkündür. Ancak bu paranın arka kısmının yazıları 727/1323 yılında basılandan

⁵⁵⁸ Allah zaferden hoşlanır.

⁵⁵⁹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 437-439.

⁵⁶⁰ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 444-446.

⁵⁶¹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 447.

farklıdır. “*Darb es-Sultan Ebu Said Bahadır Han Halladullau Mulkehu*” ifadeleri bu paranın arka kısmının ortasında bulunmaktadır. Buna ek olarak darp yeri bu yazının hemen altına nakşedilmiştir. Bunların çevresindeyse darp yılı bulunmaktadır.⁵⁶²

729/1328 yılında Âmul ve Rûyan’da Ebu Said dönemine ait gümüş paralar darp edilmiştir. Bundan başka Esterabâd’da 733/1332’de yine gümüş, Damgan’da 730/1329 yılında altın ve darp yılı okunamamış olan gümüş bir para, Cürcan’da 729/1328-730/1329-733/1332 yılında altın ve 730/1329’da gümüş para darp edilmiştir. Bunlara ilave olarak 720’li yıllarda Lahican ve 730/1329 yılına ait Üstündar (Rüstemdâr) basımı gümüş paraların varlığından söz edebiliriz. Bu paraların tamamı bazı küçük farklılıklar dışında aynı tarzda basılmıştır. Mâzenderân’ın doğusundan batısına birçok şehrinde darp edilen bu paraların ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid ve onun çevresinde dört halifenin isimleri kayıtlıdır. Arka tarafın orta kısmında ise “*es-Sultanu’l-Azam Ebu Said Bahadır Han Halladullahu Mulkehu*” cümlesi yazılı olup onun hemen altında darp yeri bulunmaktadır. Bu yazıların çevresindeyse darp yılı yer alır.⁵⁶³ Mâzenderân bölgesinde ilk defa aynı tarz paranın bu kadar çeşitli şehirlerde basıldığına Ebu Said döneminde şahit oluyoruz. Bölgenin doğusundan batısına, güneyinden kuzeyine kadar dört bir tarafında ilk kez böylesine yoğun bir şekilde para darp edilmesi İlhanlıların bölgeyi oldukça fazla sahiplenmeleri anlamına gelmektedir. Ancak bu sahiplenme gayesinin siyasi arzuların ötesine geçmediğini vurgulamak gerekir.

Ebu Said dönemi son olarak 733/1332 yılında Âmul, Esterabâd, Rûyan ve Simnan’da gümüş cinsinden kufî hat ile dönerek yazılmış paraların bulunduğunu ifade edebiliriz. 736/1335 yılında Cürcan’da aynı tarz paranın gümüş olanına ilave olarak altın cinsinde olanı da darp edilmiştir. Ayrıca ilave etmek gerekirse Simnan’da bu tarz paranın altın olanı da bulunmaktadır. Bu paraların ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid ve Hz. Peygamber’e salat ve selam ifadesi olan “*Sallallahu Aleyhi*” ibaresi bulunmaktadır. Bu yazı kufî formda nakşedilmiştir. Bunun çevresindeyse dört halifenin isimleri yer alır. Bu paranın raka kısmında “*es-Sultanu’l- Alimu’l-Adil*” ifadesi vardır. Bundan başka “*Darb Ebu Said*” yazısı ve onun altında basım yeri kayıtlıdır. Son olarak bu yazıların çevresindeyse darp yılı yer almaktadır.⁵⁶⁴ Ebu Said dönemi paraları tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlardan ibarettir. Görüldüğü gibi bu dönemde,

⁵⁶² Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 448-449.

⁵⁶³ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 455-458.

⁵⁶⁴ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 464-467.

Mâzenderân'da İlhanlılara ait paraların diğer İlhanlıların dönemine nazaran daha yoğun bir şekilde basıldığını ve çeşitlilik yönünden zengin bir dönemin yaşandığını söylememiz mümkündür. Bununla beraber paralarda genel anlamda sadelik göze çarpar.

Ebu Said'in ölümüyle İlhanlılar dağılma süresine girmiş olsalar da bölgede İlhanlı soyundan gelen idarecilerin para basımına devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Muhammed Han, Toga Timur, Süleyman Han ve Anuşirvan tespit edebildiğimiz kadarıyla 755/1354'e kadar bölgede İlhanlılar adına sikke kesmeye devam etmişlerdir.

Muhammed Han döneminde Âmul, Esterabâd, Damgan ve Cürcan'da basılan paralardan bahsetmek mümkündür. Bu paralar 738/1337 yılı basımı olup hepsi gümüş cinsindendir. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, onun kenarlarında ise dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Bu paranın arka tarafının orta kısmında “*es-Sultanu'l-Âlim Muhammed Halladullahu Mulkehu ve'd-Devletu*”⁵⁶⁵ yazısı yer alır. Kenarlarda ise darp yeri ve yılı kayıtlıdır. Bu paraların çapları 19 mm ile 25 mm arasında, ağırlıkları ise 1,25 ile 7,47 gram arasında değişmektedir.⁵⁶⁶

Ebu Said döneminden sonra Toga Timur'un bölgenin doğusundaki hâkimiyeti döneminde oldukça yoğun bir şekilde para basımının yapıldığını belirtmek mümkündür. Özellikle Doğu Mâzenderân'da yoğunluk kazanan para kesiminin, bölgenin merkezi şehirlerinden olan Âmul'de de yapıldığını ve hem Şîî hem de Sünnî formatta darp edildiğini söyleyebiliriz.

İlhanlı sikkelerinden başka Serberdârîlerin Mâzenderân şehirlerinden bazılarında darphaneleri bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Serbedârîler, hem Şîî hem de Sünnî formda paralar darp etmiştir. Esterabâd, Damgan ve Simnan'da onların döneminde darphaneler bulunmaktaydı.⁵⁶⁷

Toga Timur döneminde özellikle Âmul, Cürcan ve Esterabâd'da çeşitli formlarda paraların birçok kez para basıldığını belirtebiliriz. Ayrıca bu dönemde Rûyan, Âmul, Esterabâd ve Cürcan'da darphaneler bulunmaktaydı.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Âlim sultan Muhammed, Allah onu mülkünü ve devletini daim etsin.

⁵⁶⁶ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 522-523.

⁵⁶⁷ Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendîyye*, s. 226.

⁵⁶⁸ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 545.

Toga Timur döneminde bölgede darp edilen Sünnî tip paralara ilk örnek Âmul'de basılan gümüş cinsinden paradır. Bu para 738/1337-739/1338-743/1342 ve 746/1345'de olmak üzere dört kez darp edilmiştir. Çapları 19 mm ile 26 mm arasında, ağırlıklarıysa 2,12 ile 7,36 gram arasında değişmektedir. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, onun kenarlarındaysa dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Bu paranın arka tarafının ortasında “*es-Sultanu'l-Âlim Toga Timur Han Halladullahu Mulkehu*” ifadesi, onun çevresindeyse darp yılı ve yeri yer alır. 738/1337'de aynı tarz paradan yine gümüş olanının Cürcan'da da darp edildiğini ayrıca belirtebiliriz.⁵⁶⁹

Âmul'de bu dönemde Sünnî tip paradan ziyade Şîâ formatında paraların daha yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Bu tarza 738/1337 yılında gümüş cinsinden darp edilen para örnek verilebilir. 20 mm çapında, 4,25 gram ağırlığında olan bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid bulunmaktadır. Bunun kenarlarında “*Allahumme Salli Âlâ ve'l-Hasan ve Muhammed ve Cafer ve Muhammed Ali*” ifadeleri yer almaktadır. Çevrede ise “*Muhammed, Ali, Muhammed ve'l-Hüseyn, Ali, Musa, Ali ve'l-Hasan*” yazmaktadır. Bu paranın arka kısmının ortasında “*es-Sultanu'l-Âlim Toga Timur Han Halladullahu Mulkehu*” yazılı olup onun çevresinde darp yeri ve Arapça olarak darp tarihî kayıtlıdır. Yine bu dönemde Şîâ formatında bir başka Âmul parası daha bulunmaktadır. Hicri 730'lu yıllara ait olan ancak darp yılı tam olarak okunamamış bu paranın gümüş cinsinden, 25 mm çapında ve 4,20 gram ağırlığında olduğu bilinmektedir. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid'e ilave olarak “*Ali Veliyullah*” tabiri kullanılmıştır. Bu yazının çevresinde “*Allahumme Salli Âlâ*” ifadesi ve on iki imamın isimleri yer almaktadır. Arka tarafın orta kısmında “*es-Sultanu'l-Adil Toga Timur Han Halladullahu Mulkehu*” ibareleri, onun çevresindeyse darp yeri ve yılı bulunmaktadır.⁵⁷⁰

Sultan adının Uyğurca yazıldığı Esterabâd ve Cürcan'da basılan Toga Timur dönemi paralarından da bahsedebiliriz. Çapı 20 mm, ağırlığı 2,16 gram olan bu paranın bir örneği 739/1338 yılına aittir. Sünnî tarzda darp edilen bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, kenarlarda ise dört halifenin isimleri bulunur. Bu paranın arka tarafının orta kısmında “*es-Sultanu'l-Âlim Tagai Timur Han Halladullahu Mulkehu*” yazılıdır. Onun altında basım yeri belirtilmiştir. Çevrede ise darp yılı yer alır. Sultan adının Uyğurca yazıldığı bir başka para 739/1338 yılında Cürcan'da darp

⁵⁶⁹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 547.

⁵⁷⁰ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 548-549.

edilmiştir. Gümüş cinsinden olan bu paranın 23 mm çapında 6,35 gram ağırlığında oldukça büyük bir para olduğunu ifade edebiliriz. Toga Timur dönemi Sünnî paralarının örneklerinden olan bu sikkenin ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, kenarlarda ise dört halifenin isimleri bulunur. Bu paranın arka kısmının ortasında “*es-Sultanu’l-Âlim Tagai Timur Han Halladullahu Mulkehu*” ifadeleri yer almaktadır. Onun çevresindeyse darp yeri ve yılı kayıtlıdır.⁵⁷¹

Cürcan’da Toga Timur dönemi bir başka para, 740/1339 yılında gümüş cinsinden ve yine Sünnî formda darp edilmiştir. 27 mm çapında, 6,50 gram ağırlığında ve sultan adının Uygurca yazıldığı bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, onun kenarlarında ise dört halifenin adları yazılmıştır. Bu paranın orta ve kenar yazılarını birbirinden ayırt etmek için herhangi bir motif veya desen kullanılmamıştır. Arka tarafın orta kısmında “*es-Sultanu’l-Âlim Tagai Timur Han Halladullahu Mulkehu*” ifadesi yer alır. Onu çevresindeyse darp yeri ve yılı kayıtlıdır. Bu dönemde sultan adının Uygurca yazıldığı oldukça fazla para mevcuttur. Bunlardan biri 741/1340 yılında Esterabâd ve Cürcan’da darp edilmiştir. Sünnî formatta basılan bu para 25 mm çapında, 5,39 gram ağırlığındadır. Paranın ön ve arka yüzünde yer alan yazılar ve onların yerleşim biçimi bu dönemim klasik uygulaması gibidir. Yani 740/1339 yılında darp edilen para ile aynıdır. Bu tarz paradan ayrıca Simnan ve Damgan’da da basıldığını ilave edebiliriz. 741/1340 yılında Esterabâd’da başka bir tarz paranın varlığı söz konusu olup bu sikkede de hemen hemen yazılar ve format aynıdır. Sadece sultan adının Arapça olması ve paranın ağırlığı yönünden farklılık vardır.⁵⁷²

Cürcan ve Esterabâd’da 742/1341 yılında gümüş madeninden bir başka paranın darp edildiğini ifade edebiliriz. 23 mm çapında, 4,30 gram ağırlığında olan bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, kenarlarda ise dört halifenin isimleri yer alır. Arka tarafın orta kısmında ise “*Duribe fî Ayyam es-Sultanu’l-Âlimu’l-Adil Toga Timur Han Halladullahu Mulkehu*”⁵⁷³ yazılı olup çevrede basım yeri ve yılı bulunmaktadır. Esterabâd parasının darp yeri ön kısımda Muhammed isminin üzerinde kayıtlıdır.⁵⁷⁴

Bu dönemde hem Şiâ formatında hem de sultan adının Uygurca olduğu bir para örneğine rastlamak mümkündür. Daha önce belirttiğimiz üzere sultan adının Uygurca

⁵⁷¹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 549-550.

⁵⁷² Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 552-553.

⁵⁷³ Âlim ve adil sultan Toga Timur Han döneminde darp edildi. Allah onun mülkünü daim etsin.

⁵⁷⁴ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 554.

yazıldığı paralar Sünnî formatta basılmıştır. Burada farklı bir durum göze çarpmaktadır. 742/1341 yılında Âmul'de darp edilen bu tarz paranın çapı 22 mm, ağırlığı ise 3,56 gramdır. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid'e ilave olarak Ali Veliyullah ifadesi bulunur. Kenarlarda ise üst kısımda “Allah”, sağda “Darp”, solda ise “Âmul” yazmaktadır. Çevre kısımda “Allahumme Salli Âlâ Muhammed ve Ali ve'l-Hasan ve'l-Huseyn ve Ali ve Muhammed ve Cafer ve Musa ve Ali ve Muhammed ve'l-Hasan ve Muhammed” yazmaktadır. Paranın arka kısmının ortasında “es-Sultanu'l-Adil Tagai Timur Halladullahu Mulkehu”, çevrede ise “Darp Âmul” yazısı ve darp yılı kayıtlıdır.⁵⁷⁵ Görüldüğü üzere Şîî nüfusun yoğun olduğu yerlerde örneğin Âmul şehrinde genellikle On İki İmam'ın isimlerinin bulunduğu paralar darp edilmektedir.⁵⁷⁶

Sünnî formda ve 742/1341 yılında darp edilen para ile aynı tarzda başka bir para 744/1343 yılında Esterabâd'da basılmıştır. Bu paranın ön yüzünün orta kısmının yazıları, kare şeklinde bir hat ile çevre yazılarından ayrılmıştır. Ortada Kelime-i Tevhid, kenarlarda dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Gümüş, 22 mm çapında ve 4,27 gram ağırlığındadır. Bu paranın arka tarafta yer alan yazıları 742/1341'de darp edilen Sünnî formattaki para ile hemen hemen aynıdır.⁵⁷⁷

Bu dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla sultan adının Uyğurca yazıldığı son Mâzenderân parası 752/1351 yılında Esterabâd'da basılmıştır. Gümüş, 18 mm çapında ve 3,62 gram ağırlığında olan bu para da dönemin klasik formattaki paralarıyla aynı usulde basılmıştır. Ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid'e ilave olarak “Sallallahu Aleyhi” ifadesi, kenarlarda yine dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Orta ve kenar yazılarını ayırt etmek için herhangi bir motif veya desen kullanılmamıştır. Bu paranın arka taraf orta kısmında “Darp es-Sultanu'l-Adil Tagai Timur Halladullahu Mulkehu” yazısı, onun altında ise darp yeri bulunur. Ayrıca çevre kısımda darp yılı kayıtlıdır.⁵⁷⁸ Toga Timur dönemi paralarının genel özelliklerine baktığımızda şunları ifade etmek mümkündür: Bu dönem paralarının önemli bir kısmında sultan adının Uyğurca olması öncelikle dikkat çeken bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Bundan başka uzunca bir süredir bölgede darp edilmeyen Şîâ tarzında paralar bu dönemde darp edilmiş ancak önceki dönemde basılan Şîâ paralarına nazaran daha sade bir format yapılmıştır. Paralar

⁵⁷⁵ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 555.

⁵⁷⁶ Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendiyeye*, s. 217.

⁵⁷⁷ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 556.

⁵⁷⁸ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 557.

genel olarak Toga Timur'un asıl hâkimiyet sahası olan Cürcan ve Esterabâd'da basılmakla beraber az da olsa bölgenin merkezi şehri olan Âmul'de de bu dönemde para basılması dikkate şayandır. Zira Âmul'de basılan paraların yıllarına baktığımızda (739/1338-743/1342-746/1345) bu dönemde Bâvendîlerin Âmul'de hâkim olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla Toga Timur'un zaman zaman Âmul üzerindeki idareyi ele geçirmiş olabileceği yorumunda bulunacağımız gibi bu paraların propaganda yapmak amacıyla darp edilmiş olabileceğini de söyleyebiliriz. Zira kaynaklarda Toga Timur'un Âmul'u doğrudan hâkimiyeti altına aldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Bâvendîlerin son dönem içinde bulundukları buhranlı ortamdan istifadeyle bu paraların basılmış olması da muhtemeldir. Âmul'un bu dönemde genel olarak Şîâ mezhebinden olması Toga Timur döneminde şehirde Şîâ tarzında paraların daha yaygın bir şekilde darp edilmesini sağlayan birincil unsur olarak zikredilebilir.

İlhanlı idarecilerinden Süleyman ve Anuşirvan'ın Cürcan, Rûyan ve Âmul'de bastırıldığı paralardan bahsetmek mümkündür. 742/1341-743/1342-755/1354 yıllarına ait bu paralar gümüş madeninden darp ettirilmiştir. 743/1342 yılında Sünnî formda Süleyman dönemi darp edilen para Kelime-i Tevhid ve dört halifenin isimleri ön tarafta bulunmaktadır. Bu paranın arka tarafında ise “*Darp es-Sultanu'l-Adil Süleyman Han Halladullahu Mulkehu*” yazılıdır. Onun altında darp yeri ve çevrede darp yılı bulunmaktadır. Bu dönemde Rûyan'da darp edilen paranın 742/1341 yılında ve sultan adının Uygurca olması Cürcan'da darp edilen para ile bu paranın farklılıkları olarak bilinmektedir. Anuşirvan döneminde ise Âmul'de 755/1354 yılında bir paranın darp edildiği bilinmektedir. Bu para 17 mm çapında 1,13 gram ağırlığındadır. Bu paranın ön yüz orta kısmında Kelime-i Tevhid, arka kısmında “*es-Sultanu Anuşirvan Halladullahu Mulkehu*” ve darp yeri olan “*Âmul*” yazısı yer alır. Ayrıca çevre kısmında darp yılı kayıtlıdır.⁵⁷⁹ Toga Timur, Süleyman ve Anuşirvan döneminde darp edilen paraların aralarında tarz olarak bir takım farklılıklar mevcut olup format olarak Ebu Said dönemindekiler ile aynı olduğunu belirtmek mümkündür.

Âmul, Lahican, Esterabâd, Damgan ve Cürcan İlhanlılar dönemi Mâzenderân'da darphanelerin bulunduğu başlıca şehirler olarak zikredilebilir.⁵⁸⁰ Ayrıca İlhanlılar ve Serbedârîler döneminde Mâzenderân'ın Âmul ve Sârî şehirlerinde 7/13. yüzyılda basılmış isimsiz sikkeler bulunmuştur. Bu sikkelerin bazılarının üzerinde Taberistan

⁵⁷⁹ Ömer Diler, *İlhanlılar*, s. 575-576/600.

⁵⁸⁰ Ali Ekber Serfiraz-Feridun Âverzemanî, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendîyye*, s. 217.

darphanesinin nişanesi tespit edilmiştir. Bu sikkeler nadir bulunan sikkelerdendir. Aynı zamanda hiçbirisinin üzerinde basım yılı yoktur.⁵⁸¹

İlhanlı dönemi para sisteminin en mühim özelliklerinden biri gümüş para basımının yaygın olarak yapılmasıdır.⁵⁸² İlhanlı dönemi Mâzenderân paralarına bakıldığında altın paraya nazaran gümüş paranın daha fazla basıldığı görülecektir.

İlhanlı dönemi Mâzenderân dâhilinde basılan paralar hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söylemek mümkündür. 676/1277-755/1354 yılları arasında bölgede İlhanlı paraları basılmıştır. Bu süreç aynı zamanda Bâvendîler ve Pâdüspânîlerin bölgede hâkim olduğu yılları kapsamaktadır. Basılan paralarda İlhanlı hükümdarının isminin çeşitli lakaplarla yer alması dışında zorunluluk esasına dayanan hiçbir kısıtlama veya uygulama söz konusu değildir. Para basılan yörenin dinî ve içtimaî esaslarına genel olarak riayet edildiğini ifade edebiliriz. Bu duruma Olcaytu'nun Şîî olduğu dönem hariç tutulursa bölgede Şîî formunda basılan paralar örnek verilebilir. Şayet İlhanlılar bu anlamda bir şart koşsalar elbette inandıkları dinin esaslarına göre paraları darp ettireceklerdi. Ancak bu hususta esnek davrandıklarını söylemek mümkündür. Sadece Ebu Said döneminde tespit ettiğimiz kadarıyla bölgede Şîâ formunda bir para basılmamıştır. Bölgede basılan paralar bazen oldukça sade iken bazen de üzerinde barındırdığı ifadeler, lakaplar ve övgü cümleleriyle oldukça abartılı bir şekilde basılmıştır. Genellikle Şîî formunda basılan paralar Sünnî formda basılanlara nazaran muhtevasında bulunan ifadeler bakımından daha ağır ve çaplıdır. Bölgede basılan paralar öncelikle Cürcan ve Esterabâd'da gerçekleşmiş, daha sonra giderek bölgenin merkezine doğru genişlemiştir. Çeşitlilik ve format yönünden en zengin dönem Ebu Said dönemidir. Zira bu dönemde bölgenin doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar birçok yerinde para basılmıştır. Aynı zamanda bölgede darp edilen İslamî formda paranın zirve yaptığı dönem Ebu Said dönemidir. Çünkü bu dönemde basılan paralarda Kuran-ı Kerim ayetleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bakara ve Mülk sûrelerinden ayetlerin kullanıldığını yukarıda belirtmiştik.

İkinci bölümde Bâvendî liderlerinden Tacüddevlî Yezdigerd döneminde paranın ayarı ile ilgili reform yapılması hususundan bahsetmiştik. Bu bilgi özelinde Bâvendîlerin kendilerine ait paralarının varlığından bahsedilebilir. Ancak bu paranın ne

⁵⁸¹ Nasrullah Pur Muhammedî, Aşur Niyazi, Sikkeha-yi Mâzenderân, s. 122.

⁵⁸² Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî, "Nizam-ı Pulî der Asr-ı İlhanan (654-736/1256-1335)", *Pejuheşha-yi Tarihi*, S. IV, 1388, s. 69.

tür bir meta olduğu hususu açık değildir. Bununla beraber Bâvendîlerin bölgede güçlü oldukları dönemde para darp etmiş olabileceklerinden bahsedebiliriz. İlhanlıların baskın olduğu hatta bizzat merkezden yönetici atadıkları zaman muhtemelen buna fırsat bulamamışlardır. Dolayısıyla İlhanlı paralarının Bâvendîler üzerinden etkili oldukları yönünde bir yorum yapılabilir.

Moğol tahakkümünün yaşandığı dönemde Bâvendîlerin Kihariyye koluna ait bölgede basılmış paralar ile Maraşiler ve Padüspanilere ait basılan paralara ve bu paraların özelliklerine dair bir bilgiye rastlayamadık. Kihariyye kolu özelinde Bâvendîlerin, Moğollara ait paraları kullanmış olabileceğini için bu açıdan kendi paraları basılmış olsa dahi kaynaklarda yer etmemiştir. Maraşîlerin hâkimiyetleri Timur'un bölgeye müdahalesine kadar geçen süreçte yaklaşık otuz üç yıllık bir zaman dilimini kapsadığından bu anlamda zayıf kalmış olabilir. Padüspanilere ait kaynakların genel olarak yetersizliği onlara ait paraların bu dönemde yine etkisiz kalmasıyla izah edilebilir. Aynı zamanda bu hanedanın yaşadığı coğrafî kesit, bölgede oldukça sınırlı bir alanı kapsamaktadır. Dolayısıyla Mâzenderân'da İlhanlı paralarının büyük devlet otoritesi gereği yazılı kaynaklara baskın olarak yansması, bölgede bu paraların etkili olduğuna veya en azından kaynaklara bu şekilde aks ettiğine işaret eder.

1.4. Vergi

Moğollar döneminde Mâzenderân, idarî bakımdan Horasan ile birlikte değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu durum vergi uygulamalarına da yansımıştır. Zira idarî uygulamanın rükünlerinden biri olan vergi toplama hususu bu durumdan bağımsız değildir.

Horasan ve Mâzenderân'ın yöneticisi olan Cin Timur'un yanında Cengiz Han'ın üç oğlunu temsilen birer maliyeci bulunmaktaydı.⁵⁸³ Bu durum her ne kadar belirlenen tutarda toplanan verginin üçe pay edilmesi yöntemini teşvik etse de üç farklı maliyecinin bulunmasının olumsuz tarafları bulunabilirdi. Zira bu durum daha fazla vergi toplama ve kazanç elde etme ihtimalini kuvvetlendiren bir gerekçe olarak değerlendirilebilir. Nitekim ondan sonra Körgöz'ün valiliğine kadar geçen süreçte görevi devralan idarecilerin uygulamaları bu hususu destekler mahiyettedir.

⁵⁸³ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 153.

Cin Timur'un 1235'de ölümünden sonra yerine geçen Körgöz, keyfi vergi uygulamalarını bir düzene sokarak, zimmetine para geçirenleri cezalandırmıştır. Yerli halktan kanunsuz bir şekilde vergi alınmasının önüne geçmekle beraber onları yargılayarak cezalandırmıştır.⁵⁸⁴ Zaman zaman yaşanan haksız vergi uygulamalarına maruz kalan yerli halkın, imdadına yetişen valiler, onların rahat bir nefes almasını sağlamış olmalıdır.

Moğol Hükümdarı Möngke döneminde vergi tahsilâtı hususunda yeni düzenlemeler yapılmakla beraber, bunun düzenli bir hal alması için nüfus sayımı da yapılmıştı. Ayrıca toprak sahiplerinin durumu gözden geçirilmiş bu maksatla Mâzenderân'ın da içinde bulunduğu birçok eyalette daha önceden kurulan özel komisyonlar aracılığıyla görevliler tahsis edilmiştir.⁵⁸⁵ Moğolların vergi reformu ve onun düzenli toplanması için yaptıkları bir takım düzenlemelerde muhtariyet tarzı bir yönetime sahip olan Mâzenderân'ın da dâhil edildiğini görüyoruz. Merkezi vergi sistemi dâhilinde değerlendirilen Mâzenderân'ın merkezi sistem dışında kalıp kalmadığı ve ne derece vergi uygulamasının pratikte gerçekleştiği hususu cevaplanması gereken sorulardandır.

Merkezi vergi sistemi dâhilinde olmasına rağmen Mâzenderân, vergi uygulaması bakımından Moğollar döneminde özel bir statüde değerlendirilmeye tabi tutulan birkaç eyaletten biri olmuştu. Öyleki Mâzenderân'ın vergi gelirleri İran'ın diğer kısımlarından ayrı olarak hesaplanmaktaydı.⁵⁸⁶ Böyle bir uygulamayı yapmaya sevk eden gerekçelerin neler olduğu hususu açıklanmaya değerdir.

Kazvini'nin *Nüzhetü'l-Kulub* adlı eserinde İlhanlı maliyesine dair bilgiler mevcuttur. İran'ın doğu ve kuzey bölgelerinin istatistik verilerinin yer aldığı bu eserde bazı bölgelerde vergilerin mahalli bütçe esasına göre hesaplandığı belirtilmektedir. Buna göre; Cürcan ve Mâzenderân'ın da içinde bulunduğu birkaç bölgede bu uygulama söz konusudur. Mâzenderân'da İlhanlı dönemi vergi toplanmasına rağmen merkezi vergi divanına bir aktarım yapılmamaktaydı.⁵⁸⁷ İlhanlı maliyecisi olan Kazvini'nin verdiği bu bilgi sayesinde Mâzenderân'daki vergi uygulamasının merkezi idareden

⁵⁸⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 188; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 153.

⁵⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 210-211; Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 336.

⁵⁸⁶ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 340.

⁵⁸⁷ İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, s. 23; İ. P. Petruşevsky, *Keşaverzi ve Münesebat-ı Arazi der İran*, c. I, s. 170.

bağımsız olduğunu görüyoruz. Kendi içerisinde bir bütçe yapılanması olan bölgede İlhanlılar adına toplanan vergi merkezi vergi divanına gönderilmiyordu. Bu durumda vergilerin hanedan mensupları arasında pay edildiğini ifade edebiliriz.

Bu durumu destekler nitelikte *Risale-i Felekiyye*'de Mâzenderân'ında içinde bulunduğu arazilerin vergi uygulamasında özel statüye tabi tutuldukları belirtilmektedir. İlhanlı soyundan olanlara tevdi edilen bu topraklar, has arazi nev'inden değerlendiriliyordu. Bu topraklara ait vergiler; İlhan, Şehzadeler ve İlhan'ın eşlerine ödenmekteydi. İlhanlıların özel vergi statüsünde değerlendirdiği toprakların vergi gelirleri ayrıntılı bir şekilde dinar cinsinden bu eserde izah edilmektedir. Mâzenderân bölgesinde bu tabloya göre 2.370.000 (İki milyon üç yüz yetmiş bin) dinar gelir elde edilmektedir. *Risale-i Felekiyye*'de Mâzenderân'a ait olan vergi bilgisi 750/1349-751/1350 senelerine aittir. Bu rakam, Kebûdcâme, Cürcan, Esterabâd, Âmul, Sârî ve Nimmerdan beldelerinin toplamından elde edilen hâsılattır.⁵⁸⁸

İlhanlı topraklarını kapsayan bu vergi uygulamasının dışında mahalli hâkimlerce konulan vergiler de mevcuttu.⁵⁸⁹ Mâzenderân'da hüküm süren Bâvendîler, İlhanlı vasalı oldukları için bu kategoriye dâhildirler. Ancak bahsi geçen durumun bölgede uygulanıp uygulanmadığı veya merkezi vergi sistemi dışında bölgede yerel bir vergi sisteminin ne derece gerçekleştiği bu paralelde cevaplanması gereken sorulardandır.

İkinci bölümde Bâvendî lideri Tacüddeve Yezdigerd, Temiş'e kadar olan Mâzenderân bölgesi topraklarını hâkimiyet alanına dâhil edip bütün bu bölgede vergiyi tek elden alma başarısını göstermiş olduğunu belirtmiştik. Buradan hareketle Mâzenderân'da Bâvendîlerin kendi adlarına topladıkları bir tür vergiden bahsedebiliriz. Ancak muhtevası ve mahiyeti hakkında bilgiye sahip değiliz.

2. İDARÎ YAPI

Moğollar dönemi Mâzenderân'daki idarî yapılanmayı iki kısma ayırmak mümkündür. İlk dönemler için bölgenin idaresi merkezden atanan valiler ile sağlanırken muhtemelen yaşanan kargaşa ortamından dolayı idare daha sonra şehzadelerin uhdesine tevdi edildi. Valiler döneminin şehzadeler dönemine göre daha kısa sürdüğünü, ancak

⁵⁸⁸ Kiya el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye*, s. 247; İ. P. Petruşevsky, Karl Jhan, Jhon Masson, *Tarih-i İctimai-yi İktisadi-yi İran Devre-i Moğol*, s. 23-24.

⁵⁸⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 288.

bölge idaresinin şehzadelere tevdi edildiği dönemde de zaman zaman merkezden vali atamasının yapıldığını belirtebiliriz.

Moğollar döneminde Mâzenderân genellikle şehzadelerin kontrolüne verilmiş bir idarî merkez konumundaydı.⁵⁹⁰ Bölge Moğollarca uzaktan kendilerine tâbi bir memleket statüsünde yönetiliyordu. İsmen de olsa bir yönetici Moğollar adına bölgeyi idare ediyordu. Bölgenin iklimi Moğolların tahammül edemeyeceği kadar yağışlı ve sıcak olması, coğrafi konum itibarıyla dağların doğal set oluşturması gibi durumlar Mâzenderân'ın doğrudan yönetimini engelleyen hususlardır.⁵⁹¹

Moğollar döneminde kışlak olarak kullanılan Mâzenderân bölgesi, sultanın ve maiyyetinin kışı geçirdiği bir bölgeydi. Bundan dolayı bazı şehzadelerin doğum yeri bu bölge oluyordu. Gazan Han bu şehzadelerden biri olarak Sultan Divin kışlağında dünyaya gelmiş⁵⁹² ve şehzadelik yıllarında bölgeyi kışlak olarak kullanmıştır. Gazan Han, şehzadelğinde Horasan, Mâzenderân, Kumis ve Rey'in idaresiyle görevlendirilerek Horasan'a gönderilmiştir. Bundan başka Gazan Han'dan önce de bölge kışlak olarak kullanılıyordu. Örneğin Argun'un şehzadelığı döneminde Abaka Han'ın tahta çıktığı zaman ve 1274-1275 yıllarında bölgede kışı geçirmek için konakladığını biliyoruz.⁵⁹³ Moğollar bu örnekte görüldüğü gibi idarî anlamda Horasan ve Mâzenderân'ı aynı kategoride değerlendirmeye tabi tutuyorlardı. İdare merkezi de Horasan olarak belirlenmişti. Bu durumdan maksat muhtemelen idare kategorisinde değerlendirilen diğer merkezlerin Horasan'dan idaresinin daha kolay olacağıydı. Zira Mâzenderân bölgesi coğrafi açıdan ve yerel halkın mevcut otoritelere bakışı açısından pek de güvenli bir durum arz etmiyordu. Ayrıca Mâzenderân bölgesinin iklimi uygun görüldüğü için kışlak olarak seçilmiş olması bölgeyi idarî açıdan önemli bir konuma yükseltmiştir. Bundan dolayı yerel hanedanların yönetimine bırakılmış olsa da bölgede İlhanlı idaresi zaman zaman etkisini göstermek yoluna gitmiştir.

Moğol sürülerinin kış ve yaz mevkilerinin göçebe sisteme dayalı olması, Horasan ve Mâzenderân'ın idarî anlamda bir değerlendirilmesi zarureti doğurmuştu.

⁵⁹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 171.

⁵⁹¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 184.

⁵⁹² Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazanî*, (tsh. Karl Jhan), Herford 1940, s. 3.

⁵⁹³ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 77; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 53.

Bu bağlamda Hazar denizinin güney sahilleri yani Mâzenderân bölgesi insanların ve hayvan sürülerinin kışı geçirmeleri için elverişli bir ortama sahipti.⁵⁹⁴

Moğollar, Mâzenderân üzerinde idarî bir baskı oluşturmuş olsa da içtimaî ve kültürel hususta bölgede tesirli olamadı. Zira İlhanlılar dönemi dâhil Moğol yasaları Mâzenderân'a pek de nüfûz edemedi.⁵⁹⁵

Mâzenderân'ın Moğollar açısından dikkate değer özel bir yönü bulunmaktaydı. Moğol veya İlhanlı tahtına oturan Abaka, Gazan Han, Ebu Said gibi hükümdarlar tahta oturmadan evvel bu bölgede bulunuyor ya da şehzadeliklerde Mâzenderân'ı yönetiyorlardı. Bir nevi hükümdar olmanın yolu Mâzenderân'dan geçiyordu. Ayrıca bölge, İlhanlıların kışlak olarak kullandığı yer olması hasebiyle bazı hükümdarların doğum yeri de olmuştu. İlhanlılar için Mâzenderân iklim ve coğrafi şartları yönünden idaresi oldukça zor olmakla beraber, kanaatimizce bölgede idarecilik yapan şehzadenin bir çeşit sınanma yeri idi. Zira yönetilmesi bakımından müşkil olan bir bölgenin idaresini yapabilmek, hükümdar olduğu zaman yetkin bir sultan olmayı sağlıyordu. Böylece İlhanlı tahtına oturmaya hak kazanma durumu gerçekleşebilirdi. Elbette bu yaptığımız çıkarım kuvvetle muhtemel bir varsayımın sonucudur.

Horasan ve Mâzenderân'ın idarî anlamda aynı kategoride değerlendirildiğini yukarıda belirtmiştik. Bunu icra etme adına 1231'de bölgeye Ögeday (Oktay) Kaan tarafından ilk atanan devlet adamı Cin Timur olmuştu. Mâzenderân'ın idarî taksimatta Cengiz Han'ın vasiyeti arasında yer almamış olması, bölge topraklarının hanedanın ortak malı sayılmasına neden olmuştu. Bu sebeple buradan toplanan vergiler ve atanan valiler devamlı surette çekişmelerin yaşanmasına temel neden olarak ileri sürülebilir. Yine hanedan üyelerinin bu bölge toprakları için sürekli olarak birer temsilci göndermeleri idarî anlamda bölgede bir karmaşanın yaşanmasına neden olmaktaydı.⁵⁹⁶ Bölgede Moğol idarî mekanizmasının daha da karmaşık bir hal almasına neden olan olay Cin Timur'un ölümü sonrasında Mâzenderân ve Horasan idaresinin onun emrindeki yöneticiler tarafından paylaşılmasıdır. Ancak daha sonra bölgeye idareci olarak Körgöz'ün atanmasıyla idarî anlamda Moğollar adına bir düzen sağlanabilmiştir.⁵⁹⁷ Moğollar adına bölgede yaşanan idarî mekanizmadaki sorun

⁵⁹⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 367-368.

⁵⁹⁵ Şehristanî, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, s. 147.

⁵⁹⁶ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 52.

⁵⁹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, c. II, s. 187-189.

bölgedeki Moğol hâkimiyetinin ilk yıllarını kapsamaktadır. Mâzenderân'ın yukarıda belirttiğimiz üzere önceden tespit edilen vasiyetin dışında kalması özellikle idarî anlamda bölgenin karmaşık bir yönetsel sorun içine sürüklemişti.

Bâvendîlerin Kinhariyye kolunun 1238'den itibaren Mâzenderân'ın tamamında olmasa da Moğolların vasalı olarak idareyi uhdelere almaları, bölge idarî yapısında çok büyük değişiklikler yapmadı. Zira bölge yine Horasan genel valilerine bağlı olarak yönetildi. Takriben 1220'den 1238'e kadar bölge idarî yapılanma bakımından, Moğolların valileri aracılığıyla, yerel bir hanedanın yönetiminde Moğolların nezdinde bir meşruluğu olmadığı yaklaşımla yönetilmekteydi.

Vergi başlığında belirttiğimiz üzere Moğol Kaanı Möngke döneminde Argun Aka tarafından yapılan nüfus sayımı sonrasında yeni vergi kaynaklarının keşfi, bölge kaynaklarının tam olarak bilinmediğine işaret ettiği gibi, Mâzenderân'a idarî anlamda kesin bir egemenliğin kurulamadığına da yorumlanabilir.

Mâzenderân'da İlhanlı idarî yapılanmasının ilk dönemlerde Horasan genel valileri aracılığıyla yapıldığını ancak sonrasında bölgeye şehzadelerin tayin edildiğini görüyoruz. İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun 1263'de Mâzenderân'ın da içinde bulunduğu topraklara Abaka'yı idareci olarak ataması bu duruma örnektir.⁵⁹⁸

Bâvendîlerin İlhanlı dönemi Mâzenderân idarî mekanizmasındaki mevkileri vasallık statüsü üzerineydi. Pâdüşpânîler de bu kategorideydiler. Ancak kaynaklardaki bilgilerden Bâvendîlerin idarî mekanizmada ilk sorumlu hanedan olduğunu ifade edebiliriz. İlhanlıların ilk dönemlerde Mâzenderân'da idarî yapılanmayı Horasan genel valileri aracılığıyla sürdürmekte olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu durum tamamen büyük Moğol hükümdarına bağlılığın bir tezahürü idi. İlhanlılar İran coğrafyasında yavaş yavaş bağımsız olup merkezî idareden ayrı politikalar gütmeye başlayınca Mâzenderân'daki idarî yapılanmada da bu paralelde bir değişiklik gerçekleşti. Artık umumi valiler aracılığıyla değil bağımsız bir devlet edasıyla şehzadelerin görevlendirildiği bir idarî uygulamaya geçildi. Ancak bu idarî uygulamayla Bâvendîlerin ve Pâdüşpânîlerin pozisyonu değişmedi.

İlhanlılar zaman zaman Mâzenderân üzerindeki baskılarını arttırarak doğrudan yönetimi tercih etmişken, zaman zaman da bölge yerel hanedanlarını kendi iç

⁵⁹⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, s. 71.

çekişmelerinden mütevellit serbest bırakmışlardır. Örneğin, Tacüddeve Yezdigerd döneminde Bâvendîler, İlhanlıların içinde bulunduğu buhrandan istifadeyle Mâzenderân'da idarî statüde bağımsız bir siyaset izlemenin yanında, topraklarını da genişletmişlerdir.

İlhanlıların yıkılmaya yüz tuttuğu dönemde ise Bâvendîler Mâzenderân'da Pâdüşpânîler ile denk bir güçte bağımsız yerel hanedan statüsüne kavuştular. Ancak kısa bir süre sonra Fahrüddeve Hasan'ın ölümü üzerine Mâzenderân'da parçalı bir idarî mekanizmanın ortaya çıktığını ifade edebiliriz. Çulabîler, Celalîler, Pâdüşpânîler ve Serbedârî hareketinin verdiği etkiyle Seyyidlerin taraftar kitlesinin oluştuğu muhalif kesim, bölge siyasi hayatında boy göstermeye başladı.

Timur, Mâzenderân'ı hâkimiyeti altına alınca buraya Efrasiyab Çulabî'nin oğlu İskender'i yönetici olarak atadı ve bu bölge yerel bir yöneticinin idaresinde kalmaya devam etti.⁵⁹⁹

Bununla beraber İlhanlı hükümdarlarının Mâzenderân'ı av sahası olarak kullandıklarına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Olcaytu'nun hükümdarlığı döneminde avlanmak üzere bölgede olduğuna⁶⁰⁰ dair bilgiden başka Gazan Han'ın henüz sekiz yaşındayken Simnan ve Damgan arasındaki Ahurikuh'da avlandığı bilgisi mevcuttur.⁶⁰¹

3. MİMARÎ YAPI VE SANATSAL FAALİYETLER

3.1. Mimarî Yapı

Mimarî yapılanmanın coğrafi şartların elverişliliği ve fizikî şartların imkânları doğrultusunda şekillendiği herkesin malumudur. Bu bağlamda Mâzenderân'da mimarî yapılanma bölgenin sık ormanlık alanlara sahip olması dolayısıyla ahşap merkezlidir. Sadece sivil mimarî değil, askeri mimarî de aynı şekilde ekseriyetle ahşap merkezli inşa edilmiştir.

Timur'un Mâzenderân bölgesini istilasından önce Marâşîler ile girdiği mücadelenin anlatısında savunma amaçlı Seyyidler tarafından inşa edilen kalenin ahşap

⁵⁹⁹ Erdeşir Borzger, *Tarih-i Taberistan*, s. 570.

⁶⁰⁰ Abdü'l-Muhammed Ayetî, *Tarih-i Tahrir-i Vassaf*, s. 338.

⁶⁰¹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 193.

olduğunu biliyoruz. Bu sayede askerî mimarîde de ahşap kullanılarak binaların inşa edildiğini belirtebiliriz. Ancak Mâzenderân'ın çalıştığımız zaman aralığındaki mimarî yapılanması ve bu yapıların özelliklerine dair bilgiler oldukça azdır.

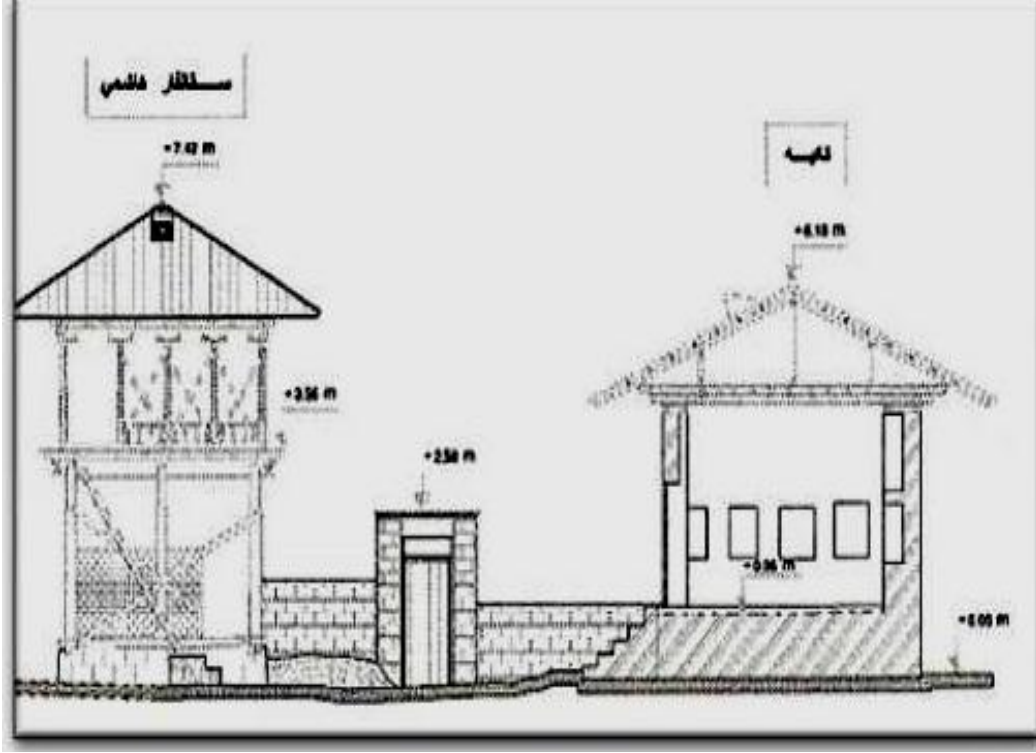
Mâzenderân'da coğrafi, içtimaî ve iktisadî kaygı ve zorunluluklar dolayısıyla yapılan bir takım mimarî yapılar mevcuttur. Bu bağlamda Mâzenderân'da nefar adı verilen yerden bir miktar yüksekte yapılmış pirinç depoları bulunmaktadır. Bu tarz mimarî yapının yukarıda belirttiğimiz gibi iklimsel ve coğrafi, dinî, içtimaî ve iktisadî sebepleri bulunmaktadır. Bu tarz yapının Mâzenderân'da tercih sebebi olmasının ilk nedeni coğrafi ve iklimsel zorunluluklardır. Zira bölge ormanlık yapıya sahip olduğundan çeşitli böcek ve haşeratlar çokça bulunmaktadır. Yerden bir miktar yüksekte yapılan bu depolar sayesinde bölge halkı pirinçlerini böcek ve haşeratlardan korunmayı amaç edinmiştir. Bu yapının coğrafi ve iklimsel zorunluluk açısından tercih edilmesinin bir diğer nedeni çok yağış alması ve zeminin ıslak olmasından dolayı rutubetin fazlalığıdır. Bu bağlamda nefâr sayesinde bölge insanı pirinçlerini rutubetten korunmayı amaç edinmiştir. Ayrıca bu yapı için pirinç tarımının kadimliğine doğru orantılı geçmişten günümüze kullanımın süregeldiğini ilave edebiliriz.⁶⁰²

Resim 3 Pirincin muhafazası için yapılan nefar adındaki bir çeşit yapı (Zehra Refîî, “Revend-i Tehevvat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân”, *Hüner ve Mimarî*, S. XIX, 1390, s. 57.)

⁶⁰² Zehra Refîî, “Revend-i Tehevvat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân”, *Hüner ve Mimarî*, S. XIX, 1390, s. 56-57.

Dinî törenlerin yapılması noktasında yine nefar adı verilen yapıdan istifade edildiğini söyleyebiliriz. Özellikle Şîî mezhebine mensup olan devletlerin veya hanedanların yönetimi altındaki dönemlerde bölgede bu tarz yapılan tekkeler bulunmaktadır. Maraşîler, dinî ritüelin icra edildiği bu tarz yapıların bölgedeki ilk temsilcileri kabul edilmektedir.⁶⁰³

Resim 4 Nefar adı verilen yapının dinî amaçlı kullanılan versiyonu (Zehra Refii', Revend-i Tehevvulat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân, s. 60)

Maraşîlerin kurucusu olan Seyyid Kıvamüddin'in Âmul şehrinde inşa edilmiş bir türbesi bulunmaktadır. 781/1379'da vefat eden Seyyid Kıvamüddin Maraşî için Âmul'de kubbeli bir yapı inşa edildi. Türbesi bir kez deprem dolayısıyla zarar görürken, bir kez de İskender Şeyhî'nin emriyle tahrip edildi. Türbe, Maraşî liderleri tarafından 813/1411'de restore edildi. Bu türbe Âmul şehrinde yer alan Mâzenderân tarihî için en önemli binalardandır. Yapı, mimarî özelliği, kitabesi ve künbediyle, eşine az rastlanır bir türbedir. Bina Kaşan tuğlasından yapılmış olup sağ ve sol taraflarında küçük girişi vardır. Yapının bu iki girişi arasında büyük bir giriş daha bulunmaktadır. Girişlerin

⁶⁰³ Zehra Refii', Revend-i Tehevvulat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân, s. 59-60.

kenarları kûfî hatt ile çevrilmiş mine rengi çiniler ile kaplıdır. Asıl salon yapının merkezinde kare şeklindedir. Dörtkenarında dört giriş bulunmaktadır.⁶⁰⁴

Künbedin kenarında beyaz zemin üzerine mavi renkli süslemeyle Kuran-ı Kerim ayetleri yazılıdır. Günümüzde hemen hemen künbedin tamamı yeniden elden geçirilmiştir. Merkezi salonun sağ ve solunda duvarları sarı renkli çinilerle ve zarif güllerle süslenmiş daha küçük odalar ise kötü durumdadır. Künbeddeki kitabede Allah lafzının yanında Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye dualar edilmiştir.⁶⁰⁵

Resim 5 Maraşilerin kurucusu Mir Kıvamüddin Maraşî'nin türbesi (<http://www.marashiha.ir/f/index.php/2012-02-12-11-40-33/2012-02-12-12-01-11/99-2014-09-30-18-16-54> Erişim Tarihi 26/11/2014)

Bölgenin mimarî yapısının şekillenmesinde iklimin oldukça etkili olduğunu belirtebiliriz. Mâzenderân ve civarında nemli havanın ortaya çıkardığı olumsuz durum sebebiyle Gilan ve Mâzenderân'daki mescitlerin minare ölçüleri birbiriyle aynı değildir.

⁶⁰⁴ Mihnaz Şayestefer, "Tezyinat-ı Ketibe-i Buk'a Mir Kıvamüddin Maraşî der Âmul", *Ketab-ı Mah-ı Hüner*, S. CXLV, 1389, s. 94.

⁶⁰⁵ Mihnaz Şayestefer, Tezyinat-ı Ketibe-i Buk'a Mir Kıvamüddin Maraşî der Âmul, s. 94.

Bölgede nemli havanın yoğunluğuna göre minare boyları uzanıp kısalmaktadır.⁶⁰⁶ Bölgedeki yapıların hemen hepsinde ağaç kullanıldığı için nemli hava yapılar üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Nemli hava yüksek kesimlerde fazlaca bulunmakta buna paralel minareler de belli bir yükseklikte inşa edilmektedir. İklimsel özelliklerin mimarî yapılar üzerinde birinci derece etkili olduğuna bu örnekte şahit oluyoruz.

Bölge mimarî yapılanmasında büyük ihtimalle dinî perspektifin birinci planda etkili olduğunu ifade edebiliriz. Zira Şiîliğin uzunca bir süredir bölgedeki varlığı, bizi bu yoruma sevk etmektedir. Kısacası bölge mimarî yapılanmasında iklim ve coğrafi şartların yanında dinî referans kaynaklarının da etken olduğunu, mimarî yapılanmadaki tarz ve usullerin buna göre tayin edildiğini söylemek gerekir.

3.2. Sanatsal Faaliyetler

Sanatsal faaliyetler genel olarak bölgede üretilen seramik çeşitlerini kapsamaktadır. Bu açıdan muhtelif mutfak ve süs eşyası nev'inden ürünlerin bölgede oldukça fazla üretildiğinden bahsedebiliriz.

Seramik, geçmişten günümüze insanlığın en eski ve en mühim el ürünlerinden biridir. Bu sebeple İran'da seramik üretimi, Milattan dört bin yıl öncesine tarihlendirilir. Mâzenderân'da ise ele geçen en eski seramik örnekleri Milattan önce yedi bin yılına tarihlendirilmektedir.⁶⁰⁷

Mâzenderân seramik tarzı, özellikle 5/11. yüzyılda İran'da üretilen özel seramikler olarak bilinmektedir. Bununla beraber genel olarak üç gruba ayrılan Ortaçağ Mâzenderân seramikleri; Sâri için 4/10-5/11. yüzyıllar, Âmul için 6/12-7/13. yüzyıllar ve Bihşehr için 8/14-9/15. yüzyıllar revaçta olan seramik çeşitleri olarak kabul edilmektedir. Diğer bir tarz olan ancak bu üç şehirde üretilen seramiklerden daha az bilinen Mâzenderân tarzı da bulunmaktadır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁶ Yusuf Keyanî, *Mimarî-yi İran*, s. 341-342.

⁶⁰⁷ Sağır Kerimî-Omid Keçeriyan Mahfiruzî-Sadikî Hasannejad, "Fen Şenasî ve Mostendengârî-yi Sifal-i Cuybâr", *Hüner-i Tabarestan*, Müessese-i Amuzeş-i Alî-yi Marlik, Babilzor 1392, s. 88.

⁶⁰⁸ Arthur Upham Pope, "The Ceramic Art in İslamic Times The History", *A Survey Of Persian Art*, c. IV, Soroush Press, Tahran 1977, s. 1536.

Resim 6 Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü
<http://fotografia.islamorient.com/en/content/vasija-y-plato-decorado-con-aves-cer%C3%A1mica-isl%C3%A1mica-%E2%80%93-ir%C3%A1n-probablemente-mazandaran-siglo-x> Erişim Tarihi 26/11/2014)

Mâzenderân bölgesi seramik kaplarıyla meşhurdur. En bilinen üç çeşit seramik Âmul, Sârî ve Bihşehr’de üretilmektedir. Sârî’de üretilen seramik kapların 5/11-6/12. yüzyılların sonunda olduğu belirtilir. Bu üretilen kapların çoğunluğu kuş motifli kadehlerden ibarettir. Bu seramik kadehler beyaz zemin üzerinde, altında emaye tabaka olan içerik itibariyle karışık renklerin kullandığı bir türdür. Bu tarz seramik, Sârî’de üretilen kadeh seramiklerin en yaygın olanlarındandır. Doktor Ali Paşa İbrahim mecmuasında yer alan diğer bir kadehte kuş tasviri bulunmaktadır. Bu kadeh sarı zemin üzerinde kahverengi işlemelidir. Fakat Âmul’de imal edilen seramikler diğerlerine göre daha beyaz olup yüzeyindeki işlemler yeşil ve mor renktedir. Âmul seramik kaplarının hepsi çok ağır olup kırmızı topraktan üretilmektedir. İki yönü de işlemeli genellikle beyaz bazen de sarı renkte olan bu seramiklerin üzerine balık, ördek, kaz, yırtıcı hayvanlar, ceylan ve tavus kuşu gibi muhtelif hayvan türleri resmedilmiştir. 7/13-8/14. yüzyıllarda Âmul’de üretilen seramikler sarı zemin üzerinde açık yeşil renkte olup bölgenin bu yüzyıllarda imalatı yapılan en ağır seramikleri olarak bilinmektedir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ Zeki Muhammed Hasan, *Tarih-i Sanayi-i İran*, (çev. Muhammed Ali Halilî), Neşriyat-ı İkbâl, Tahran 1366, s. 194-196.

Bunların içinde en eski olanı Sârî'de üretilen seramiklerdir. Aynı zamanda Mâzenderân'da üretilen seramiklerin ne çağdaş ne de üretiminden vazgeçilen bir tarz olduklarını söyleyebiliriz.⁶¹⁰

Resim 7 Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü

(<http://fotografia.islamoriente.com/en/content/platos-con-motivos-zoomorfos-cer%C3%A1mica-isl%C3%A1mica-%E2%80%93-ir%C3%A1n-probablemente-mazandaran-siglos-x-dc> Erişim Tarihi 26/11/2014)

Mâzenderân'a gelen tüccarların daha çok rağbet gösterdikleri seramikler, Sârî'de üretilen ürünlerdi. Bu kapların şimdiye kadar ele geçenlerinin çok az yuvarlak oldukları veya kenarlarının belli belirsiz bir şekilde düzgün olduğunu ifade edebiliriz. Tamamı kırmızı topraktan imal edilmekle beraber iç kısmı perdahlama veya boyama yoluyla beyaz bir plaka ile çevrilmiştir. Bu tarz seramiğin dış kısmının sol tarafında ise herhangi bir işleme bulunmamaktadır. Bihşehr tarzı seramik örnekleri ince ve ağır ürünler olarak

⁶¹⁰ Arthur Upham Pope, The Ceramic Art in İslamic Times The History, s. 1536.

bilinir ve Âmul tarzı ile benzerliği vardır. Ancak ondan daha koyu sarı renkte perdahlanmış olan Bihşehr seramiklerinin 7/13. yüzyılın sonları ile 8/14. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Basit bir tabaka ile sarılmış olan bu tarzın, genellikle yeşil renkli örnekleri yaygındır. Seramiğin merkezinde bir bağlantı yeri veya madalyon bulunmaktadır. İçi bir hayli derindir.⁶¹¹

Resim 8 Mâzenderân bölgesine ait bir seramik türü (<http://fotografia.islamoriente.com/en/content/platos-con-motivos-zoomorfos-cer%C3%A1mica-isl%C3%A1mica-%E2%80%93nishopur-o-mazandaran-de-ir%C3%A1n-siglos-x-y-xi> Erişim Tarihi 26/11/2014)

Cürcan'da Mâzenderân'ın mühim seramik üretim merkezlerindendir. 5/11-6/12. yüzyıllarda Cürcan seramikleri Âmul ve Sârî seramiklerinin tesiri altında gelişim kaydetmiştir. Bu seramikler kuş motifleriyle süslenmiş olup zerdüşî seramikleri olarak bilinmektedir.⁶¹²

⁶¹¹ Arthur Upham Pope, The Ceramic Art in Islamic Times The History, s. 1536-1541.

⁶¹² Sağır Kerimî-Omid Keçeriyan Mahfûzî-Sadikî Hasannejad, Fen Şenâsî ve Mostendengârî-yi Sifal-i Cuybâr, s. 88.

SONUÇ

Mâzenderân, 7/13-8/14. yüzyıllarda Moğol/İlhanlı, Bâvendî, Pâdüşpânî, Maraşî ve aslen Moğol bakiyesi olup statüsü gereği yerel liderler olan Toga Timur ve Emir Veli tarafından yönetilmiştir. İlhanlıların idaresi siyasî boyutun ötesine geçememişken, bölge hayatının parçası olan yerel hanedanların -özellikle Bâvedîler- etkisi tüm sektörlerde yaşanmıştır. Maraşîlerin bölgeye etkisi din üzerinden gerçekleşmiş ve sonrasında bölge halkının Seyyidlere teveccühü siyasî hayat boyutuyla bir kabule dönüşmüştür.

Buna göre; Bâvendîler, başlangıçta bölgenin güneyinde bulunan dağlık kesimdeki Firim şehri merkezli bir yapılanma içindeydiler. Ancak zamanla diğer yerel hanedanlara güçlerini kabul ettirip orta Mâzenderân şehirlerinden olan aynı zamanda bölgenin önemli iki şehri Âmul ve Sârî'de hâkim oldular. Pâdüşpânîler, bölgenin güneydoğusunda bulunan Rüstemdar merkezli ve bazen de Rûyan'ı da içine alan bir hâkimiyet sahasında faaliyettediler. Bâvendîlerin veba salgını sonrası zayıflamasıyla beraber bu durumu fırsata çeviren Çulabîler, Efrasiyab Çulabî öncülüğünde Mâzenderân'da on yıl kadar sürecek bir hâkimiyet dönemi yaşadılar. Bu arada Bâvendîler ile akrabalık bağı bulunan diğer bir sülale Celalîler etkili olmasalar da kısa süreli bölge siyasi hayatında varlık gösterdiler. Çulabîleri yenerek Mâzenderân'a hâkim olan Maraşîler, idareyi uhdelerine alınca hemen hemen bütün Mâzenderân'da dağlık kesimlerde dâhil hâkimiyet kurdular. Ancak Pâdüşpânîlerin merkezi Rüstemdar'ı ele geçiremediler. Maraşîlerin kısa sürede bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirmeleri ile eş zamanlı ortaya çıkan Timur, Maraşîlerin Mâzenderân'daki otuz üç yıllık hâkimiyetine son verdi ve Maraşîleri başta Semerkant olmak üzere hâkim olduğu muhtelif topraklara sürgüne gönderdi. Ancak Mâzenderân'ı Efrasiyab Çulabî'nin oğlu İskender Şeyhî'ye tevdi ederek bölgenin idarî yapısını yerellere vermek suretiyle korudu. Bu arada Pâdüşpânîler, Timur'un bölgeyi ele geçirmesine rağmen Rüstemdar'da 1006/1597 yılına kadar varlıklarını devam ettirmeyi başardılar.

Genellikle yerel hanedanların idaresinde bir siyasî sergüzeşte sahip olan Mâzenderân, gerek siyasî, gerek kültürel ve gerekse dinî açıdan oldukça kayda değer bir geçmişe sahip önemli bir bölgedir ve kendine özgü yapısını uzun müddet muhafaza etmiştir. Bununla beraber günümüz İran'ında bir eyaletin geçmişe göre coğrafi alan bakımından daha daraltılmış bir bölgesini temsil etmektedir.

Bölgenin hâkimleri açısından coğrafi yapısının elverişli olduğu mevzuu, üzerinde durulması gereken en önemli noktalardan biri olduğu kanaatindeyiz. Zira birçok konu Mâzenderân açısından bahsettiğimiz mevzu üzerinden şekillenmiştir. Mâzenderân'ın İran'a hükmeden mevcut otoritelere karşı muhalif duruşunun altında yatan gerekçelerden biri coğrafi korunmuşluk hususudur. Böylece Mâzenderân uzun yıllar boyunca nüfûz edilmesi güç bir bölge olarak benliğini sürdürmeyi başarmıştır. Öyle ki Mâzenderân'da yaklaşık iki yüz yıl boyunca Pehlevî hattıyla sikkelerin kesilmeye devam ettiğini buna karşılık İran'ın diğer bölgelerinde Arapça sikkelerin varlığını biliyoruz.

Coğrafi şartların insan tabiatı üzerinde önemli bir etken olduğu bilinir. Bu nedenle tabiat, insanın hayat tarzını şekillendirici, kültürel birikimini yönlendirici ve başka kültürlerle etkileşiminin ne boyutta olacağını/olduğunu belirleyen veya sınırlayan bir özelliğe sahiptir. Bundan başka bölgesel şartların elverişli olması dışarıdan yapılacak herhangi bir müdahalede yerel halk için doğal bir savunma alanı açabilir. Bu açıdan Mâzenderân bölgesinin doğal şartları savunucularına avantaj sağlar niteliktedir. Böylece zaman zaman hâkim siyasî güce vergi verme yoluyla tâbi olunması durumu söz konusu olsa da yerel kültür dinamiklerinin canlı tutulması sağlanılmıştır. Siyasî hayattan, kültürel ve içtimaî hayata oradanda son şeklini aldığı dinî hayata yansıyan bu durum, bölgenin mevcut egemen güçlere karşı ayakta kalmasını sağlamıştır.

İran coğrafyasına hâkim olan devletlerin genellikle Sünnî akide üzerinden dinî politikalarını sürdürmeleri, bölge halkının, tarihsel süreçte kadim kültürel, siyasî ve içtimaî bir takım birikimlerini göz ardı etmeden coğrafi korunmuşluğun verdiği pozitif etkiyle Şîîliğe geçmelerini sağlamıştır. Elbette bu durum bölgenin Şîîliğe geçişinin sadece bir nedenidir.

Bölgenin iki yüzyıla yakın bir zaman diliminde Sünnî İslam'a direnmesi ve çeşitli muhalif oluşumların yuvalanma merkezi olması, sarp dağlık ve ormanlık arazilerinin hâkimlerine sağladığı avantaj ile açıklanabilir. Bu durumun verdiği özgüvenle bölge yerel hanedanları nicelik bakımından daha üstün kuvvetlere karşı oldukça başarılı olmuştur. Hâkim egemen güçlere zaman zaman vergi vererek itaatlerini arz eden bölge yöneticileri, tâbi oldukları otoritenin zaafiyetinden istifade ederek derhal bağımsız siyaset gütmeye başlıyorlardı. Bu durum İslam'ın İran'a girişinden Timur'un bölgeye gelişine kadar bu şekilde cereyan etmişti.

Moğollar Mâzenderân'a geldiklerinde yerel yönetici olan Bâvendîler kısa süreliğine inzivaya çekilmiş ancak istiladan yaklaşık on yedi yıl sonra Moğollara tâbi olarak tekrar Mâzenderân'da yönetimi üstlenmişlerdir. Savaşçı özellikleriyle memleketleri dehşete düşüren Moğollar dahi zaman zaman Bâvendîler üzerinde hâkimiyetlerini gevşetmek zorunda kalmıştır. Tabi bu durumun ortaya çıkmasında Moğolların iç çekişmelerinin payı da bulunmaktadır.

Muhalif duruşun bir başka örneği din konusudur. İslamiyet ile yaklaşık iki yüzyıl sonra tanışan Mâzenderân bölgesi, zaman içinde Şiîliği benimsemiş ve içselleştirmiştir. Bu durum Şiîliğin bölgeye girişinden yaklaşık dört asır sonrasına kadar iyice derinleşmiş ve “*Tasavvufî-Şia*” modeline geçiş doğal olarak gerçekleşmiştir. Böylece Safevi Devleti öncesi “*Tasavvufî-Şia*” merkezlerinden biri olan bölge, bu anlamda ün yapmıştır.

Sûfî yapılanmanın Şia'nın yayılmasında yardımcı unsur olduğunu göz önüne aldığımızda bölgede teşekkül eden sûfî karakterli Şia devleti olan Maraşîlerin bu anlamda büyük bir katkı sağladığını söyleyebiliriz. Mâzenderân, Şiîlik ile Zeydîler aracılığıyla tanışmış sonrasında yerel hanedanların sahiplenmesiyle iyice kökleşmiştir. Son olarak sûfî karakterde dinî anlamda en zirve noktada devlet teşekkülüne ulaşmıştır. Maraşîler ile Zeydîlerin farkı ilkinin Sûfî karaktere hazır bir ortamda hızlıca kabul görmesi ikincisinin ise temel atması üzerinedir.

Sosyal hayatta da Mâzenderân kendine özgü kültürünü korumayı uzun yıllar başarmıştır. Kadim geleneklerden taviz vermemekle beraber egemen kültürlerin bölgeye nüfûzu ya hiç olmamış ya da çok az ve yavaş gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Mâzenderân'da Mâzenderânice (Taberîce) kullanıldığından folklorik açıdan kendi benliğini muhafaza noktasında bir avantaj edindiğini söylemek mümkündür.

Öte yandan mimarî hayatın şekillenmesinde de baskın olan unsur coğrafi şartlardır. Örneğin havanın nemli olmasından dolayı minare boyları Mâzenderân bölgesi dâhilinde bir standarda sahip değildir. Bundan başka bölge iktisadî hayatında can damarı olan pirincin -coğrafi şartların ortaya çıkardığı rutubetli ortam ve haşerattan- korunması maksadıyla bölgeye has bazı mimarî yapılar bulunmaktadır.

Mâzenderân, Timurlu idaresine girmesinden Safevîlere kadar geçen süreçte yerel hanedan mensupları ve egemen idarecilerin isyanları ile meşgul olmaya devam etmiş,

isyanların çok yoğun yaşandığı bölge vasfını korumuştur. Timurluların idare mekanizmasında birden fazla yönetici tayini ve yerelleri muhafazası bölgede güç çatışmasının daha yoğun yaşanmasına neden olmuştur. Timurlulardan sonra Karakoyunlular döneminde de bölgeye hâkim olabilme hususunda çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Safevîlerin bölgeye girişiyle yerel hanedan mensuplarının İran'ın muhtelif şehirlerine dağıtılmasıyla bölgede siyasî anlamda bir merkezilik yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Kısacası Mâzenderân kendine özgü kültürü ve iklimsel özellikler ile farklı bir yerde duran bir bölge olma özelliğini taşımaktadır. Bu durum her alanda kendini göstermiştir. Kadim kültürünü muhafaza noktasında gösterilen sebatın bölgenin içtimaî, siyasî ve özellikle de dinî yaşantısına birinci derecede etki ettiğini ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (çev. Ekber Necef- Ahmed Annaberdiyev), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

AHMED B. MAHMUD, *Selçukname*, (haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

AKKUŞ, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbar*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000.

AKSU, Hüsamettin, "Fazlullah-ı Hurûfî", *TDVİA*, c. XII, İstanbul 1995.

_____, Hüsamettin, "Hurûflik", *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul 1998.

ALKAN, Nilüfer, "15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. VII, S. XI, 2006, s. 141-157.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Siyasî, İdarî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.

ÂMULÎ, Evliyaullah, *Tarih-i Rûyan*, (tsh. Manučeher Sütûde), Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1368hş.

APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, c. I-IV, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2012.

AŞTİYANÎ, Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, c. I, Tahran 1312hş.

AY, Zahide, *Alamut Sonrası Nizârî İsmaililiği (13-15. yüzyıllar)*, Özsöz Yayınları, İstanbul 2012.

AYETÎ, Abdü'l-Muhammed, *Tarih-i Tahrir-i Vassaf*, Pejuheşgâh-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaat-ı Ferhengî, Tahran 1383hş.

AYKUT, Tuncay, “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Belleten*, c. LXV, S. CCXLII, 2001, s. 75-160.

BALLI, Hasan Hüseyin, “Fazlullah-ı Hurûfî'nin Hz. Ali Hakkındaki Görüşleri”, *Hz. Ali Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir 2009.

_____, Hasan Hüseyin, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.

BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (tsh. Mehmed Fuad Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

BAUSANİ, Alessandro, “Religion Under The Mongols”, *The Cambridge History of İran*, c. V, Cambridge 1968, s. 538-549.

BELÂZURÎ, *Fütuhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

BEYANÎ, Şirin, *Din-u Devlet der İran Ahd-ı Moğol*, c. I, Merkez-i Neşr-i Danişgahî, Tahran 1371hş.

BEYÂT, Azizullah, *Tarih-i Tatbiki-yi İran Ba Keşverha-yi Cihan*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1384hş.

BORZGER, Erdeşir, *Tarih-i Taberistan*, (tsh. Muhammed Şükrî Fûmeşî), Neşr-i Resaneş, Tahran 1388hş.

BOSWORTH, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

BOYLE, Jhon Andrew, “Dynastic And Political History of the İl-Khans”, *Cambridge History of İran*, c. V, Cambridge 1968, s. 303-421.

BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, *TDVİA*, c. XII, İstanbul 2000.

BROWN, Edward, *Tarih-i Edebiyat-ı İran ez Firdevsi ta Saidi*, (çev. Fethullah Mücteba-Ğulam Hüseyin Sadrî), c. I, Tahran 1367hş.

BUNDARÎ, *Zübdetü'n-Nusra ve Nubhetü'l-Usra*, (çev. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara 1999.

CEBECİOĞLU, Ethem, "Haydar el-Âmulî", *TDVİA*, c. XVII, İstanbul 1998.

CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, c. I, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Âmulî Şemseddin", *TDVİA*, c. III, İstanbul 1991.

ÇELİK, Aydın, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydîler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010, s. 19-37.

D'OHSSON, M. Baron, *Moğol Tarihi*, (çev. Ekrem Kalan- Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

DAFTARY, Farhad, *Muhaliğ İslamın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*, (çev. Ercüment Özkaya), Rastlantı Yayınları, Ankara 2001.

DEMİR, Mustafa, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Gelişmeler", *Türkler*, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DIRAMAN, Harun "İlhanlılar Devleti Veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin Tarım Bilimleri Tarihî Açısından Önemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, c. III, S. XV, 2007, s. 101-116.

DİLER, Ömer, *İlhanlılar: İran Moğollarının Sikkeleri*, Mas Yayınları, İstanbul 2006.

DÛRÎ, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.

EBU'L-FEREC, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1950.

EBU'L-FİDÂ, *Takvimu'l-Büldan*, (çev. Abdü'l-Muhammed Ayetî), İntişarat-ı Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1349hş.

EL-MÂZENDERÂNÎ, Abdullah Püser Muhammed b. Kiya, *Risale-i Felekiyye*, (çev. İsmail Otrar), İSMMMO Yayınları, İstanbul 2013.

ENDER, Celil, *Abaka Han'ın Darp Ayları Yazılı Gümüş Sikkeleri*, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, İstanbul 1989.

FAZLALLAH, Reşidüddin, Cami Al-Tavarih Selçuklular Tarihi, (yay. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999.

FAZLULLAH, Reşidüddin, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejeni), TTK Yayınları, Ankara 2013.

_____, *Asarü'l-Ahya*, (tsh. Menuçehr Sütude, İrec Afşar), Müessese-i Mütalaat-ı İslamî Danişgah-ı McGill, Tahran 1368hş.

_____, *Camiu't-Tevarih: İsmailîyan*, (tsh. Muhammed Rûşen), Miras-ı Mektub, Tahran 1387hş.

_____, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev. Erkan Göksü-Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Tarih-i Mübarek Gazanî*, (tsh. Karl Jhan), Herford 1940.

FİRDEVSÎ, *Şahname*, (çev. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009.

GİLÂNÎ, Molla Şeyh Ali, *Tarih-i Mâzenderân*, (tsh. Manuçehr Sütûde), Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1352hş.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Hurufilik Metinleri Kataloğu*, TTK Yayınları, Ankara 1973.

GRANTOVSKY, E. A. ve diğerleri, *Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmrüz*, (çev. Keyhüsrev Keşaverzi), İnişarat-ı Puyeş, Tahran 1359hş.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

GROUSSET, Rene, *İmparatorî Sohrânverdân*, (çev. Abdü'l-Hüseyin Meykede), İntişarat-ı Ulum-u Ferhengi, (trhs).

GÜL, Muammer, *İslam'ın Bâtınî Çehresi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

GÜMÜŞ, Sadreddin, “Cürcanî Seyyid Şerif”, *TDVİA*, c. VIII, İstanbul 1993.

_____, *Seyyid Şerif Cürcanî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslamî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1984.

HAFİZ EBRU, *Penç Risale-i Tarihî*, (tsh. Felix Tauer), Neşriyat-ı Ferhengistan-ı Ulum-u Çekoslovakı, Prag 1958.

HAFİZ EBRU, *Zübdetü't-Tevarih*, c. I, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, Tahran 1380hş.

HAKİKAT, Abdurrafi, *Tarih-i Conbiş-i Serbedârân ve Diger Conbişha-yi İraniyan der Kurun-u Heştom Hicri*, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1363hş.

_____, *Tarih-i Hünerha-yi Milli ve Hünermendanî İranî*, c. II, Şirket-i Müellifat-ı Mütercim, Tahran 1369hş.

HALEBÎ, Ali Asgar, *Tarih-i Felsefe-i İranî*, Kitabfuruş-i Zevvar, Tahran 1982.

HALİFE B. HAYYAT, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, (çev. Abdülhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008.

HALİLÎ, Ali Ekber, “Dirinegi Mâzenderân ve Ferheng-i Mâzenderân”, *Mecelle-i Tovse-i İçtimaî-Ferhengî*, S. I, 1391hş, s. 56-74.

HASAN HAN, Muhibul, “Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri”, *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

HASAN, Zeki Muhammed, *Tarih-i Sanayi-i İran*, (çev. Muhammed Ali Halilî), Neşriyat-ı İkbal, Tahran 1366hş.

HASAN-I RUMLU, *Ahsenü't-Tevârîh*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2006.

HEZÂİLÎ, Muhammed Bakır, “Berresi-yi Mukayese-yi Tabaka Bendî Ulum ez Didgâh-ı Fahrüddin Râzî ve Şemsüddin Âmulî”, *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, S. XIII, 1391hş, s. 37-64.

HINZ, Walter *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

HİDİVCOM, Seyyid Hüseyin, “Be Yâd Heştredmin Sâl der Güzeşt-i İmam Fahrü'r-Razî”, *Keyan-ı Ferhengî*, S. XXI, 1364hş.

HODGSON, Marshall, *Fırka-i İsmailiyye*, (çev. Feridun Bedrhayî), Kitabfuruş-i Tahran, Tahran 1968.

HONDMİR, Gıyasüddin b. Hemadüddin, *Düsturü'l-Vüzerâ*, (tsh. Said Nefisi), Tahran 2535 şehinşahî.

_____, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, c. III, Tahran 1380hş.

HOYÎ, Ali Sadrayî, “Sefernâme ve Serencamnâme-i İmam Fahrü'r-Razî”, *Peyam-i Beharistan*, S. IV, 1388hş, s. 751-755.

İBN HALDUN, *el-İber- Tarih-i İbn Haldun*, c. IV, (çev. Abdülmuhammed Ayetî), Pejuheşgah-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaat-ı Ferhengi, Tahran 1383hş.

İBN İSFENDİYAR, Bahaüddin Muhammed b. Hasan, *History of Tabaristan*, c. I-II, (çev. Edward G. Browne), Leiden 1905.

_____, *Tarih-i Taberistan*, c. I-II, (tsh. Abbas İkbâl), Tahran 1386hş.

İBNİ ARABŞAH, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, (çev. Ahmet Ağırakça vd.), c. I-X, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

İBNÜ'L-İBRÎ, Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011.

İLAHÎ, Yusuf, *Bîdârân-ı Tarih-i Mâzenderân*, İntişarat-ı Şelfin, Sârî 1391hş.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), Eren Yayınları, İstanbul 2000.

İTİMADÜSSALTANA, Muhammed Hasan, *et-Tedvin fî Ahval-i Cibal-i Şervin*, (tsh. Mustafa Ahmedzâde), İntişarat-ı Fikr-i Ruz, Tahran 1373hş.

JHAN, Karl, *İran'da Kâğıt Para*, (çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995.

KADİYÂNÎ, Abbas, *Ferheng-i Cami Tarih-i İran*, c. II, İntişaratı- Ârun, Tahran 1387hş.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınlar, Ankara 2000.

KANAR, Mehmet, *Farsça Dilbilgisi-Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2011.

_____, Mehmet, *Şahname*, TDVİA, c. XXXVIII, İstanbul 2010.

KAPLAN, Doğan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife-Şia Özel Sayısı*, Yıl VIII, S. III, Konya 2008, 183-203.

KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayınları, İstanbul 2009.

KÂŞÂNÎ, Ebu'l-Kasım, *Tarih-i İsmailiyye*, (tsh. Muhammed Takî Danişpejuh), Danişgede-i Edebiyat-ı Tebriz, Tebriz 1343hş.

KAYA, Mahmud, “İşrakiyye”, TDVİA, c. XXIII, İstanbul 2001.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2001.

KEBİRÎ, Gulamrıza, *Zemzemeha-yi ez-Şehr-i bi Hezânmen*, Pejuheşha-yi Ferhengî, Sârî 1380hş.

KERİMÎ Sağır - KEÇERİYAN Omid Mahfiruzî - HASANNEJAD Sadikî, “Fen Şenasî ve Mostendengârî-yi Sifal-i Cuybâr”, *Hüner-i Tabarestan*, Müessese-i Amuzeş-i Alî-yi Marlik, Babilzor 1392hş, s. 84-110.

KESREVÎ, Ahmed, “Tevarih-i Taberistan ve Yaddaştâ-yi Mâ”, *Çehil Makale-i Kesrevî*, (tsh. Yahya Zekâî), Ketabhane-i Taûrî, Tahran 1335hş, s.12-57.

KETABÎ, Ahmed, “Birinc ve Birinckârî der Zeban-i Merdom-i Gilan ve Mâzenderân ve Çend Nahiye-i Diger”, *Nâme-i Ferhengistan*, S. XVII, 1380hş, s. 63-85.

KEYANÎ, Yusuf, *Mimarî-yi İran*, Vezaret-i Ferheng ve İrşad-i İslamî, Tahran 1387hş.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 2011.

KRİSTENSEN, Arthur, *İran der Zaman-ı Sâsânîyan*, (çev. Reşid Yasemî), Dünya Kitab, Tahran 1368hş.

KURT, Hasan, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet, *Şahlar-Sûfîler-Türkmenler*, Esas Kitap Yayınları, İstanbul 2011.

LAPİDUS, İra, *İslam Toplamları Tarihi*, c. I, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

LE STRANGE, Guy, *Serzemin-i Hilafet-i Şarkî*, (çev. Mahmud İrfan), Şirket-i İntişarat-ı Ulum-u Ferhengi, Tahran 1377hş.

LEMOKÎ, Tayyar Yezdanpenah, *Tarih-i Mâzenderân-ı Bastan*, Neşr-i Çeşme, Tahran 1389hş.

LEWİS, Bernard, *Haşîşîler*, (çev. Ali Aktan), Sebil Yayınları, İstanbul 1995.

MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim fî Marifetü'l-Ekâlim*, (çev. Alinakî Monzevî), Şirket-i Müellifan ve Müterciman-ı İran, Tahran 1361hş.

MANZ, Betarice Forbes, *Timurlenk*, (çev. Zuhall Bilgin), Kitap Yayınları, İstanbul 2006.

MARAŞÎ, Seyyid Zahirüddin b. Seyyid Nasirüddin, *Tarih-i Taberistan Rûyân ve Mâzenderân*, (tsh. Muhammed Hüseyin Tesbihi), Müessese-i Matbuat-i Şarkî, Tahran 1345hş.

MARZUBAN B. RÜSTEM, *Marzubanname*, (çev. Orhan Sarıkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1998.

MATTHEE, Rudolp P. *The Politics of Trade in Safavid Iran Silk of Silver 1600-1730*, Cambridge Press, Cambridge 1999.

MEHCURÎ, İsmail, *Tarih-i Mâzenderân*, c. I-II, İntişarat-ı Tus, Tahran 1380hş.

MELGUNEV, Grigory Valerinnovich, *Kerâneha-yi Cenubî Derya-yi Hazar*, (çev. Emir Huşeng Eminî), Ketab-ı Serâ, Tahran 1386hş.

MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhiler”, *TDVİA*, c. VI, İstanbul 1992.

_____, “Serberdârîler”, *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009.

MİNORSKY, V. “Tuga Timur”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XII/I, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

_____, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

MİR CAFERÎ, Hüseyin, “Hamle be Mâzenderân ve Avamil-i Sûkût-u Maraşî”, *İsfahan Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi Dergisi*, S. XXXVI-XXXVII (Bahar-Yaz) 1383hş, s. 17-36.

MİRHOND, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ*, c. V-VI, Ketab Furuşî, Tahran 1339hş.

MUHAMMEDÎ, Mihrdâd Mihrpûr, “Ziraat-i Sünnet-i Birinc der Mâzenderân”, *Der Kalemru-yi Mâzenderân*, c. III, (ed. Hüseyin Samedî), Tahran 1384hş.

MUHAMMEDÎ, Nasrullah Pur; NİYAZÎ, Aşur, “Sikkeha-yi Mâzenderân”, *Der Kalemru-yi Mâzenderân*, c. III, (ed. Hüseyin Samedî), Tahran 1384hş.

MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh, “Hürremiyye”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul 1998.

MUÎN, Muhammed, *Ferheng-i Farsî*, c. I-VI, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1388hş.

MURTAZAVÎ, Manuçeher, *Mesail-i Asr-ı İlhanân*, Bünyad-ı Mevkufat Doktor Mahmud Afşar Yezidî, Tahran 1385hş.

MUSTA'LÎ, Gulla Mirza, “Zendegî Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Âmulî”, *Mecelle-i Danişgede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsanî*, Danişgah-ı Tahran, 1378hş, s. 293-328.

MÜÇTEBA, Halife; ZEMANE, Hasan Nejad, “Tecaret der Kalemru-yi Bâvendîyân-ı İspehbediyye-yi Tabarestan”, *Mütalaat-ı Tarih-i İslamî*, S. XIV, 1391hş, s. 27-55.

_____, “Din-u Mezheb der Kalemru-yi İspehbudan-ı Bâvendî”, *Pejuheşha-yi Tarih-i İran ve İslam*, S. VI, 1389hş, s. 79-104.

MÜSTEVFÎ, Hamdullah, *Nuzhat al-Qulub*, (çev. Guy Le Strange), Leiden 1919.

_____, *Tarih-i Güzide*, (tsh. Abdü'l-Hüseyin Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364hş.

NASR, Seyyid Hüseyin, *Makaleler 2*, (çev. Şehabeddin Yalçın), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

NAYERNÛRÎ, Abdülhamid, *Sehm-i Erzişmend-i İran der Ferheng-i Cihan*, c. I, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1385hş.

NESEB, Hüseyin Muradî, “Devlet-i Sebedarân ve Tehvilat-ı Siyasî, İctimai ve Ferhengi der Kurun-u Heştom”, *Tarih-i der Ayine-i Pejuheş*, S. IV, 1382hş, s. 143-166.

NESEVÎ, *Celalüttin Harezemşah*, (çev. Necib Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

_____, *Siret-i Celâleddin Mengübernî*, (tsh. Mücteba Minovi), Şirket-i İntişarat-ı İlm-i Ferhengî, Tahran 1365hş.

NUMANÎ, Şibli, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. I-II, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986.

NURÎ, Nizamüddin, “Vech-i Tesmiye-i Taberistan ve Mâzenderân”, *Tahran Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. CLXXXIII, 1386hş, s.193-201.

_____, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, Neşr-i Zehra, Sârî 1378hş.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZ, Mustafa, “Galiyye”, *TDVİA*, c. XIII, İstanbul 1996.

_____, “Nizariyye”, *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı*, İz Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Maraşiler”, *TDVİA*, c. XXVIII, Ankara 2003.

_____, “Taberistan”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010.

_____, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

PAMUK, Şevket, “Para, Tarih ve Nümizmatik”, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavlovich, “İran Under The İlkans”, *The Cambridge History Of İran*, c. V, Cambridge Univesity Press, 1968, s. 483-537.

_____, JHAN, Karl, MASSON, Jhon, *Tarih-i İçtimai-yi İktisadî-yi İran Devre-i Moğol*, (çev. Yakup Ajend), İntişarat-ı İttılaat, Tahran 1366hş.

_____, *Keşaverzi ve Münesebat-ı Arazi der İran*, c. I, (çev. Kerim Keşaverzi), İntişarat-ı Mütalaat ve Tahkikat-ı İçtimai, Tahran 1344hş.

_____, *Nüzhet-i Serbadârân-ı Horasan*, (çev. Kerim Keşâverzî), İntişarat-ı Peyam, Tahran 1351hş.

PİRNİYA, Hasan, *Tarih-i İran-i Bastan*, c. I-II, Dünya-yı Ketab, Tahran 1375hş.

POPE, Arthur Upham, “The Architecture of The İslamic Period The Fourteenth Century”, *A Survey Of Persian Art*, c. III, Soroush Press, Tahran 1977, s. 1052-1102.

_____, “The Ceramic Art in İslamic Times The History”, *A Survey Of Persian Art*, c. IV, Soroush Press, Tahran 1977, s. 1446-1666.

POURSHARIATÎ, Parvaneh, *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*, Published Tauris, New York 2008.

PÛR, Ebu'l-Kasım İsmail, “Tabarestan ve Mâzandaran: Tarih ve Zeban”, *Hüner-i Tabarestan*, (ed. Mustafa Rüstemi), İntişarat-i Müessese-i Amuzeş Alî-yi Marlik, Babilsor, 1392hş, s. 18-33.

PURGÂRÎ, Salih, “Sitihendegî der Tarih-i Taberistan Mühimterin Âmil-i Gerayiş-i Mermom in Mıntika be Mezhebî Teşyii”, (<http://www.irane7000saale.com/pdf-Iran-7000/Bonyad-IranShenasi/1st-Iranology-Hamayesh/Joghrafi-Tarikhi/Tabarestan-Irane7000saale-com.pdf>) s. 135-152.

_____, “Nigahi be Coğrafya-yi Tarih-i Taberistan der Kurun-u Evvel-i Hicri”, *ez-Zehra Üniversitesi İnsani İlimler Araştırma ve İlim Dergisi*, S. XVII-XVIII, 1375hş, s. 33-56.

_____, “Tarih-i Taberistan ve Name-yi ez Ahd-i Sâsânîyan”, *Ketab-ı Mah Tarih ve Coğrafya*, S. XLVI-XLVII, 1380hş, s. 37-40.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. I, (çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999.

RAVENDÎ, Murtaza, *Tarih-i İçtimaî-yi İran*, c. III, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1357hş.

REFÎÎ, Zehra, “Revend-i Tehevvat-ı Nefâr der Mimarî-i Bumî-yi Mâzenderân”, *Hüner ve Mimarî*, S. XIX, 1390hş, s. 55-64.

RENÇBER, Akif, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. I, S. I, 2012, s. 225-265.

REZEVÎ, Seyyid Ebu'l-Fazl, “Nizam-ı Pulî der Asr-ı İlhanan (654-736/1256-1335)”, *Pejuheşha-yi Tarihi*, S. IV, 1388hş, s. 65-86.

_____, “Rahha-yi Tecaret der Ahd-i İlhanî”, *Ketabmah Tarih ve Coğrafya*, S. CXXXVII, 1388hş, s. 22-35.

RIZAYÎ, Mehdi, “Merzubanname-i Yadgâri ez İran Ahd-i Sasanî”, *Pejuheşha-yi Edeb-i İrfani*, S. XIII, Bahar 1389hş, s. 47-68.

ROBİNO, H.L., “Tarih-i Mâzenderân ve Fermanrevayan-ı an Saman”, (çev. Emir Hanî Bakır), *Danışgah-ı Edebiyat-ı Ulum-i İnsanî*, S. LXII, 1341hş, s. 361-392.

ROUX, Jean Poul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

RUHANÎ, Seyyid Kazım, “İnikâs-ı Nuzhet-i Serbedaran der Cihan-ı İslam”, *Keyan-ı Endişe*, S. XXX, 1369hş, s. 95-120.

RÜSTEMÎ, Mustafa, *Hüner-i Tabarestan*, İntişarat-i Müessese-i Amuzeş Alî-yi Marlik, Babilsor 1392hş.

SAFA, Zebinullah, İran Edebiyatı Tarihi, c. II, (çev. Hasan Almaz), Nüşa Yayınları, Ankara 2005.

_____, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. II, İntişarat-ı Firdevs, Tahran 1378hş.

SAFFARÎ, Fethullah, *Şukufeha ez Edebiyat-ı Mâzenderân*, Çap-ı Firûz, Tahran 1347hş.

SAMEDÎ, Hüseyin, *Ketabnâme-i Mâzenderân*, c. I, Sazman-ı Bername-i Ostan-ı Mâzenderân, Sârî 1372hş.

SEMERKANDÎ, Devletşah, *Tezkiretü’ş-Şuara*, c. I-IV, (çev. Necati Lugal), Kervan Yayınları, İstanbul 1977.

SEMERKANDÎ, Kemalüddin Abdürrezzak, *Matlaü’s-Sadeyn*, c. I, (tsh. Abdü’l-Hüseyin Nevaî), *Pejuheşgah-ı Ulum-u İnsanî ve Mütalaat-ı Ferhengî*, Tahran 1383hş.

SENGSERÎ, Çerağali Azimi, *Gavbargan-ı Pâdüspânî*, Tahran 1354hş.

SERFİRAZ, Ali Ekber- ÂVERZEMANÎ, Feridun, *Sikkehayi İran ez Ağaz ta Deveran-ı Zendiyye*, Sazman-ı Mütalaa, Tahran 1391hş.

SOLTSİYAK, Arkadiusz - MAHFROOZÎ, Ali, “Gohar Tepe and Goldar Tepe Seasoni 2006-2007”, *Bioarchaeology of the Near East*, Yıl II, 2008, s. 71-77.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, (çev. Cemal KÖPRÜLÜ), TTK Yayınları, Ankara 2011.

SÜTÜDE, Manučeher, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, c. III, Encomin-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1349hş.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “Alaüddevle Simnanî”, *TDVİA*, c. II, İstanbul 1989.

ŞAMÎ, Nizamüddin, *Zafername*, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1987.

ŞAYESTEFER, Mihnaz, “Tezyinat-ı Ketibe-i Buk’a Mir Kıvamüddin Maraşî der Âmul”, *Ketab-ı Mah-ı Hüner*, S. CXLV, 1389hş, s. 92-101.

ŞEHÂB, Seyyid Muhammed Tahirî, *Tarih-i Edebiyat-ı Mâzenderân*, c. I, Neşr-i Resaneş, (tsh. Zeynûlabidin Dergahî), Tahran 1381hş.

ŞEHİRİSTANÎ, Seyyid Muhammed Ali, *Serbedârân-ı Horasan ve Mâzenderân*, Çaphane-i Sitare, Tahran 1375hş.

ŞERİATÎ, ALÎ, *Ali Şiası Sâfevî Şiası*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Fecr Yayınları, Ankara 2011.

_____, *İran ve İslam*, (çev. Kenan Çamurcu), Fecr Yayınları, Ankara 2012.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, c. V, (çev. Ebu’l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1385hş.

TEHRANÎ, Morteza, *Sayyid Haydar Amulî (719-787/1319-1385)*, Unpublished Master’s Thesis, İstutite of İslamic Studies, McGill Univesity, Montreal 1995.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihî ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

UHLİG, Helmut, *İpek Yolu*, (çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.

UMMADÎ, Esedullah, “Puye-i Tarih-i Şiir-i Mâzenderânî ez Ağaz ta İmruz”, *Der Şenahte Ferheng ve Edeb-i Mâzenderân*, Neşr-i İşare, Tahran 1377hş.

USLUER, Fatih, *Hurufilik*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009.

VLOTEN, Gerlof Van, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti*, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1963.

YÂKUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

YAŞAROĞLU, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

YAZICI, Tahsin, “Çav”, *TDVİA*, c. VIII, İstanbul 1993.

YAZICIZÂDE ALÎ, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, (haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

YEZDÎ, Şerafüddin Ali, *Zafername*, c. I, (tsh. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Abdülhüseyin Nevaî), Ketabhane-i Müze ve Merkez-i Esnad-ı Meclis-i Şura-yı İslam, Tahran 1387hş.

YILDIRIM, Nimet, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyete Kadar)*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Kuzey İran’daki Küçük Hanedanlar”, *DGBİT*, c. V, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

_____, Hakkı Dursun, “Harezmşahlar Devleti”, *DGBİT*, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

YILMAZ, Saim, *Mutazîd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2006.

YUSÛFÎ, Sefer, “Seyr-u Tahavvul Din-u Mezheb der Mâzenderân”, *Fıkıh ve Tarih-i Temeddun*, S. XVI, 1387hş, s. 167-192.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihî I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

ZERYAB, Abbas, “Mülâhızat-ı Derbare-i Silsile-i Badüspaniyan-ı Tabarestan”, *Tahkikat-ı İslamî*, S. II, 1365hş, s. 79-88.

ZORLU, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

EKLER

Ek 1: BÂVENDÎLERİN SOY AĞACI

Keyusiyye Bâvendîleri (merkezleri Firim şehri)

45/665:	Bâv
60/680:	Valaş
68/688:	I. Surhâb b. Bâv
98/717:	Mihr Merdân b. I. Surhâb
138/755:	II. Surhâb b. Mihr Merdân
155/772:	I. Şervîn b. II. Surhâb
201/817'den önce:	I. Şehriyâr b. Kârin
210/825:	Şâpur (ya da) Cafer b. Şehriyâr
210-224/825-839:	Mazyar b. Kârin b. Vindâd-Hürmüz (Kârinîlerin iktidar dönemi)
224/839:	I. Kârin b. Şehriyâr, Ebu'l- Mülûk
253/867:	I. Rüstem b. Kârin
282/895:	II. Şervîn b. I. Rüstem
318/930:	II. Şehriyâr b. Şervîn
353/930:	II. Rüstem b. II. Şervîn
358/969:	Dârâ b. II. Rüstem
376/986:	III. Şehriyâr b. Dârâ
396/1006:	III. Rüstem b. III. Şehriyâr
449/1057:	II. Kârin b. III. Şehriyâr
466/1074:	Hâkimiyetlerinin sonlanması (Clifford Edmund Bosworth, <i>İslam Devletleri Tarihi</i> , s. 229.)

İspehbediyye Bâvendîleri (merkezleri Sârî şehri)

466/1074:	Şehriyâr b. Kârin, Hüsamüddevle
508/1114:	K3arin b. Şehriyâr, Necmüddevle

511/1117:	I. Rüstem b. Kârin, Şemsüddeve
511/1118:	Ali b. Şehriyâr, Alâüddeve
536/1142:	Şah Gazi Rüstem b. Ali, Nusredüddin
560/1165:	Hasan b. Şah Gazi Rüstem, Alâüddeve Şerefü'l-Mülük
568/1173:	Erdeşir b. Hasan, Hüsamüddeve
602/1206:	II. Rüstem b. Erdeşir
606/1210:	Hâkimiyetlerinin sonu (Harezmsahlıların Taberistan'ı ele geçirmesi) (Clifford Edmund Bosworth, <i>İslam Devletleri Tarihi</i> , s. 229.)

Kinhariyye Bâvendîleri (merkezleri Âmul şehri)

635/1238:	Erdeşir b. Kinhâr, Hüsamüddeve
647/1249:	Muhammed b. Erdeşir, Şemsü'l-Mülük
669/1271:	Ali b. Erdeşir, Alâüddeve
669/1271:	Yezdicerd b. Şehriyâr, Tacüddeve
700/1300:	Şehriyâr b. Yezdicerd, Nasirüddeve
710/1310:	Keyhüsrev b. Yezdicerd, Rüknüddeve
728/1328:	Şerefü'l-Mülük b. Keyhüsrev
734/1334:	Hasan b. Keyhüsrev, Fahrüddeve
750/1349:	Hâkimiyetlerinin sonu (Çulabî hanedanının hakimiyetinin başlaması) (Clifford Edmund Bosworth, <i>İslam Devletleri Tarihi</i> , s. 230.)

EK 2: PÂSÜDPÂNÎLERİN SOY AĞACI

.....?	Nasr b. Şerîveş
.....?	Şehrîveş b. Hezaresb
.....?	Keykavus b. Hezaresb
.....?	Hezaresb b. Şehrîveş
.....?	Zerrin Kemer b. Bisütûn
610/1212:	Bisütûn b. Zerrin Kemer

620/1230:	Nâmâver b. Bisütûn, Fahrüddevle
640/1242:	Erdeşir b. Nâmâver, Hüsamüddevle (Deylem'de)
640/1242:	İskender b. Nâmâver (Rûyan'da)
671/1273:	Nâmâver Şah Gazi b. Şehrâgim, Fahrüddevle
701/1302:	Keyhüsrev b. Şehrâgim
712/1312:	Muhammed b. Keyhüsrev, Şemsü'l-Mülük
717/1317:	Şehriyâr b. Keyhüsrev, Nasırüddin
725/1325:	Ziyar b. Keyhüsrev, Tacüddevle
734/1334:	İskender b. Ziyar, Celalüddevle
761/1360:	Şah Gazi Ziyar, Fahrüddevle
781/1379:	Kubad b. Şah Gazi, Adüdüddevle
783/1381:	Rûyan'da Maraşî Seyyidleri dönemi
792/1390:	Tûs b. Ziyar, Sadüddevle
802/1400:	Keyumers b. Bisütûn
857/1453:	Pâdüşpânîlerin iki kola ayrılması (Nûr ve Kucur) (Clifford Edmund Bosworth, <i>İslam Devletleri Tarihi</i> , s. 275.)

ÖZGEÇMİŞ

1985 Van doğumluyum. İlkokulu ve Ortaokulu Van'da *Yavuz Selim İlköğretim Okulunda*, Liseyi ise *Van Atatürk Lisesinde* tamamladım. 2003 yılında Gazi Üniversitesi Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde başladığım Lisans öğrenimini, 2007 yılında tamamladım. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim dalında Master öğrenimine başladım. 2009 yılında Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümüne Araştırma Görevlisi olarak atandım. 2010 yılında Master öğrenimini "*Türk Resmi Tarih Söyleminde İslam Tarihi 1931-1950*" adlı Yüksek Lisans tezi ile tamamladım. Aynı yıl ÜNİP kapsamında Fırat Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim dalında Hocam Prof. Dr. Aydın Çelik'in danışmanlığında Doktora öğrenimine başladım. Halen Muş Alparslan Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktayım. Evli ve iki çocuk babasıyım.